

Fredsfaar i gjentatt strid

- historien om den folkelige fredsbevegelse i Norge før 1914

Masteroppgave i historie

Skrevet av Mats Rønning

Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier,
Universitetet i Oslo, høsten 2005

Innholdsfortegnelse:

I) Introduksjon.....	3
A) Fredsbevegelsen i Norge.....	3
B) Avgrensning av oppgaven.....	6
C) Kilder og litteratur.....	8
D) Kapittelinndeling.....	9
II) Den folkelige fredsbevegelses opprinnelse.....	10
A) De første fredsorganisasjoner.....	10
B) Fredssakens opprinnelse i Norge.....	15
1) De første organisasjoner.....	15
2) Fredstankens opprinnelse.....	20
3) Fredssaken i 1880-årene.....	25
III) Faarefold i strid og motvind (1895-1905).....	28
A) Endelig på beina.....	28
B) I splidens støpeskje.....	30
C) Fredsbevegelsens agenda.....	36
1) Voldgift og norsk nøytralitet.....	39
2) Avvæpning og synet på det norske forsvar.....	45
3) Militærnekting.....	57
D) Fredstankens utbredelse.....	64
E) Alliert eller motstander? Fredsbevegelsen og samfunnet.....	73
1) Stortinget, Nobelprisen og Norges fredsforening.....	75
2) Pressen og Norges fredsforening.....	83
3) Kirken og Norges fredsforening.....	85
4) Avhold og (u)fred.....	88
F) Sterke kvinner og dydige borgere. Fredsbevegelsen sammensetning.....	90
1) Kvinnene og fredssaken.....	90
2) Fredsbevegelsens sosiale sammensetning.....	95
G) Fram mot 1905. Striden med Sverige kulminerer.....	97
1) Norges fredsforening sprenges.....	98
2) 1905.....	105
3) Forholdet til svenskene.....	110
IV) Fram mot 1914. Sosialistene overtar tømmene.....	116
A) Norges fredsforening 1905-1914: Opp av asken – fram mot ilden.....	116
B) ”Det socialistiske Fredshaab”.....	120
V) Avslutning og oppsummering.....	126

*Avbildet på forsiden er fredsmonumentet på grensen mellom Magnor og Eda. Monumentet ble oppført etter initiativ fra fredsvener i Norge og Sverige og avduket i 1914.

Foto: Mats Rønning.

*Til Herman Magnussen,
for å ha lært meg viktigheten av å kjenne fortiden for å endre framtiden.*

I) Introduksjon

I 1896 brukte dikterhøvdingen Bjørnstjerne Bjørnson det nedlatende begrepet ”fredsfaar” om den delen av norsk fredsbevegelse som ville forsvaret til livs. Statsrevisor Nikolai Julius Sørensen som i en årrekke var denne retningens fremste talsmann, tok senere til gjenmæle og sa Bjørnson var mer av en krigsmann enn en fredsvenn når han ville ”dræpe krigsfrykten med militærbevilgninger.”¹ Striden sto om Norges rett til å forsvare seg militært mot et eventuelt angrep fra unionspartner og storebror Sverige. Ordskiftet er et av mange eksempler på at arbeidet for fred var alt annet enn fredelig, for både Bjørnson og Sørensen så på seg selv som fredsvenner. Det gjorde Halvdan Koht også, mannen som i 1901 kalte militærnektene ”sværmeriske idealister”.² Koht var Norges fredsforenings formann på denne tiden og noe av en rød klut for de religiøse pasifistene i organisasjonen. Under landsmøtet i Skien samme år måtte Koht og representantene for den mer forsvarsvennlige retning tåle å høre at de var ”fredssakens skadedyr”.³

Historien om den organiserte norske fredsbevegelse forut for første verdenskrig er ikke bare en historie om striden *for* fred. Det er også en stridens fortelling om indre konflikter, personlige motsetninger og direkte uvennskap mellom flere av fredsbevegelsens ledende skikkelser. For striden sto også om hva fredssaken skulle være, i en omskiftelig og truende samtid.

A) Fredsbevegelsen i Norge

Etter en rekke mislykkede forsøk på å stifte en landsdekkende fredsorganisasjon i landet, ble Norges fredsforening konstituert på et møte i Kristiania sommeren 1895. Bak foreningsdannelsen sto enkeltpersoner med et glødende engasjement og en håndfull lokalforeninger i ryggen. Selv om interne stridigheter gjentatte ganger reduserte foreningens slagkraft, forble Norges fredsforening den udiskutabelt største og mest toneangivende folkelige fredsorganisasjon i Norge i tiden fram mot første verdenskrig. Derfor vil denne oppgaven i det store og hele konsentreres om Norges fredsforening og innsatsen organisasjonen la for dagen. Det forholdsvis omfattende parlamentariske fredsarbeidet, med internasjonale konferanser, en begynnende norsk utenrikspolitikk og Nobels fredspris, faller utenom oppgaven, i likhet med fredsinnsetningen til de ulike politiske partiene. Unntaket er de tilfeller hvor Stortingets og de politiske partienes virksomhet møtte det folkelige fredsarbeidet, noe som skjedde forholdsvis ofte.

¹ *Fred*, nr. 15-16, 1901, s. 230.

² *Freds-Tidende*, nr. 1, 1901.

³ *Fred*, nr. 15-16, 1901, s. 232.

Innad i Norges fredsforening fantes det en rekke enkeltpersoner, lokalforeninger og mindre fredssammenslutninger med svært divergerende syn på fredssaken. Noen begrunnet sitt engasjement for fred i religionen, og anså all krig – også forsvarskrig – som synd og i strid med Guds ord. I all hovedsak hørte representantene for denne radikale retning hjemme i kristne dissentermiljøer, som også anså avholdsarbeid og militærnekting som sant fredsarbeid. Denne fjellfaste pasifistiske retningen sto i stadig kamp med en relativ og pragmatisk anlagt fredsideologi, hvis talsmenn så på fedrelandsforsvaret som en rett og en plikt. Konfliktene mellom de radikale og de moderate var av en så varig og gjennomgripende karakter, at det er rimelig å snakke om to fløyer i norsk fredsbevegelse. Den ene besto av dypt religiøse mennesker som anså fredsarbeidet for å være en kristenplikt og til stadighet gikk i rette med bevilgningene til forsvaret. Den andre fløyen var mer moderat, opptatt av mellomstatlige avtaler og voldgiftsspørsmål, og lite villig til å kjempe mot bevilgninger til forsvaret. Dels var den det fordi det ikke ville være forsvarlig i en tid med skarpe unionelle konflikter med Sverige, men også fordi et sterkt forsvar ville skremme svenskene fra å bruke våpenmakt mot Norge. Den første grupperingen ble kalt rene eller absolutte fredsvenner, gjerne også forsvarsnihilister. Den andre grupperingen ble kalt betingede eller relative fredsvenner. Konflikten mellom de to fløyene ble i flere tilfeller personlig, og skapte mye ondt blod. Geografisk kan vi si at de religiøse absoluttistene hadde sitt hjem i Stavanger fredsforening, som var dominert av kvekere og helt siden stiftelsen i 1894 hadde vært blant de største lokalforeningene. Også i den langt mindre Kristiania fredsforening var det absolutte syn herskende, ikke minst på grunn av formann N. J. Sørensens dominerende stilling. Ellers i landet var de relative fredsvenner i flertall, slik de også var i Norges fredsforening samlet, iallfall gjennom størsteparten av perioden fram til første verdenskrig.

I det første prinsippprogrammet som ble vedtatt av Norges fredsforening under landsmøtet i 1896, het det at foreningens formål var, i samarbeid med fredsforeninger i andre land, ”at vække og styrke folkeviljen til arbeide for krigens og de trykkende krigsrustningers ophør ved indførelse af voldgift.” Voldgiftsspørsmålet sto altså sentralt i det folkelige fredsarbeidet i Norge helt fra den første tiden, men det ble også virket for andre politiske saker, som nøytralitets- og avvæpningsspørsmålet. Selv om det var uenighet om nøytraliteten skulle være permanent og hvor omfattende voldgiftsprinsippet skulle være, var disse to virkemidler for fred noe en samlet organisasjon stilte seg bak. Arbeidet for å bedre militærnekternes rolle var også samlende, men uenigheten sterk og ekte i forhold til hvor langt man skulle komme nekterne i møte. Synet på forsvaret var kanskje det bitreste stridsspørsmålet i foreningen, men kampen for å redusere forsvarsbevilgningene ble – striden

til tross – ført med tyngde. For å få gjennomslag for sitt program ga Norges fredsförening ut blader, tidsskrifter, pamfletter og bøker. I tillegg arbeidet de sentrale skikkelsene i Norges fredsförening hardt for å la sin stemme bli hørt i Stortinget så vel som i den svenske Riksdagen og i mediene.

Etter unionsoppløsningen og fram mot første verdenskrig fikk den pragmatiske fløyen følge av sosialistisk motiverte fredsvenner. Sosialistene var ikke pasifister, tvert imot ventet de ivrig på en revolusjon de ikke så bort ifra kunne bli blodig. De var også sterkt kritiske til forsvaret, som de mente var et borgerlig instrument til å holde arbeiderklassen nede. Tønnes Sandstøl, en av de mest sentrale skikkelser i den religiøst konstituerte Stavanger fredsförening, gikk gjentatte ganger i rette med sosialistene. Han ville ikke ha dem som allierte i fredssaken fordi de kun preket fred når det tjente deres interesser og ellers sverget til neveretten. Mens den religiøse overbevisningen lå til grunn for de fleste absolutte pasifister, var klassekampen den viktigste beveggrunnen for de sosialistiske antimilitaristene. Hva som motiverte de moderate ikke-sosialistiske fredsvennene forut for 1905, er mer uklart. Det er ingen grunn til å betvile at fredssaken var viktig for dem rent personlig, men den kan også ha blitt brukt for å oppnå andre mål, først og fremst en bedring av Norges stilling i unionen med Sverige. Flere relative fredsvenner, som Halvdan Koht, mente avgjort at internasjonal voldgift og nasjonal nøytralitet kunne underminere den svenske kontrollen med unionens utenrikspolitikk og bane vei for en framtidig norsk uavhengighet. I bunnen for dette lå den ganske riktige erkjennelsen av at Sverige var – og i overskuelig framtid ville være – Norge overlegent rent militært. De moderate fredsvennene vurderte nok Norges sjanser til å vinne uavhengighet fra Sverige som større i en voldgiftsdomstol enn på slagmarken, og det kan ha virket inn på deres engasjement for fredssaken. Samtidig er det viktig å framheve at det på ingen måte var noen enighet på den moderate fløyen i synet på voldgift i unionskonflikten. Mens Bjørnstjerne Bjørnson ville la danske voldgiftsdommere ta stilling til den svensk-norske striden, avviste Halvdan Koht at voldgift kunne tas i bruk i spørsmål som omfattet norsk selvstendighet.⁴

Det er vanskelig å underbygge den implisitte påstanden om at relative fredsvenner som Bjørnson og Koht hadde en dobbelt agenda i fredssaken. Enkelte uttalelser kan imidlertid peke i den retning, som det følgende, skrevet Bjørnstjerne Bjørnson og hentet fra det første nummeret av det som skulle bli Norges fredsförenings første organ, *Det Norske Fredsblad*:

⁴ Se også: Leira, Halvard 2002. *Internasjonal idealisme og Norge. Utenrikspolitisk tenkning fra Justus Lipsius til Halvdan Koht*, hovedoppgave i statsvitenskap: Universitetet i Oslo, s. 81-82.

[M]ed Voldgift, og især hvis en Række Stater [...] gaar sammen i et Fredsforbund [...] kan naas et Forsvar, langt, langt stærkere end smaafolks Fæstninger; Krigsfartøjer, Hære, Vaaben, - og det er det, vi arbeider for. Vi norske Fredsvenner har især dette maal for Øje, naar vi arbeider for at bli selvstændige overfor Sverige. Det er os et helligt Arbeide...⁵

Paradoksalt nok hørte samtiden lite til fredsvennene i opptakten til 1905. Norges fredsförening lå med brukket rygg, og spilte på langt nær en like aktiv rolle som den hadde gjort i periodene med unionskonflikter på 1890-tallet. Av 33 lokalforeninger i 1897 var bare seks virksomme i 1904 – i 1905 enda færre. Landsmøtet i 1904 ble sågar avlyst på grunn av manglende interesse. Det sviktende engasjementet har mye å gjøre med splittelsen på landsmøtet i 1902, da Norges fredsförening ble sprengt som følge av indre strid, og de absolutte fredsvennene ble sittende med all makt i foreningen. Norges fredsförening overlevde imidlertid tilbakeslaget, og drev i årene etter unionsoppløsningen et stille rekonstruksjonsarbeide. I fredssakens norske førersetet tok de sosialistiske antimilitaristene plass etter 1905, men disse fredsakivistene ville heller kanalisere sitt engasjement gjennom arbeiderbevegelsen. Norges fredsförening kom kun i beskjeden grad til å bli oppsøkt av sosialister, og forble perioden fram til 1914 en borgerlig organisasjon.⁶

B) Avgrensning av oppgaven

Avgrensningen av oppgaven kan diskuteres. Når skal historien om fredssaken i Norge begynne? I og med at utgangspunktet ligger hos de folkelige norske fredsorganisasjonene, må avhandlingen starte omtrent samtidig med at disse blir etablert, nærmere bestemt i andre halvdel av 1800-tallet. Det er også betimelig å reise spørsmål ved når oppgaven skal avsluttes. Dette er først og fremst et spørsmål om avhandlingens omfang, og jeg har valgt å avslutte ved innledningen av første verdenskrig. I og med at oppgaven er bredt anlagt og spenner over mange tiår, frister det mer å gjøre utsynet mindre enn større, dersom utsynet skulle endres. Periodiseringen framstår etter min mening som fornuftig, all den tid Norges fredsförening var en enhetlig størrelse med noenlunde like kampsaker fram til verdenskrigen brøt ut. Etter første verdenskrig er det på mange måter en annen fredsbevegelse vi ser konturene av. De antimilitaristiske sosialistene engasjerte seg for alvor også i den folkelige fredsbevegelsen etter 1914, som mistet noe av sitt borgerlige elitepreg. Samtidig var krigen en skjellsettende erfaring som ble avspeilet i selve fredsarbeidet. Troen på mellomfolkelige avtaler, på voldgift, fredsgarantier og nøytralitetserklæringer fikk rammende skudd for baugen. Selv ikke

⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 1, 1894, s. 2.

⁶ "Borgerlig" i den politiske betydningen av ordet. Organisasjonens sosiale sammensetning vil bli diskutert senere.

arbeidernes internasjonale solidaritet, sosialismens fredssegl, klarte å stå imot det nasjonalsjåvinistiske trykket. Kort sagt framstår både Norges fredsförening og organisasjonens historiske kontekst som så forandret i 1918, at et periodeskille ved verdenskrigens utbrudd virker fruktbart og fornuftig.⁷

Norges fredsförening talte ikke på noe tidspunkt før 1914 flere enn 5.000 medlemmer.⁸ Sannsynligvis var det reelle medlemstallet lavere, også i perioder hvor oppslutningen var på sitt høyeste. Sammenlignet med Danmark og Sverige var fredsbevegelsen relativt liten i Norge, noe den også var i norsk sammenheng, dersom vi for eksempel ser den i forhold til avholdsbevegelsen. En innvending mot å redusere studiet av fredsbevegelsen i Norge til en kartlegging av de største organisasjonene, kan være at fredsbevegelsen ikke nødvendigvis hadde noen organisasjonsmessig plattform. De fleste som engasjerte seg i fredsarbeid behøver ikke å ha vært medlem av noen organisasjon, selv om noen var det. Jeg mener likevel utgangspunktet for oppgaven kan forsvares. Norge var i 1895 blitt et organisasjonssamfunn, med en rekke lag og sammenslutninger, ikke bare politiske og faglige, men også hobby- og fritidsforeninger. I 1850 fantes det kun ti landsomfattende foreninger i Norge. Ved århundreskiftet hadde tallet steget til 145.⁹ Også i lokalsamfunnene ble foreningsliv vanligere, slik eksempelet Løten kan illustrere. I den lille Hedmark-bygda ble det stiftet hele 24 foreninger av forskjellig art mellom 1813 og 1875.¹⁰ Samlet hadde alle de norske organisasjonene et stort antall medlemmer, hvilket synes å vise at organisasjonstilhørighet var utbredt og vanlig. Avholdsbevegelsen, som var den største folkebevegelsen i Norge på denne tiden, hadde etter unionsoppløsningen alene nærmere 300.000 navn i medlemslistene.¹¹ Mange av organisasjonene, iallfall de største, ga ut en mengde trykksaker som vitner om hva de arbeidet med. Slik var det også med organisasjonene som mente de var en del av den norske fredsbevegelsen. Selv om det kan ha vært fredsaktivister som ikke ville være medlem av noen organisasjon, er sannsynligheten stor for at vedkommende ble omtalt eller selv presenterte seg i spaltene i de mange tidsskrifter og aviser. Av disse grunner vil jeg når jeg i fortsettelsen skriver om ”fredsvenner”, ”fredssaken” og ”fredsbevegelsen” forholde meg til begrepene slik de kommer til uttrykk eller fortolkes gjennom virksomheten til Norges fredsförening, dersom ikke annet er angitt. I tråd med dette

⁷ Også Bert Mårald peker på at fredssakens betingelser endret seg radikalt etter første verdenskrig. Se Mårald, Bert 1974. *Den svenske freds- og neutralitetsrörelsens oppkomst*, Stockholm: Akademiförlaget, s. 289.

⁸ Tallet 5.000 er et estimat som senere i oppgaven vil bli utdypet og problematisert.

⁹ Linné Eriksen, Tore: *Norge og verden fra 1850 til 1940*, Gyldendal Norsk Forlag: Oslo 1993, side 200.

¹⁰ Tallene er hentet fra Linné Eriksen 1993: 100, og stammer fra A. Trøttembergs studie *Løtenbygda i forandring*, Lautin 1977. Eksempelet finnes også gjengitt i Tore Pryser's bok *Norsk historie 1814-1870*: Oslo 1985.

¹¹ Furre, Berge 1996. *Norsk historie 1905-1990*, Oslo: Det Norske Samlaget, s. 49.

må subjektive elementer tas med: Anså man seg for å være en del av den norske fredsbevegelsen og kalte seg fredsvenn, så var man en fredsvenn. På denne måten vil de mest innbitte tilhengerne av et militært forsvar holdes utenfor. Til tross for at de mente en styrking av forsvaret ville gagne freden, definerte de seg ikke som en del av den organiserte fredsbevegelsen.

Hvem disse fredsvennene var, hvor de kom fra og hvilke sosiale lag de tilhørte vil bli forsøkt besvart i oppgaven. Bakgrunnen for fredsorganisasjonenes etablering i Norge vil også bli berørt. Andre sentrale spørsmål vil være Norges fredsforenings kampsaker og utbredelse, og foreningens forhold til andre fredsorganisasjoner i inn- og utland samt Stortinget, pressen og kirken. Fredsbevegelsens rolle i tiden rundt 1905 vil også bli diskutert, i likhet med forholdet til Sverige og den voksende arbeiderbevegelsen.

C) Kilder og litteratur

Årsrapporter, korrespondanse, medlemslister og andre dokumenter som vitner om Norges fredsforenings virksomhet før 1914, er meg bekjent ikke bevart.¹² Til gjengjeld finnes komplette årganger av tidsskriftene Norges fredsforening ga ut mellom 1894 og 1914, og siden disse trykksakene også fungerte som medlemsblader, er en hel rekke beretninger om fredsarbeidet bevart. Tidsskriftene *Det Norske Fredsblad*, *Freds-Tidende*, *Fred*, og *Fredsbanneret* (herunder *Stavanger Fredsbanner*) har således vært mine primærkilder i arbeidet med å kartlegge den norske fredsbevegelses tidligste periode.

Det finnes svært få historiefaglige framstillinger av fredssaken i norsk historie, særlig hvis vi ønsker utsynet konsentrert om det folkelige engasjement. Unntakene er Jens Evangs omtalte hovedoppgave¹³ og Nils Ivar Agøys forskning om militærnekterspørsmålet i norsk historie, arbeiderbevegelsen og fredssaken og norsk fredsbevegelse generelt.¹⁴ Halvard Leiras forskning rundt den norske fredsdiskursen har vært en kilde til inspirasjon og innsikt, selv om hans utgangspunkt ikke kan sies å ha vært den folkelige fredsbevegelsen.¹⁵ Halvdan Koht gir

¹² I fredsarkivet på Lillehammer fant jeg ingen dokumenter fra denne tiden, derimot fant jeg et brev til Norges fredsforening fra Jens Evang, som i 1938 skrev en hovedoppgave om foreningen. I brevet framgår det at det heller ikke på Evangs studietid fantes slik dokumentasjon.

¹³ Evang, Jens 1938. *Norges Fredsforening 1894-1937*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

¹⁴ Se blant annet Agøys hovedoppgave *Kampen mot Vernetvangen*, Universitetet i Oslo: 1987, og artikkelen "The Norwegian peace Movement and the question of conscientious objection to military service 1885-1922" i Katsuya Kodama og Unto Vesa (red.) *Towards a Comparative Analysis of Peace Movements*, Dartmouth Publishing Company: Aldershot 1990. Samt artikkelen om fredsbevegelsen og arbeiderbevegelsen i *Arbeiderhistorie 2000*. Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

¹⁵ Leira: 2002, og Leira, Halvard 2004. "Hele vort Folk er naturlige og fødte Fredsvenner. Norsk fredstenkning fram til 1906", *Historisk tidsskrift 2004*. Leira tar utgangspunkt i utenrikspolitisk tenkning og viser med en statsviter tilnærming at begrepet "folk" hadde en sentral og avgjørende plass i det han kaller den norske fredsdiskursen.

en god innføring i norsk fredsbevegelses tidlige historie i sin *Freds-tanken i Noregs- sogo* fra 1906¹⁶, i likhet med Oscar J. Falnes' referanseverk om Norge og Nobels fredspris¹⁷ og Martin Nags beretning om Stavanger fredsforenings opprinnelse og første virksomhet¹⁸. Biografier om fredsbevegelsens fremste menn har også vært til nytte, blant dem kan nevnes Astrid Finslands bok om Bjørnson og fredssaken¹⁹, Sigmund Skards bok om sin svigerfar Halvdan Koht²⁰ og fredsaktivisten Olav Sætres fortelling om fredsvennen Bernhard Hanssen²¹. Kvinnenes betydelige innsats for fredssaken var utgangspunktet for Inger Hammars bok²², som jeg har hatt god nytte av å lese.

I flere land er liknende prosjekter som mitt blitt gjennomført, og Paul Laity og Bert Måralds forskningsarbeider har i særlig grad vært en kilde til læring og nytte. Laity ga i 2001 ut en bok om den tidlige britiske fredsbevegelse²³, en bok som er like grundig og fyldestgjørende som Måralds avhandling fra 1974 om den svenske freds- og nøytralitetsbevegelsens opprinnelse.²⁴

D) Kapittelinnledning

Jeg har hatt et ønske om å gjøre oppgaven så gjennomskiktig, lettfattelig og oversiktlig som mulig. Etter dette introduksjonskapitlet følger en framstilling av det folkelige fredsarbeidets opprinnelse. I kapittel III følges Norges fredsforening fra stiftelsen i 1895 via opp- og nedturer til merkeåret 1905, da organisasjonen lå nede med brukket rygg. I kapittel IV viser jeg hvordan en svekket borgerlig fredsbevegelse møtte utfordringen fra den sosialistiske leir.

Jeg har valgt å vie mer plass i oppgaven til å diskutere Norges fredsforenings engasjement i de perioder hvor oppslutningen om det folkelige fredsarbeidet var størst. I tråd med dette blir forholdsvis mindre vekt lagt på årene mellom 1906 og 1914, fordi denne perioden var preget av en stille rekonstruering av en sterkt svekket norsk fredsorganisasjon. Størst vekt er lagt på kapittel III, siden perioden 1895-1902 må sies å ha vært den rikeste for fredsbevegelsen i Norge før 1914. Framstillingen avsluttes med et kort oppsummerings- og avslutningskapittel, og helt til slutt finnes vedlegg, etterord og litteraturliste. Blant vedleggene

¹⁶ Koht, Halvdan 1906. *Freds-tanken i Noregs-sogo. Noreg i den samfolkelege rettsvoksteren*. Oslo: Det norske samlage.

¹⁷ Falnes, Oscar J. 1938. *Norway and the Nobel Peace Prize*, New York: Colombia University Press.

¹⁸ Nag, Martin 1985. *I strid for fred. Tre kapitler av fredsbevegelsens pionértid i Norge*. Kvekerforlaget, Ås.

¹⁹ Finsland, Astrid, 1948. *Bjørnstjerne Bjørnson og fredssaken inntil 1900*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

²⁰ Skard, Sigmund: *Mennesket Halvdan Koht*, Det Norske Samlaget: Oslo 1982.

²¹ Sætre, Olav 1964. *Bernhard Hanssens fredsarbeide*. Oslo: Norges fredslag.

²² Inger Hammar: *För freden och rösträtten. Kvinnorna och den svensk-norska unionens sista dagar*, Nordic Academic press: Lund 2004.

²³ Laity, Paul 2001. *The British Peace Movement 1870-1914*. Oxford: Clarendon Press.

²⁴ Mårald: 1974.

som er tatt med i oppgaven er en oversikt over Norges fredsforenings ulike formenn og korte, illustrerte biografier over fredsbevegelsens ledende skikkelser.

Den folkelige norske fredsbevegelsen ble i betydelig grad båret fram av enkeltpersoner hvis engasjement for fredssaken falt sammen med interessen for andre liberale saker, som kvinnesak, utvidet stemmerett, arbeidssak, frihandel, sosiale reformer og (nærmere 1905) ønsket om norsk uavhengighet fra Sverige. Disse menneskenes innsats var så betydelig at framstillingen i noen grad må bli konsentrert rundt enkelte framtrende skikkelser.

II) Den folkelige fredsbevegelsens opprinnelse

A) De første fredsorganisasjoner

Den folkelige fredsbevegelse oppsto etter napoleonskrigenes slutt, i en tid da ”én verden var døende og en annen i ferd med å bli født”.²⁵ I Wien 1815 møttes statsledere for å meisle ut et nytt Europa, uten å lykkes til fulle med å stagge politiske og sosiale konflikter. En følelse av at samfunnet var sykt og måtte leges, var til stede blant deler av den politiske, intellektuelle og økonomiske elite. ”The need to search for new principles of social order could hardly be avoided”, skriver Roland Stromberg i *European Intellectual History Since 1789*²⁶. Det 19. århundre var på mange måter ideologienes tid. Sosialister, konservative, liberalere og nasjonalister mente alle de hadde svaret på hva som kunne kurere et krigstrett Europa. Andre halvdel av 1800-tallet så en rekke organisasjoner bli dannet, i innledningen av en historisk periode som Knut Kjeldstadli har gitt navnet ”masseorganisasjonenes tid”, tiden for de store folkebevegelser.²⁷ De første nordiske fredsforeningene ble etablert på denne tiden, og til grunn for foreningsdannelsene lå en klar framskrittstro. Fredssakens pionérer var overbevist om at krig ikke var naturgitt og uunngåelig. Tvert imot mente de at varig fred var en naturlig følge av en verden som ble stadig mer sivilisert. Til grunn for denne oppfatning lå overbevisningen om at samfunnet kunne forandres radikalt. Om den franske revolusjon og napoleonskrigene viste det intellektuelle Europa noe, så var det at en gammel orden kunne la seg endre, at et samfunn ikke utelukkende fulgte sin egen organiske utvikling, men lot seg omstøpe – ved menneskers inngripen.

Fredsbevegelsen var like fra starten av sammensatt av mennesker med ulik bakgrunn og forskjellige oppfatninger av hva fredssaken var og hvordan man skulle oppnå fred. Felles for

²⁵ Stromberg, Roland 1994. *European Intellectual History Since 1789*. New Jersey: Prentice Hall, s. 44.

²⁶ Stromberg 1994: 45.

²⁷ Kjeldstadli, Knut 2004. ”Folkelige bevegelser”, uttrykt manus, s. 9. Manuset ble brukt som innledning til et seminar om folkelige bevegelser som den norske historiske forening holdt i mai 2004.

mange var overbevisningen om at mellomfolkelig samarbeid – ved forpliktende og rettslig bindende avtaler – skulle sikre fred, eller snarere hindre krig. I tillegg kom frihandelstanken, med økt internasjonal handel skulle krig bli en umulighet.

Den folkelige fredsbevegelse var fra begynnelsen av borgerlig av natur, med klare liberale trekk. Ifølge Stromberg hadde den det til felles med andre tanker i samtiden som ble båret fram av et seirende borgerskap: "[T]here are some grounds for saying that the first half of the nineteenth century saw the victory of the middle classes or industrial bourgeoisie, and of the social theory associated with them."²⁸ Selv om de første organisasjonene oppsto etter napoleonskrigene, hadde tanken om varig fred eksistert også forut for den franske revolusjon. Ifølge Paul Laity som har skrevet historien om den britiske fredsbevegelse, oppsto fredsidealet i opplysningstidens Storbritannia: "A small number of liberals [...] denied that war was inevitable and blamed it on reactionary government: increase the influence of the people, they argued, and wars would stop."²⁹ Laity understreker i boka at dette synet kun ble forfektet av et lite mindretall, og først på midten av 1800-tallet ble et permanent innslag i den politisk debatten. Halvard Leira peker også på at ideene om fredelig konfliktløsning er eldre enn de første fredsorganisasjoner. Han viser til inngåelsen av den såkalte Jay's Treaty mellom England og USA i 1794, som var den kanskje aller første moderne voldgiftstraktat mellom to land. Ifølge Leira fantes det en "relativt velutviklet internasjonal intellektuell og politisk diskurs om fred, frihandel og nøytralitet på slutten av 1700-tallet".³⁰

Fredsorganisasjonene kom imidlertid senere, og de britiske var blant de tidligst konstituerte. I 1816 ble den første fredsorganisasjonen i Storbritannia etablert, *The Society for Abolishing War*. Organisasjonen levde ikke lenge, men fikk senere samme år følge av en som skulle bli den viktigste i Storbritannia de neste hundre år, *The Peace Society*. Bak denne organisasjonen sto en gruppe kvekere og andre kristne pasifister, en gruppering som med sin religiøse retorikk skulle sette sitt preg på en mengde fredsorganisasjoner, også i Norge. Organisasjonen hadde i 1831 kun 1.500 medlemmer, og det var først med den karismatiske amerikanske grovsmeden Elihu Burritts *League of Universal Brotherhood* i 1847 at fredsbevegelsen ble en massebevegelse. Burritts bevegelse hadde en mystisk kristen-humanisme som vant bred appell, ifølge Laity: "The LUB attracted at least ten thousand adherents and became Britain's – and the world's – first mass peace association."³¹ Ved siden

²⁸ Stromberg 1994: 46.

²⁹ Laity 2001: 1.

³⁰ Leira 2002: 60. Jay Treaty fikk navnet sitt fra John Jay, som ledet den amerikanske forhandlingsdelegasjonen med britene.

³¹ Laity 2001: 14.

av Storbritannia var USA stedet for de første fredsorganisasjoner – *American Peace Society* ble stiftet i New York 1815. Rainer Santi, tidligere generalsekretær i Det internasjonale fredsbyrå, har skrevet en bok om den internasjonale fredsbevegelses historie. Han peker på at de første fredsorganisasjoner var del av en liberal bevegelse for politisk reform, hvis mål var menneskerettigheter, sosial utjevning, frihandel, slaveriets avskaffelse og krigens opphør. Santi legger til at fredsbevegelsen etter noen år opptok kampen for voldgift og internasjonal rett på programmet: ”Den etiska pacifismen hos dessa första föreningar förstärktes senare av idéer som härstammade från Frankrike vilka såg internationell lag som ett alternativ till krig och som ett sätt at lösa internationale konflikter.”³²

Fredsorganiseringen spredte seg gradvis til andre land, og den første fredsforening på kontinentet ble grunnlagt i Genève 1830. Fredsbevegelsen var fra begynnelsen av internasjonal i sin orientering, og de mange *fredskongresser* var en arena der fredsaktivistene kunne gjøre sin sak kjent og mer slagkraftig. Den første fredskongressen, avholdt i London 1843, var et rent britisk-amerikansk prosjekt. Senere ble det holdt kongresser i Brussel 1848, Paris 1849, Frankfurt 1850, London 1851, Manchester 1852 og Edinburgh 1853. Selv om fredskongressene tiltrakk seg deltakere fra flere land, var de britiske og amerikanske foreningene lenge bevegelsens spydspisser.³³

Som tilfellet var for de fleste andre store tanker i det 19. århundre, ville en rekke sterke personligheter være med å utforme fredstanken, noe som førte til dyp uenighet og i flere tilfeller bitter strid ulike fredsorganisasjoner mellom, og ikke sjelden innad i den enkelte organisasjon. Helt fra de første foreningers dannelse, hadde denne kime til splid vært til stede. Uenigheten sto fra starten av mellom liberale pragmatikere som først og fremst ønsket en ny internasjonal rettsorden, og kristne pasifister for hvem all krig var synd. Spørsmål om staten skulle bevæpnes til forsvar og om det var rett av undertrykte grupper å ty til vold mot staten, ble stadig gjenstand for diskusjon. Under den amerikanske borgerkrigen mente *American Peace Society* at slaveriet var en verre plage enn krigen, mens kvekerne i det engelske *Peace Society* prinsipielt var imot all vold. Splittelsen viste seg på det internasjonale plan i 1867 da to internasjonale organisasjoner ble grunnlagt – *International League for Peace* i Paris og *International League for Peace and Freedom* i Genève. Charles Lemonnier, Victor Hugo og Giuseppe Garibaldi var med å grunnlegge Genève-organisasjonen, som var mer radikal enn den politisk og religiøst nøytrale Paris-organisasjonen, der blant andre den senere

³² Santi, Rainer 1992. *Hundra års fredsarbete*. Jyväskylä: Sällskapet för befrämjande av Fredslitteratur i Finland, s. 12.

³³ Santi 1992: 13.

fredsprisvinner Frederic Passy var sentral. Hugo og Garibaldi ønsket republikk, revolusjon, demokrati og en kamp mot ”paveveldet”. Paris-organisasjonen ville ikke bli assosiert med en slik radikalisme, og skiftet navn til *Society of Friends of Peace*.

Etter kongressen i Edinburgh i 1853 opplevde fredsbevegelsene store skuffelser med Krimkrigen og den amerikanske borgerkrig. I begynnelsen av 1870-årene ble interessen for fredssaken igjen noe styrket, ikke minst ved at England i 1872 aksepterte et nederlag i en voldgiftsdomstol etter en konflikt med USA om nøytralitetsforpliktelsene under den amerikanske borgerkrig (Alabamasaken).³⁴ Men virkelig vind i seilene fikk den internasjonale fredsbevegelse først etter hvert som de ulike parlamentene fattet interesse for saken, noe som skjedde på 1880-tallet. Da hadde fredssakens viktigste arena i over 70 år vært det folkelige foreningsarbeidet, som i perioder hadde vært mer eller mindre uvirksomt. Flere framstående politikere hadde gjort fredssaken til sin, men noe gjennomslag i de ulike europeiske parlamenter og regjeringskamre lot vente på seg. I 1889 grunnla Frederic Passy *Den interparlamentariske union* sammen med franske og britiske parlamentarikere under det som blir kalt den første universelle fredskongress. Fredsforeninger som var til stede, besluttet å tre inn i *Den internasjonale union av fredsforeninger* (International Union of Peace Societies). Dansken Fredrik Bajer, også han en senere fredsprisvinner, kom med ideen til et permanent fredsbyrå på den andre universelle fredskongressen i London 1890. Byrået ble formelt etablert som et sekretariat til Den internasjonale union av fredsforeninger, under navnet *Det internasjonale fredsbyrå* (International Peace Bureau). Byrået skulle ha sitt sete i Bern, i det nøytrale Sveits, og Bajer ble dets første formann. ”Fredsbyrån (IPB) var ett unikt försök innom freds rörelsen, där de radikala såväl som de liberala och konservativa förgreningarna samsades innom en organisation [...] Liberal pacifism fortsatte att vara tyngdpunkten i freds rörelsens och IPBs program, men en debatt mellan inriktningarna fortsatte.”³⁵ IPB fikk ansvaret for å arrangere fredskongresser og sende ut tidsskrifter og blader til medlemsforeningene. I 1895 var 65 fredsforeninger i 12 land medlemmer av IPB.

Ved siden av innflytelsen fra de internasjonale organene, og derved også indirekte fra USA og Storbritannia, var det i særdeleshet de nordiske fredsorganisasjoner som ga støtet til dannelsen av en norsk fredsforening. Den danske folketingsmannen Fredrik Bajer var også aktiv på det hjemlige område, og deltok i stiftelsen av *Dansk fredsforening* i 1882³⁶. Foreningen het fram til 1885 *Foreningen til Danmarks nøytralisering*, og Bajer skriver i sine

³⁴ Se også Leira 2002: 66.

³⁵ Santi 1992: 15.

³⁶ Foreningen ble først konstituert to år senere, med Bajer som den første formann.

livserindringer at den først og fremst hentet inspirasjon fra England, ikke Frankrike.³⁷

Initiativet kom nok fra den engelske fredsvennen og politikeren Hodgson Pratt, som sammen med en rekke andre parlamentsmedlemmer i London hadde stiftet *Internasjonal forening for voldgift og fred* (The International Arbitration and Peace Association). Pratt sendte i 1880 ut en generell oppfordring til fredsvenner i andre land om å stifte foreninger, og i Danmark skal framstående engelskmenn ha vendt seg direkte til Bajer. Selv arbeidet Bajer for dannelsen av et nordisk nøytralitetsforbund, og han ønsket at Danmark skulle bli "et Sveits mellom havene."³⁸ I artikkelen "The Unrepentant Idealist – Danish Internationalism 1899 to 1939" peker Karen Gram Skjoldager på at ideen om at Danmark eller de tre skandinaviske landene skulle være pionerer for freden var tverrpolitisk lenge før første verdenskrig.³⁹ Hun viser til at nøytralitetstanken som Bajer forfektet, skrev seg fra det danske militære nederlaget mot tyskerne i 1864:

The Danish proponents of internationalism believed that the defeat had weakened Denmark so critically that an unconditional withdrawal from traditional power politics was necessary. Thus, their primary objective was to secure permanent Danish neutrality. At the same time however, they believed that Denmark as a small neutral power had a special interest in as well as a unique possibility of promoting the peaceful development in the international system.⁴⁰

Disse perspektivene fant også sitt uttrykk i den såkalte småstatsideologien, som Bjørnson blant andre gjorde seg til talsmann for, og i Bajers tanke om det nordiske nøytralitetsforbundet.⁴¹

I Sverige tok riksdagsmannen Klas Pontus Arnoldson, som delte Nobels fredspris med Bajer i 1908, initiativ til dannelsen av Svenska freds- och skiljedomsföreningen i 1883. Arnoldson blir av mange samtidige kilder tillagt mye av æren for at fredsarbeidet i Norge startet opp, særlig på grunn av en foredragsturné han avholdt i Norge 1889/90. Han var "bland de kraftigaste främjare af godt förhållande mellan Sverige og Norge", skriver Axel Svensson i et hyllingsskrift til Arnoldson på 60-årsdagen i 1904.⁴² Også Bjørnstjerne Bjørnson, som år

³⁷ Bajer, Fredrik 1909. *Fredrik Bajer's Livserindringer*. København: Jul. Gjellerup's Forlag, s. 420.

³⁸ Se blant annet Bajers livserindringer, og Sætre 1964: 15.

³⁹ Gram-Skjoldager, Karen: "The Unrepentant Idealist – Danish Internationalism 1899 to 1939", upublisert artikkel, s. 4. Se også Karen Gram-Skjoldager: "At sætte retten i magtens sted. Internationalismens gennembrud i dansk udenrigspolitik 1899-1907", upublisert artikkel, Universitetet i Århus, 2004.

⁴⁰ Gram-Skjoldager, Karen: "The Unrepentant Idealist – Danish Internationalism 1899 to 1939", upublisert artikkel, s. 4.

⁴¹ Se også Leira 2002: 77, der det heter at ideen om de små folks misjon som fredsskapere er et *Leitmotiv* i Bjørnsons fredsagitasjon.

⁴² Svensson, Axel 1904. *En lifsgerning för freden. Til K. P. Arnoldson på sextioårsdagen*. Stockholm: G. Walfrid Wilhelmssons förlag, s. 27.

om annet engasjerte seg i fredssaken, mente Arnoldson hadde flere krav på hans takknemlighet, ikke minst som ”Norges trofaste, modige venn under dets lange kamp.”⁴³ Det folkelige fredsarbeidet blomstret opp like etter napoleonskrigenes slutt. Fredsbevegelsen hadde et borgerlig opphav, men ble like fra starten av ført av to fløyer, den kristen-pasifistiske og den liberal-demokratiske. Etter tilbakeslagene i forbindelse med Krimkrigen og den amerikanske borgerkrig, opplevde fredssaken en splittelse under framveksten av de nasjonale revolusjonære bevegelser. Først på 1880-tallet ble fredsbevegelsen en internasjonal, samlet kraft. Det minste felles multiplum som brakte de ulike aktivistene inn i folden, var voldgiftsspørsmålet. Internasjonale avtaler og opprettelsen av en permanent voldgiftsdomstol skulle sikre en fredelig utgang på mellomstatlige konflikter. Det var også i de sterkt politiserte 1880-årene at det første forsøket ble gjort på å danne en fredsforening i Norge.

B) Fredssakens opprinnelse i Norge

1) De første organisasjoner

”Den 5. februar 1885 – efterat Norges venstreforening havde holdt møde af repræsentanter for 50,000 urvælgere – blev fredsvenlige venstremænd sammenkaldt af præsident Konow til et konstituerende møde for Norges fredsforening”.⁴⁴

Ordene tilhørte Nikolai Julius Sørensen, stortingsrepresentant, forfatter, agitator og en av de mest sentrale skikkelser i norsk fredsbevegelses historie. Sørensen var til stede under stiftelsesmøtet, og lot i tidsskriftet *Fred* – som han selv redigerte og ga ut – danske Fredrik Bajer forklare hvorledes Wollert Konow⁴⁵ ble vunnet for fredssaken:

Ved den europæiske fredskongres i Bern 1884 traf jeg daværende præsident for odelstinget (senere for stortinget) Wollert Konow (S.B.) (sic.). Efter kongressen [...] reiste vi sammen til Geneve, hvor vi talte en del med fredsligaens præsident, Charles Lemonier fra Paris, og dens sekretær, fru M. Goegg. Min rejsekammerat blev varm for fredssagen.⁴⁶

Denne inspirasjon var ikke den eneste Konow fikk fra utlandet. Oppropet fra Hodgson Pratt og Den internasjonale forening for voldgift og fred, hadde grepet Konow sterkt. Han hadde også holdt en rekke foredrag på vestlandet om Elihu Burritt og fredssaken, og var ikke ensom fredsvenn blant venstremennene som møtte i Kristiania Arbeidersamfunds store sal om ettermiddagen 5. februar 1885. Læreren og fredspioneren Andreas Wilhelm Wexels Øyen var

⁴³ Svensson 1904., forord av Bjørnson. Se også Leira 2002: 74-75.

⁴⁴ *Fred*, nummer 1, 1898.

⁴⁵ Stortingsmann fra Søndre Bergenhus amt. Ikke å forveksle med sin slektning og navnebror fra Hedmark.

⁴⁶ *Fred*, nummer 1, 1898, s. 1.

til stede, utgiveren av bladet *Morgengry* som hadde avvæpning på sitt program.

Stortingsmann Halvor Bentsen hadde dessuten hjulpet Konow med å utarbeide forslag til statutter og arbeidsprogram for foreningen. Og flere hadde fra første stund meninger om hva fredssaken burde innebære, ifølge Sørensen: "[S]elvfølgelig blev der nogen strid om det standpunkt, man skulde indtage, men man enedes dog forholdsvis let; man skulde ikke kræve formeget til en begyndelse."⁴⁷ I statuttene het det at formålet til den norske fredsforening var "inden det norske samfund at virke for tilslutning til det internationale arbeide for fred og voldgift samt til opnaaelse af et billigt og folkeligt værn for vort land." Alt fra første stund sto voldgiftsspørsmålet og den internasjonale rettsorden øverst på programmet. Den religiøst motiverte pasifisme som preket avvæpning, falt utenom. Til styre i foreningen valgtes blant andre stortingsmennene Konow, Sørensen og Bentsen samt brukseier Helge Væringsaasen. Konow ble formann.

Virksomheten til denne første norske fredsorganisasjon begrenset seg i det store og hele til et opprop Konow sendte ut 18. juni 1885. Der het det at krigen og de store rustninger var et umåtelig onde som mer enn noe annet hindret framgang i menneskelighet, sivilisasjon, frihet og velvære, og at mellomfolkelige domstoler og bruk av voldgift kunne forhindre krig. Slik Konow så det, kunne folkestyret ved å velge fredsvennlige representanter og dyrke internasjonalt samarbeid virke til beste for freden. Norges fredsforening hadde tre oppgaver, mente Konow: Foreningen skulle påvirke folkemeningen, sørge for at Norge var representert ved fredskonferanser og -kongresser og virke for at folkemeningen kom til sin rett i politikken. Foreningen var altså preget av en folkerettslig tilnærming, og hadde ingen pasifistisk agenda.⁴⁸

Med oppropet stanset formannens virksomhet, og Norges fredsforening sovnet hen. Årsaken til at foreningen døde ut, er vanskelig å forklare uten å ta politiske hensyn med i betraktningen. Fredsforeningen var et rent venstreprosjekt, og utviklet seg i takt med partiets interesser. Som Alf Kaartvedt antyder, var Venstres forsvarspolitiske orientering i endring på 1880-tallet. Unionsrikene hadde ført en nøytral utenrikspolitikk etter at skandinavismen brøt sammen i 1860-årene, og forsvaret var preget av forfall i tiårene som fulgte. "1870-årene og første halvdel av 1880-årene var preget av en optimistisk tro på at unionsrikenes avsondrede beliggenhet i utkanten av det internasjonale kraftfeltet ikke ville friste noen stormakt til

⁴⁷ *Fred*, nummer 1, 1898, s. 2.

⁴⁸ Se også Leira 2002: 78.

aggressive handlinger.”⁴⁹ Sørensen hadde en beslektet forklaring: Fredsarbeidet var ikke lenger forenlig med det politiske programmet til Venstre, slik Konow så det:

Formanden var som yderst samvittighedsfuld politiker, vistnok kommet til den anskuelse, at et fortsat fredsarbejde – der var ikke mangel paa tilslutning – vilde komme i strid med det politiske program, og derfor var utilladeligt. Det første parlamentariske ministerium skulde indføre en ny hærordning, og statsministeren fandt, at fredsbevægelsen kom i vejen for gennemførelsen.⁵⁰

Selv inntok Konow en annen holdning: ”Vi alle er fredsvenner. Vi vil jo alle virke for freden. Hvorfor da danne foreninger.”⁵¹ Etter at Norges fredsforening gikk inn, ble Sørensen og Bentsen med i en egen gruppe på Stortinget – sparegruppen, som gjorde reduserte militærutgifter til sin hovedsak. Denne sparegruppen besto av 25 stortingsmenn, men ble sprengt det følgende år. Ifølge Sørensen var det vanskeligheter ved parlamentarismens gjennomføring som trengte fredsarbeidet på Stortinget til side.

Den svenske riksdagsmannen K. P. Arnoldsons foredragsturné, som startet i Stockholm og fortsatte gjennom Norrland til Trondhjem og Norge i 1889, trekkes av flere kilder fram som den direkte foranledningen til forsøket på gjenstiftning av Norges fredsforening under et folkehøyskolemøte i Seljord 1891, med stortingsmann Viggo Ullmann og danske Fredrik Bajer i førersetet. Også dette forsøket strandet, i likhet med tilløp til dannelse av en fredsforening i Kristiania 1890, etter et foredrag av Bjørnstjerne Bjørnson. I 1892 ble det gjort et nytt mislykket forsøk på å samle norske fredsvenner i en organisasjon. Det skjedde på Elverum, med Bjørnson og Væringsaasen til stede. En arbeidsgruppe ble nedsatt, bestående av blant andre stortingsmennene Hans Jakob Horst, John Lund og Viggo Ullmann og Dikka (Diderikke) Møller (født Anker), Bjørnstjerne Bjørnsons venninne som senere skulle få tilnavnet ”den norske fredsmor”. Gruppen innkalte til en konstituerende møte i Kristiania, men møtet ble aldri noe av. Derimot ble enkelte lokale fredsforeninger opprettet som følge av en oppfordring gruppen sendte ut om å danne fredslag.

Æren for å ha forestått den første organisering av fredsarbeidet i Norge, tilkjennes den unge læreren Andreas Øyen fra Rendalen. Etter å ha hørt Hodgson Pratts oppfordring om å stifte fredsforeninger i 1880, dannet han Nordisk Forening mot Krig. Foreningen begrenset seg i virkeligheten til Norge, og var svært løst fundert. Det krevdes ikke inn kontingent, det

⁴⁹ Kaartvedt, Alf 1995. ”1814-1905. Unionen med Sverige”, del III av Bjørge, Rian og Kaartvedt. *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905*, bind I av Norsk utenrikspolitikk historie. Oslo: Universitetsforlaget, s. 328.

⁵⁰ *Fred*, nummer 1, 1898, s. 3.

⁵¹ Konow i samtale med Fr. Bajer. Gjengitt i Det Norske Fredsblad, nummer 1, 1894.

fantas ikke noe styre, og organisasjonen døde bort.⁵² Bladet *Morgengryet* som han begynte å gi ut i 1883, fortsatte imidlertid sin virksomhet, og Øyens kanskje største innsats kom året etter da han innledet en underskriftskampanje som skulle få Stortinget til å begrense hærøvelsene. Den siste underskriftslisten ble sendt til Stortinget i 1885, og inneholdt 31.715 navn.⁵³

Til tross for de mange mislykkede forsøkene på å danne en landsomfattende fredsforening i Norge, hadde tanken om voldgift i internasjonale konflikter fått politisk gjennomslag innen 1890, og Stortinget hadde dannet en egen fredsforening som nettopp hadde til hensikt å arbeide for voldgiftstanken. Om dette skyldtes at norske parlamentarikere var mer fredsæle enn kolleger i andre europeiske land, der voldgiftstanken ennå ikke hadde vunnet tilsvarende innpass, er høyst usikkert. Det kan snarere anføres at fredsinteressen i det norske parlament var et resultat av ønsket om mer selvstendighet i unionen med Sverige. En aktiv politisk kamp for internasjonal voldgift og nasjonal nøytralitet kunne vurderes som en underminering av den svenske kontrollen med unionens utenrikspolitikk – noe som igjen kunne bane vei for en framtidig norsk uavhengighet. Til grunn for dette lå erkjennelsen av at Sverige var en sterkere militærmakt enn Norge. Det er mye som tyder på at arbeidet for nøytralitet og voldgift forut for 1905 ble vurdert som ensbetydende med en svekkelse av Sveriges grep om den norske utenrikspolitikken – hvilket gjorde spørsmålet til en viktig kampsak for Venstre. I tråd med dette argumentet vil ”fredsvennene” på Stortinget for en stor del kunne reduseres til å bli pragmatisk innstilte politikere med en skjult agenda. Alf Kaartvedt framholder også at Venstres iver for internasjonal voldgift, permanent nøytralitet og senere en selvstendig utenrikspolitikk ikke først og fremst bunnet i fredsidealer, men i en frykt for svensk konservatisme, som Kaartvedt hevder først gjorde seg gjeldende rundt 1890.⁵⁴

Paradoksalt nok var det en svenske som mer enn noen annen ledet de norske venstrepolitikere inn på voldgiftssporet. K. P. Arnoldsons mange foredrag og personlige forekommenhet, skal i avgjørende grad ha påvirket Stortinget til å danne en egen fredsforening og en avdeling av det interparlamentariske voldgiftsforbund i 1890. Han fikk navn på seg for å være en iherdig brobygger og talsmann for et fredelig samvirke mellom Norge og Sverige. For sine foredrag ble han hyllet som en konge og gjort til gjenstand for fyldige referater i avisene, uavhengig av om han talte i Larvik, Skien, Kristiania eller

⁵² Evang 1938: 11.

⁵³ Nag, Martin 1985. *I strid for fred. Tre kapitler av fredsbevegelsens pionértid i Norge*. Kvekerforlaget, Ås, s. 10.

⁵⁴ Kaartvedt 1995.

Drammen. ”I Bergen väckte han fullständig sensation; känslorna kommo i häftig svallning.”⁵⁵ Arnoldson skal også ha vist en makeløs evne til å fjerne fordommer og nasjonalhat samt skape en bedre forståelse mellom svensker og nordmenn.

I Skien fikk fordraget hans konstruktive følger. Stortingsmann Paul S. Koht, Halvdan Kohts far, skrev om foredraget i en artikkel i avisen *Posten*. Artikkelen er gjengitt og oversatt til svensk i festskriftet til Arnoldson: ”Det var hr. Arnoldsons föredrag här i staden och ett därpå följande samtal med honom, som brakte mig på den tanken, att stortinget borde upptaga denna sak (skiljedomssaken).”⁵⁶ Også *Verdens Gang* og flere andre aviser framholdt Arnoldsons innsats som avgjørende for Stortingets voldgiftsadresse til kong Oscar II, 5. mars 1890. Det var Viggo Ullmann som fremmet forslaget om at alle stridigheter som måtte oppstå mellom Norge og fremmede makter ble søkt avsluttet ved voldgift. Flere framstående Høire-representanter uttalte seg imot, men Stortinget besluttet med 89 mot 24 stemmer å sende adressen til kongen. Utenriksministeren sonderte med de utenlandske makters gesandter i Stockholm, men fant forsvinnende liten tilslutning. Selv var ministeren av den mening at ”de forenede riger ikke bør avslutte nogen særskilt almindelig traktat, hvorved partene forpligter sig til at henvise tvistigheder til voldgiftsdomstole”.⁵⁷

Til tross for at voldgiftsadressen ikke ble antatt som offisiell norsk politikk, hadde tanken slått rot i Stortinget. Venstre programfestet voldgift i 1891, flere år før ideen vant internasjonal tilslutning, mye takket være innsatsen fra K. P. Arnoldson. Hans engasjement hadde gitt ham en høy stjerne i Norge, men foredragene kostet ham dyrt på hjemmebane, noe høyrepressen i Sverige må ta sin del av skylden for. Da han talte om unionssaken på en fest i Hamar, ble han kalt ”fräck idiot” av en av Stockholms aviser.⁵⁸

Utover på 1890-tallet inntraff noe av et forsvarspolitisk stemningsskifte i Norge, et stemningsskifte som skulle få betydning for dannelsen av en ny norsk fredsorganisasjon. Frykten for en krig mellom østersjømaktene Tyskland og Russland førte til kraftig opprustning i Sverige, og i konservative kretser het det at landet bare kunne løse sitt sikkerhetsproblem ved en bevisst tilnærming til Tyskland. På norsk side hadde nye toner slått an i Venstre, og Stortinget sto så å si samlet om økte militærbevilgninger, selv om begrunnelsene var noe ulike i Venstre og Høire. Konservative kretser rundt Emil Stangs høireministerier ønsket å styrke den nasjonale beredskapen ut fra unionelle hensyn og den tradisjonelle svenske oppfatningen av trusselbildet fra øst. Etter 1895 førte Venstre an i

⁵⁵ Svensson 1904: 27.

⁵⁶ Svensson 1904: 28.

⁵⁷ *Fred*, nummer 7, 1899, s. 50-52.

⁵⁸ Svensson 1904: 27.

opprustningen for å kunne sette fysisk makt bak sin nasjonale politikk overfor Sverige. ”Venstres nasjonale forsvarskonsept” kom til å bli det seirende.⁵⁹ På begge sider av Kjølen startet en større kapprustning på midten av 1890-tallet, en opprustning som skapte debatt, og meget vel kan ha gitt støtet til dannelsen av den første landsorganisasjon for fredens fremme, av varig karakter. Norges fredsforening ble, som jeg senere skal komme tilbake til, endelig konstituert i 1895, samtidig med at unionskonflikten tilspisset seg og truslene om krig mellom Norge og Sverige syntes reelle.

2) Fredstankens opprinnelse

Halvdan Koht, en av de mest sentrale norske fredsaktivistene i tiden rundt forrige århundreskifte, ga i 1906 ut en bok som skulle fortelle historien om fredstanken i norsk historie. ”Freds-arbeide”, skrev Koht, ”er stutt sagt arbeide for rett millom folki – stræve for at lov og dom skal raa millom riki liksom millom einskildmennane, - ikkje ufred og vald.”⁶⁰ Og dette arbeidet mot ufred og vold hadde ifølge Koht en rik tradisjon i Norge. I boka peker han på at allerede Olav den hellige inngikk fredsavtaler, og mener å spore voldgiftstanken helt tilbake til 1285, da den svenske kongen meklet i striden mellom norske og tyske handelsmenn. Og alt i 1343 kom ”den fyrste varige nordenlandske skilsdomsavtalen”, ifølge Koht, der det ble fastslått at eventuelle konflikter mellom kong Valdemar av Danmark og kong Magnus av Norge og Sverige skulle underlegges en voldgiftsdomstol. Kohts framstilling fra disse tidlige tidene sier lite om fredstankens opprinnelse, verken Olav den hellige eller kong Valdemar kan sies å ha vært fredsvenner i moderne betydning av ordet. I det han skrev, kan vi imidlertid danne oss et bilde av fredsbevegelsen i Norge på Kohts egen tid. Som fredsaktivist og talsmann for mellomfolkelige avtaler og permanente voldgiftsdomstoler, prøvde Koht å knytte an til de tidligste tider for å gi legitimitet til sitt eget syn. Senere i boka, når han tar for seg den moderne fredsbevegelses opprinnelse i Norge, stemmer hans beretning godt med andre kilder, samtidig som han selv har førstehånds kunnskaper. Gjennom sitt virke som styremedlem og formann i Norges fredsforening kjente han godt til foreningens historie og dens mest sentrale skikkelser.

I likhet med mange av de religiøst motiverte, pasifistiske fredsvenner, trakk Koht fram kvekeren og avholdsmannen Asbjørn Kloster fra Stavanger som en av fredssakens pionerer i Norge. Blant flere av fredsvennene ble avholdssaken vurdert som fredssakens andre front, og Kloster var avholdssakens opphavsmann framfor noen i Norge. Han ble kjent med saken

⁵⁹ Kaartvedt, Alf 1995: 329.

⁶⁰ Koht, Halvdan 1906: 1.

under et opphold i England, og stiftet Norges første totalavholdsforening i Stavanger i 1859.⁶¹ Året etter begynte han å gi ut et månedsblad for avholdssaken, kalt *Menneskevennen*. I bladets spalter gjorde Kloster seg også til talsmann for voldgift, nøytralitet og fred. Allerede i første nummer skrev han at *Menneskevennen* skulle opplyse om ”Krigssystemets rædsomme Følger og Fredsgrundsætningens Rigtighed”⁶² Kloster stiftet også avholdsforening i Kristiania, i tillegg til en forsøksvis landssammenslutning.

Da Kloster døde i 1876 var interessen for avholdssaken fremdeles marginal, men etter at ledelsen for Det norske totalavholdsselskap i 1879 ble flyttet til Kristiania og Oscar Nissen tok over som formann, fikk saken vind i seilene. Ved siden av DNT og godtemplarlosjen IOGT, som i 1905 hadde over 170.000 medlemmer fordelt på nærmere 2.000 lag og losjer, ble det stiftet avholdsforeninger en rekke steder i landet. Ifølge Statistisk sentralbyrå var det 247.500 organiserte avholdsfolk i Norge i 1913.⁶³ Avholdssakens store utbredelse var mye av årsaken til at enkelte fredsaktivister ønsket et formalisert samarbeid med avholdsbevegelsen. Samtidig mente mange av de absolutte fredsvenner at avhold og fred var to sider av samme sak. Blant dem som ivrigst trakk fram Klosters rolle i fredsarbeidet, var N. J. Sørensen. ”Afskaffelse af negerslaveriet, drikkeslaveriet og militærslaveriet hører til den kamp vennernes samfund⁶⁴ har rejst. Grovsmeden Elihu Burrit fra New Britain i Connecticut, den lærde smed og fredssagens fader virked for afhold og fred og fik planen til et stort fredsforbund paa afholdskonventionen i London 1846...”⁶⁵ Ifølge Sørensen varte den avholdsvennlige fredsperiode fram til midt på 1860-tallet, da den internasjonale fredsbevegelse ble radikaliseret og folk som Karl Marx trådte inn på de internasjonale kongresser. Allerede på det første landsmøtet i Norges fredsforening i 1895, trakk Sørensen fram avholdssaken: I referatet het det at ”fredsbevægelsen og afholdsbevægelsen var inderlig forbundne. De fleste krige og andre ulykker var folkene paaført ved fyrsternes og de styrendes forfængelighed og dumhed. Og denne igjen havde sin væsentligste grund i nydelsen af stærke drikke, der sløvede samvittighederne og skabte uklare hjerner.”⁶⁶

For å få et inntrykk av hva det var som påvirket mennesker til å engasjere seg for fredssaken, er det nyttig å merke seg hva fredsvennene selv trakk fram som inspirasjon. Bernard Hanssen som var sentral under reorganiseringen av Norges fredsforening i 1895,

⁶¹ Keilhau, Wilhelm 1935. *Det norske folks liv og historie, 1875-1920*. Oslo: H. Aschehoug & CO., s. 407-408.

⁶² Koht, Halvdan 1906: 82-83.

⁶³ Fuglum, Per 2000. ”Allierte eller rivaler? Avholds- og arbeiderbevegelsen i Arbeiderpartiets gjennombruddstid” i *Arbeiderhistorie 2000*. Oslo: Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek, s. 31-32.

⁶⁴ Vennenes samfunn eller bare vennene er en annen betegnelse på kvekerne.

⁶⁵ *Fred*, nummer 1, 1899, side 4.

⁶⁶ *Det Norske Fredsblad*, nummer 11-12, 1895, s. 3.

røpet i et intervju med fredsbladet *Verden Venter* på 70-årsdagen sin i 1934 at han som ung ble ”mektig påvirket” av Bertha von Suttners bok *Ned med Våpnene* og Emile Zolas store krigsroman som på norsk fikk tittelen *Knall og Fall*. Også Dikka Møller fra Torsnes og Fredrik Bajer skal ha sin del av æren for at han ”gikk i gang med å stifte, eller kanskje rettere sagt reorganisere Norges fredsforening”, som han uttrykte det.⁶⁷ En rekke av de godt utdannede fredsvennene mente de sto i samme tradisjon som Hugo Grotius, Kant og Seneca, og så godt som samtlige fredsvenner trakk fram det kristne nestekjærlighetsbudet som avgjørende for sin holdning. Jesus er fredsfyrsten, og for å følge ham må vi arbeide til beste for freden, ble det argumentert.

Som vi allerede har antydnet, kom mye av inspirasjonen i dannelsen av en norsk fredsforening fra nabolandene Sverige og Danmark. Danske Fredrik Bajer fikk selv slippe til med artikler i den første utgaven av tidsskriftet *Det Norske Fredsblad*, som senere ble organ for Norges fredsforening. Bajer ble av bladets redaktør, Bernhard Hanssen, kalt ”den egentlige sjæl i det danske fredsarbeide.”⁶⁸ Den første utgaven bragte også utdrag av Leo Tolstojs og Emile Zolas verker. I marsnummeret fra 1896 ble en tale av den franske fredsvennen Frederic Passy trykket, og tilfældighetene ville ha det til at også Henry Dunant, som delte fredsprisen med Passy i 1901, sto omtalt i samme nummer. Til tross for at han konsekvent ble kalt ”Durant” og karakterisert som ”syg, fattig og forglem”, ble Røde Kors’ opphavsmann gjenstand for en svært rosende omtale i artikkelen. Også Bertha von Suttner fantes det flere referanser til i bladet, hun fikk også selv slippe til med novellen ”Det maa dog være deilige Minder” som gikk som føljetong i flere nummer i 1894, oversatt av Fredrik Bajer.

Pastor Svend O. Waage-Eriksen var en av flere foredragsholdere fra Norges fredsforening som på 1890-tallet reiste rundt og talte om fredssaken og voldgiftsspørsmålet. Det er interessant å se hvilke personer han trakk fram som fredssakens pionerer: ”Seneca, Dante, Thomas Morus og Hugo Grotius danner mærkepælene i tiden oppover. Særlig den sidste, der lagde en vitenskabelig grundvold for fredssagen ved sit betydningsfulde arbeide for folkeretten”. Også Jeremy Bentham, den franske munken Charles-Ireniee Castel og Immanuel Kants bok *Den evige fred* fra 1795 ble sagt å være sentrale inspirasjonskilder for den moderne fredsbevegelse.⁶⁹

⁶⁷ *Verden venter*, desember 1934.

⁶⁸ *Det Norske Fredsblad*, nummer 1, 1894, s. 5.

⁶⁹ *Det Norske Fredsblad*, nummer 5-6, 1896, s. 2.

På det tredje nordiske fredsmøte i Stockholm 1895 innledet N. J. Sørensen over temaet ”De nordiske folk og freden”. Han startet med å lese et dikt om Elihu Burrit, ”den merkelige amerikanske grovsmed og fredsapostel”, og fortsatte med å postulere at fredssaken liksom avholdssaken er ”skudt op af Amerikas jomfruelige jord”.⁷⁰ Også signaturen Fr. Jb. (Fredrik Jebe) trakk fram Elihu Burrit, hvis skrivelser ble trykket i den norske avisen *Christiania-Posten* allerede på 1850-tallet⁷¹, i tillegg til nasjonaløkonomen, frihandelsmannen og politikeren Richard Cobden. Heri ligger fra første stund så å si, den dobbelthet som kom til å prege norsk og internasjonal fredsbevegelse i mange år, fredsbevegelsens janusansikt, om man vil: Den liberale og pragmatiske tradisjon, representert ved Cobden, og den religiøst motiverte, pasifistiske tradisjon, representert ved Burrit. Halvard Leira er også inne på dette i sin hovedoppgave, der han mener å spore en klar forskjell mellom de to fløyene i hvem de knyttet sin tilhørighet til. Mens de relative fredsvennene henviste til folkerettstenkere som Grotius, Kant, Passy, Bajer, Molinar, Martens, Descamps, Gobat og Ducommun, var hovedvekten av referansene innen den pasifistiske retningen knyttet til anglo-amerikanske forfattere som Penn, Bentham, Burrit og Gladstone.⁷²

Det var imidlertid ikke snakk om vanntette skott i referansene. N. J. Sørensen trakk ofte fram Kant, Passy og Bajer som fredssakens foregangsmenn, slik Halvdan Koht ofte og med beundring viste til Burrit og Gladstone i sin egen fredsagitasjon. Divergensen oppsto først når det ble snakk om hvilken leir den enkelte fredsvenn følte seg mest hjemme i. Mens Sørensen og Fredrik Jebe pekte på kvekerne som fredsarbeidets første og sanne apostler⁷³, var internasjonal rett og frihandel det viktigste for folk som Fredrik Bajer. Selve idealet var, mente Bajer, ”afskaffelsen af drukkenskab, told og krig.” Bajer mente at en avskaffelse av tollene ville fremme det ”livlige samkvem og den gode forstaaelse mellem folkene”.⁷⁴ Til grunn for et slikt syn lå dels den internasjonalistiske forbrødringstanken, men også troen på at frihandel og senkede tollbarrierer ville gagne den jevne mann og kvinne. Frihandelssaken var også opptatt i tidsskriftet *Fred*, og redaktør og utgiver N. J. Sørensen mente at det nest etter militarismen ikke fantes noe som var mer til skam for menneskeheten enn proteksjonismen. Både tollvesen og militærvesen er tarvelig røveri, framholdt han, og stilte seg med det bak Richard Cobden i synet på at tollbarrierene var den virksomste årsak til strid mellom folkene: ”Richard Cobden [var] den første statsmand, som bragte fredssagen ind i Europas politik.

⁷⁰ *Det Norske Fredsblad*, nummer 14, 1895, s.1.

⁷¹ Koht, Halvdan 1906: 82.

⁷² Leira 2002: 95.

⁷³ *Det Norske Fredsblad*, nummer 14, 1895, s.1.

⁷⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1898, s. 1

Amerikaneren Elihu Burrit og engelskmannen Cobden fikk den mellempfolkelige fredsbevægelse i gang. Afskaffelse av korntolden var begyndelsen til fredskongresserne”.⁷⁵

Fredssaken hadde i det hele tatt klare liberale elementer i seg, like fra den første stund. Både frihandel, internasjonal rett, kvinners rettigheter, utvidet stemmerett, slaveriets avskaffelse og innføring av republikken slo fredsaktivistene til lyd for.⁷⁶ Fredssaken fikk sitt faste rom i agitasjonen for folkevelde. Ifølge Koht var republikken den styringsform som ville gi fred, og han trakk fram Bjørnstjerne Bjørnsons foredrag om republikken som eksempel: ”Kongen leger Soldat fra han er Barn. Hele Hærens Institution bygger sig op mod Kongens Majestet og blinker, sprager, glimrer, toner, tordner om den [...] Kongen er for Hæren Fædreland og Historie...”⁷⁷ N. J. Sørensen ble selv i 1881 dømt til fengsel i 60 dager for majestetetsforbrytelse etter blant annet å ha skrevet at ”Kongedømmets Purpur bremmet er med Blod som Bøddelkåpen” i avisen *Østlandsk Tidende*, som han selv ga ut.⁷⁸

Også den gryende arbeidersak ble ansett som beslektet med fredssaken. N. J. Sørensen viste til et større møte i 1885 i Paris der arbeiderutsendinger fra flere stormakter møttes. På møtet ble det enstemmig vedtatt at angrepskrig var en forbrytelse og at det skulle innføres fred og voldgift. ”Saaledes optog Europas arbeiderforbund fredssagen paa sit program, og det maa være indlysende, at fredssagen er en arbeidersag af første rang.”⁷⁹

Halvdan Koht var blant dem som pekte på fredsideenes sammensatte bakgrunn. Han framholdt at fredstanken først var tvinnet sammen med fristatsideer og striden mot embetsmakten, før den frigjorde seg og ble en bevegelse.⁸⁰ Oscar J. Falnes trakk også fram sammenhengen mellom fredssaken og andre liberale saker i samtiden. I sin framstilling av Norge og Nobels fredspris skriver han at fredssaken i særlig grad ble assosiert med det rene Venstre, i likhet med en rekke andre progressive tanker:

[T]he feminist movement, the temperance cause, the moral question of the relation of the sexes, the effort to secure toleration and freedom for dissenting religious groups, the demand for realism or for naturalism in literature, the agitation for reduction of military expenditure, the hope for promoting the ideals of peace in international relations.⁸¹

⁷⁵ *Fred*, nummer 5, 1899, s. 37.

⁷⁶ Se også Leira 2002: 61, der det anføres at frihandelstenkere som Richard Cobden og John Bright var viktige premissleverandører for det Leira kaller den norske liberalismen og fredstenkningen.

⁷⁷ Koht, Halvdan 1906: 85.

⁷⁸ Se blant annet Norsk Biografisk Leksikon.

⁷⁹ *Det Norske Fredsblad*, nummer 16-17, 1895, s. 5.

⁸⁰ Koht, Halvdan 1906: 87.

⁸¹ Falnes, Oscar J. 1938: 38.

Ifølge Falnes trakk fredssaken i 1880-årene også veksler på antimonarkiske strømninger, og ble således definert som en del av den vide bevegelsen som arbeidet for demokratisering av det norske samfunnet. Halvard Leira er kommet til en lignende konklusjon. Han mener noe av årsaken til fredstankens utbredelse i Norge nettopp er å finne i en uttalt og grunnleggende diskursiv kobling mellom begrepene ”fred” og ”folk”. I sin avhandling finner Leira at fredssaken i Norge på slutten av det 19. århundre var uløselig knyttet til folkestyre, frihandel, voldgift og nøytralitet.⁸²

Bert Mårald viser i sin avhandling om den svenske fredsbevegelses opprinnelse at forbindelsen mellom fredssaken og andre liberale ideer var sterk også i Sverige, og peker blant annet på forslaget om et formalisert samarbeid mellom fredsbevegelsen og stemmerettsaktivister på slutten av 1800-tallet.⁸³

3) Fredssaken i 1880-årene

Fredstanken fikk først for alvor gjennomslag i Norge i 1880-årene, lenge etter at de første angloamerikanske fredsorganisasjonene var blitt etablert. Det norske samfunnet hadde lagt bak seg en rivende utvikling på de få tiårene som var passert fra Napoleonskrigenes slutt. I et forsøk på å veve et bakteppe til den politiske og idémessige transisjon som Norge opplevde i disse årene, peker Anne-Lise Seip på at den ”politiske, kulturelle og ideologiske utvikling skjedde innenfor rammene av en sterk materiell vekst.”⁸⁴ Fra 1814 til 1900 var befolkningen fordoblet, fra 900.000 til over to millioner. Befolkningsveksten ga grunnlag for økonomisk vekst, og byer og tettsteder vokste. ”I 1814 var Norge et bondeland, der ni tideler bodde på landet. I 1900 bodde 35 prosent av innbyggerne i tettbygde strøk.” Samtidig oppstår en ny nærings- og yrkesstruktur, som førte med seg en sosial differensiering. Ved siden av bøndene, fiskerne og embetsmennene fantes det nå en stor og voksende arbeiderklasse. ”Den materielle omforming førte med seg kulturelle og ideologiske brytninger. Oppbrudd skapte behov for nye forankringspunkter. Den fant menneskene i foreningene [...] Ved århundreskiftet var Norge et gjennomorganisert samfunn.”⁸⁵

Mot slutten av det 19. århundre var det mange folkelige foreninger av kulturell, religiøs eller politisk karakter som så dagens lys, fredsbevegelsen var altså ikke alene om å bli konstituert på denne tiden. Den politiske organisasjonsdannelsen skjedde i nær tilknytning til det tilspissede offentlige ordskifte på 1870- og 80-tallet. Forfatningsstriden som kulminerte

⁸² Leira, Halvard 2004: 159.

⁸³ Mårald, Bert 1974: 283.

⁸⁴ Seip, Anne Lise 1999. ”Nasjonsbygging – folkestyre – idékamp. Utviklingslinjer på 1800-tallet” i *Norsk Tro og Tanke*, Oslo: Aschehoug, s. 328.

⁸⁵ Seip, Anne Lise 1999: 328.

med riksretten i 1884 og de mange forsøk på å hevde Norges rett i unionelle spørsmål, avfødte et politisk engasjement som innvirket på andre samfunnsspørsmål, herunder fredssaken. Som Halvdan Koht formulerte det: ”Det var den mektige aandstreisingi som i 70-aari lyfte heile folke vaart samfelt fram i frisk strid um alle samfunds- og livsspursmaal, – det var den som fyrst førde fredstanken levande inn i norsk folkeliv og riksliv.”⁸⁶ Den mektige åndsreisning som Koht snakker om, inkluderte blant annet den norske nasjonalismen, kampen for å styrke Stortinget og Norges stilling i unionen med Sverige, etableringen av folkehøyskolene og kravet om utvidet stemmerett.

De kulturelle, politiske og religiøse grasrotorganisasjonene kom i mange tilfeller forut for den politiske partiorganisering, noe som primært kan forklares ved materiell vekst og en demokratisering av viten og intellektuell virksomhet. Uten mer fritid, økonomisk evne til å forfølge sine interesser og muligheten til å skaffe seg kunnskaper om forhold som lå utenfor de rent livsnødvendige, kan vi vanskelig tenke oss denne folkelige organisering.

Almueskolene, latinens marginalisering, folkehøyskolene, den populariserte faglitteraturen og avisene hadde alle bidratt til den lange prosessen med demokratisering av kunnskapsregimet.

Den norske nasjonsbygging medvirket til å fremme kravet om selvstendighet i unionen.

Diktere, eventyrsamlere, komponister, malere, politikere, redaktører og folketalere bidro til at Norge så organisasjonslivet blomstre mot slutten av 1800-tallet. ”I 1905 samlet nordmennene seg, som i 1814, om å fullføre et politisk selvstendighetsverk. Den nasjonale samlingen skjedde i et mer differensiert og åpent samfunn enn i 1814. Nasjonen hadde maktet å delta i den allmenne idé-utvikling”.⁸⁷ I denne samlings slutfase ble den norske fredsbevegelsen konstituert. Den fant sin plass i et kulturelt selvbevisst Norge, der flere tok del i en samfunnsdebatt som også var langt bredere enn før. Allminneliggjøringen av utdanning og skolevesen, herunder folkehøyskoleidealet – arven fra Grundtvig, hadde tydelige forbindelser til fredssaken både i Norge, Sverige og Danmark. Å engasjere og nå fram til *folket* ble sett på som avgjørende for fredstankens utbredelse og gjennomslag. Både Bajer, Konow, Sørensen, Bjørnson, Dikka Møller og en rekke andre framtrede fredsvenner var i høy grad påvirket av Grundtvigs ideer.

Ifølge Halvdan Koht ble folket i Norge grepet av fredsidealet i 1880-årene, som en del av den seirende demokratiske tanke. ”Men fredssagen var i denne tid endnu væsentlig et fantastisk sværmeri for fred i sin almindelighed, og det var en gjængs tro, at tiden allerede var

⁸⁶ Koht, Halvdan 1906: 83.

⁸⁷ Seip, Anne Lise 1999: 336.

inde til fuldstændig avvæbning.”⁸⁸ Jens Evang synes påvirket av dette syn ved å framholde at fredsarbeidet og forsvarssaken ”ved demokratiets seir” en tid gikk side om side. Han viste til at Norges fredsforening ble etablert av venstrepolitikere i en tid hvor partiet arbeidet for å gjennomføre en ny hærordning med alminnelig verneplikt for hele landet, utenom Nord-Norge.⁸⁹ Også N. J. Sørensen trakk fram 1880-årene som den for fredssaken viktigste og mest fruktbare tid: ”[D]et lader sig ikke negte, at denne tid var den rigeste; den danner maaske et vendepunkt i vort folks tankegang.”⁹⁰

Halvard Leira framholder at kampen om parlamentarismen førte til at spørsmål om nøytralitet, fred og voldgift stort sett falt utenfor den norske politiske diskursen fra midten av 1860-årene til begynnelsen av 1880-tallet.⁹¹ Beslektet med Leiras forklaring, peker Nils Ivar Agøy på at fredsbevegelsen – i likhet med mange andre sosiale bevegelser – ble etablert i Norge på 1880-tallet, og anfører at det ikke var noen tilfeldighet at stemningsskiftet for fredssaken kom i de politiserte 1880-årene:

”The climate was particularly favourable in the eighties because the military establishment was (rightly) regarded as being actively opposed to two of the main causes of the strong Venstre party: greater national self-determination within the union with Sweden, and the related struggle for parliamentarianism. Venstre had moreover for a long time wanted to reduce public expenditure on the armed forces and to make them more “democratic”. ”⁹²

I tråd med framstillingen ovenfor synes det riktig å trekke fram følgende fem forklaringer på fredsbevegelsens framvekst i Norge; den materielle vekst og borgerskapets etter hvert dominerende stilling; den vide demokratisering, forstått ikke bare politisk, men også sosialt og samfunnsmessig; den kulturelle nasjonsbygging og selvstendighetsbestrebelsene overfor Sverige; det politiske ordsiftet i annen halvdel av 1800-tallet, herunder parlamentarismen, unionskonflikter og synet på militæret som motstander av Venstres politiske prosjekt; den internasjonale påvirkning, i form av Hodgson Pratts opprop, troen på mellomfolkelige avtaler og foreningsdannelser i Sverige og Danmark; til sist: Enkeltpersoners egeninnsats og påvirkning.

⁸⁸ *Freds-Tidende*, nummer 1, 1901, s. 5.

⁸⁹ Evang, Jens 1938: 9.

⁹⁰ *Fred*, nummer 1, 1900, s. 7.

⁹¹ Leira 2002: 76.

⁹² Agøy, Nils Ivar 1990: 91.

III) Faarefold i strid og motvind (1895-1905)

A) Endelig på beina

Blant dem som hadde tatt til seg oppfordringen fra møtet på Elverum privatskole i 1892 om å stifte lokale fredsforeninger, var den unge redaktøren i avisen Agder, senere skipsreder og stortingsrepresentant Bernhard Hanssen (1864-1938). Han stiftet en fredsforening på sine hjemtrakter i Flekkefjord i 1893⁹³ og lanserte et tidsskrift for fredssaken – *Det Norske Fredsblad* – året etter. I motsetning til de tidligere forsøk på å danne en nasjonal fredsforening, kom initiativet denne gang nedenfra, fra grasrota. I 1895 ble det i Kristiania holdt konstituerende årsmøte for Norges fredsforening, som Hanssen hadde slått til lyd for i *Det Norske Fredsblad*.

I årene umiddelbart før Bernhard Hanssens vellykkede initiativ til gjenstifting av Norges fredsforening i 1895, hadde tilhengerne av et sterkere forsvar hatt gode dager i den norske opinion. Mot slutten av 1880-tallet hadde en krets av unge offiserer stiftet en norsk forsvarsbevegelse som fikk støtte av flere enn de gamle forsvarsvennene i Høyre. Ifølge Halvdan Koht gikk det vinteren 1889-90 en ”forsvarsstorm” over landet. ”Møte og taler vart haldne, og forsvarslag vart skipa. Det kom jamvel i stand ei heil rekkje med kvende-forsvarslag (kvinneforsvarslag) [...] Slik brennhug for forsvarssaki hadde ikkje vore sedd i lande sidan 1814.”⁹⁴ Det var også på denne tiden at Alexander Kielland i en egen bok skildret forsvarssaken som en ”Høiresag af ganske udpreget Natur”, og gjorde det klart at ”Norge skal aldeles ikke føre Krig”.⁹⁵ Også stortingsmannen Viggo Ullmann og dikterne Bjørnstjerne Bjørnson og Kristofer Kristofersen engasjerte seg på fredsvennenes side i polemikken mot tilhengerne av et sterkere forsvar. Men dette ordskiftet varte ikke lenge, og snart mente selv det liberale *Dagbladet* at forsvars- og fredsvennene burde samarbeide, fordi det ikke fantes fnugg av militarisme i den norske forsvarsbevegelsen. De indre rivningene i Venstre og partiets realpolitiske linje i forhold til Sverige, i.e. troen på at Norge måtte ha et sterkt forsvar for å ha makt nok til å nå fram med sine krav til unionspartneren, hadde mye å si for fredsarbeidets svekkede stilling blant venstremennene. Halvdan Koht ga en annen, men beslektet forklaring:

⁹³ Det er noe divergens i litteraturen om tidspunktet for Flekkefjord og omegns fredsforenings dannelse. I et brev til Bjørnstjerne Bjørnson i desember 1893 skriver Bernhard Hanssen at foreningen ble dannet ”for et års tid siden”. I et intervju med *Verden Venter* i 1934 sier han at foreningen ble dannet 5. mars 1893.

⁹⁴ Koht, Halvdan 1906: 94.

⁹⁵ Koht, Halvdan 1906: 94. Kiellands bok heter *Forsvarssagen*.

Meir og meir maatte folke læra skyna, at sigeren i 1884 ikkje hadde vori det siste avgjerande slage for folkestyre, fridom, og fred, og at det endaa mang ein gong kunde verte naudsynt aa verja retten med magt imot magt [...] oppgjjerdi med Sverik kunde ikkje gange av utan me hadde eit sterkt forsvar, og sidan det var vinstre som tok upp sjølvstendekravi, maatte sjølve vinstre no til aa koste paa hærstelle att.⁹⁶

Initiativene til å skape en varig fredsbevegelse på 1880-tallet strandet på den politiske virksomheten til partiet Venstre, som dels falt utenom fredssakens agenda og dels var i strid med den. Det kan også anføres at sentrale venstrefolk ikke så behovet for en egen fredsforening, all den tid kampen for internasjonal voldgift var opptatt på partiets program. Når det likevel lyktes å stable en varig landsdekkende organisasjon for fredssaken på beina i 1895, skyldtes det dels politiske forhold knyttet til opprustning og unionskonflikter, men også innsatsen til én bestemt mann: Bernhard Hanssen. Han ble Norges fredsforenings første formann og redaktør i *Det Norske Fredsblad*, som skulle komme til å bli organisasjonens organ. Allerede i den første utgaven kunne man lese bidrag fra folk som Bjørnstjerne Bjørnson, Arne Garborg, Fredrik Bajer og Dikka Møller. Men det var ikke bare de kjente navn Hanssen ville høre fra, også nye stemmer ble etterlyst. Han ba om bidrag fra alle som ”har interesse for sagen og kan fæste tanker paa papiret”. Også fredssakens motstandere ble bedt om å bidra, og denne åpenheten henimot meningsmotstandere kom til å prege Hanssens gjerning for fredssaken i de mange stridrike år som fulgte.

Det Norske Fredsblad baserte seg i hovedsak på penger fra foreningens sentrale skikkelser, selv om det også fikk beskjedne inntekter fra abonnement og annonser. Bernhard Hanssen bar nok selv den største byrden til understøttelse av bladet. Selv annonsene var for en stor del betalt av ham, med reklame for bøker og orgler den driftige forretningsmannen hadde lagt ut for salg. Også den velstående enkefru Dikka Møller fra Thorsø herregård utenfor Fredrikstad donerte pengegaver til *Det Norske Fredsblad* og Norges fredsforening.

Den aller første utgaven av *Det Norske Fredsblad* bar preg av å være gjennomarbeidet og spisset i sin redaksjonelle profil. Det later til at bladet ble utgitt etter lang tid med diskusjoner og samtaler innad i kretsen som senere skulle danne ryggraden i Norges fredsforening, og at fundamentet for foreningens arbeid allerede var lagt. Som redaktør og hovedbidragsyter virket Bernhard Hanssen selv vesentlig inn på bladets innhold og profil. Hanssen hadde hele tiden hatt det mål for øyet å stifte en landsomfattende organisasjon. I så godt som alle nummer den første tiden oppfordres fredsvenner landet rundt å danne lokale

⁹⁶ Koht, Halvdan 1906: 96.

foreninger: ”Vi maa vide om hinanden, forstaar I, for rett at kunne arbeide sammen”, som han uttrykte det. Allerede i august 1894 trykket Hanssen et forslag til organisasjonsprogram for Norges fredsforening. Lovene ble vedtatt på det aller første landsmøtet, i Kristiania 30.-31. juli 1895, da organisasjonen endelig ble konstituert. 50-60 mennesker var til stede, halvparten kom fra lokale fredsforeninger som allerede var stiftet 15-16 steder i landet. Valg på formann og landsstyre var avgjort ved at fredsforeninger og fredslag landet rundt hadde gått til skriftlig stemmegivning i forkant av landsmøtet. De ti styremedlemmene valgtes med fra 355 til 334 stemmer innsendt til *Det Norske Fredsblad*, og Bernhard Hanssen ble foreningens første formann. En folkelig, norsk fredsorganisasjon var endelig på beina.

B) I splidens støpeskje

Norges fredsforening ble født i et urolig år, i en tid med krigsskremser og kraftig opprustning. Venstre hadde forlatt tanken på at voldgiftsavtaler og politikk alene kunne trygge freden og sikre norsk selvstendighet i unionen. Partiets forsvarspolitik ble lagt helt om på få år. Mellom 1895 og 1905 ble marinen utrustet med fire nye panserskip, verneplikten ble forlenget og fra 1897 utvidet til også å omfatte Nord-Norge. Nye festningsanlegg ble reist på steder som Kristiansand, Trondhjem og Bergen. Prinsippet om at krigen også kunne ramme den norske periferi (periferiforsvarsprinsippet) fortrenget den tidligere ensidige forsvarskonsentrasjonen om Kristiania-området. En krig mellom Sverige og Norge var en ”reell mulighet” etter 1895, slik Alf Kaartvedt uttrykte det.⁹⁷ Nils Ivar Agøy peker på at opprustningen hadde en ikke ubetydelig støtte i folket, fordi de militære styrker, som tradisjonelt var blitt sett på med mistro og misbilligelse, nå ble vurdert som et viktig våpen for et mer selvstendig Norge. Ifølge Agøy var interessen for militære spørsmål og forsvarspolitik rekordstor:

[T]he 1890s and the first years of the 20th century saw an unprecedented interest in military matters with the public at large. The long process that was to sever Norway from Sweden in 1905 was nearing its end, and nationalistic sentiments and ambitions ran very high indeed, helped along by the organized defence movement, a predominantly Conservative force, and also by the teaching of the Lutheran State Church.⁹⁸

På denne bakgrunn kan også interessen for fredssaken forklares. For kanskje det slett ikke er besynderlig, men rett ut forståelig, at fredssaken blomstret i en rustningstid.

⁹⁷ Kaartvedt, Alf 1995: 334.

⁹⁸ Agøy, Nils Ivar 1990: 92.

Samfunnsdebatten var preget av striden med Sverige, og selv om de fleste i den meningsbærende opinion ikke så noen motsetning i å ruste opp og ville fred, fantes det dem som tok dissens. Dermed behøver det ikke å ha vært slik at de urolige årene på midten av 1890-tallet var ugunstige for fredssaken, men tvert imot at den rivende debatten skapte fornyet interesse for voldgift, nøytralitet og avvæpning.

På den annen side var det ingenlunde noen harmonisk og enhetlig organisasjon som så dagens lys på stiftelsesmøtet i Kristiania 1895. Her sto de som mente at opprustningen var nødvendig for å sikre freden, ansikt til ansikt med dem som aldri selv ville finne på å ta til våpen. Norges fredsforening ble støpt i en skje av splid, og stiftelsesmøtet i Kristiania fredsforening gir oss et godt inntrykk av de heftige rivningene innad i fredsbevegelsen. Møtet fant sted i november 1895, to og et halvt år etter at Bernhard Hanssen hadde stiftet Flekkefjord og omegn fredsforening og flere måneder etter det første landsmøtet. Kristiania fredsforenings mest sentrale skikkelse i årene som fulgte, statsrevisor Nikolai Julius Sørensen, hadde sitt svar på hva som var årsaken til den sene etableringen: ”Vor hovedstad har længe havt ord for at være den mest militærredne by i landet [...] og fredsvennene selv har aldrig rigtig kunnet enes om programmet, da de forsvarsvenlige og de forsvarsnihilistiske elementer har røget uklar. Og der stod man!”⁹⁹

Røk uklar var nettopp det de to fløyene gjorde på det aller første debattmøte i Kristiania fredsforening. Den nyvalgte ordføreren N. J. Sørensen medga selv i ettertid at foreningen kom til verden under ”svære fødselsveer”. Foreningen var bare noen dager gammel da Sørensen, trolig i et forsøk på å ta ondet ved roten, inviterte fredsvenner og forsvarsvenner til debatt 27. november 1895. Bankdirektør H. E. Berner holdt innledningen til møtet, og det synes å ha vært nok for ham, for han forsvant ut av fredsbevegelsen nokså umiddelbart. Sammen med en håndfull andre sto Sørensen for det han kalte det absolutte fredskrav. Dr. Georg Fasting, som senere skulle bli Halvdan Kohts håndgangne mann og nestleder i Norges fredsforening, var en av talsmennene for det betingede fredskrav. Sørensen ville slå fast med en gang at Kristiania fredsforening hvilte på det absolutte fredskravs grunn, men Fasting anførte at det ville være i strid med Norges fredsforenings vedtekter å reise et ”ubetinget fredskrav og vilde stemple krig i alle tilfælde som en forbrydelse.”¹⁰⁰ Det ble besluttet å votere over hva slags lover som skulle gjelde: Norges fredsforenings eller forslaget utarbeidet av de rene i foreningen. Utfallet ble helt likt, og ordførerens dobbeltstemme avgjorde striden til fordel for de rene. Sørensen medga at det var ”adskillig meningsforskjel”

⁹⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 18-19, 1895, s. 6.

¹⁰⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 1-2, 1896.

og ”længere debat” om de første paragrafene, som slo fast at all krig måtte fordømmes som en forbrytelse – også forsvarskrig. Hans beretning i *Det Norske Fredsblad* viser at foreningen sprakk under konstitueringen. Forsøket på å blidgjøre begge parter gjennom åpne debattmøter hadde slått feil:

De forsvarsvenlige fredsvenner spaar den [Kristiania fredsforening] ikke nogen lysende fremtid [...] Tilhængere af et betinget fredsprogram har meldt sig ud af foreningen, saa medlemstallet for tiden ikke er saa stort, at det skal imponere nogen, men man trøster sig ved til, at foreningen ved at tage et klart og greit standpunkt, som tydelig skiller den ud fra enhver forsvarsforening, skal kunne gjøre regning paa større tilslutning, end den ellers kunde vente at faa.¹⁰¹

Sørensen forklarte den harde linje med nødvendigheten av å klargjøre fredsvennenes syn, og stille det i kontrast til forsvarsvennenes. De rene følte avstanden til de forsvarsvennlige var så stor under debattmøtene høsten og vinteren 1895, at noe kompromiss ikke var mulig.

Kristiania fredsforenings ordfører peker videre på kvinnes rolle i prosessen som ledet Kristiania fredsforening fram mot det rene standpunkt. Han skriver at Dikka Møller ikke var alene om å gjøre ”kvindelig indflydelse gjældende”. En ”gråhåret frøken”, Marie Smith, var også aktivt ute og advarte mot å gi de forsvarsvennlige røstene avgjørende betydning. ”Hun havde altid et helt følge af kvinder med sig. Og de stod allesammen ligesom i et intimere forhold til fredssagen; de kjendte den udenlands fra, og de ventede paa den med religiøs inderlighed som en aabenbarelse af det tusindaarige rige eller gudsriget paa jorden.”¹⁰² Marie Smith var en velstående dame med et sterkt frikirkelig kristensyn, grepet som hun var av den såkalte lammerske vekkelse. Ifølge Sørensen ga hun på et tidspunkt bort sin store rikdom, ”saa hun har nu bare en tarvelig livrente tilbage”. ”Denne dame er det, som ved siden af fru Møller, har øvet en afgjørende indflydelse paa, hvad standpunkt fredsforeningen har valgt.”

Halvdan Koht hadde ingen problemer med å innrømme at Norges fredsforening fra starten av var en skjør skapning: ”Samskipnaden for det norske fredsarbeide var bygd; men han stod heilt fraa fyrsten paa utrygg grunn.”¹⁰³ Den unge studenten Koht var selv høyst delaktig i debatten rundt Kristiania fredsforenings standpunkt. Han framholdt at et folk – liksom et menneske – som overfalles uten mulighet til å bringe volden inn for en domstol, måtte kunne påberope seg nødretten:

¹⁰¹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 1-2, 1896, s. 4.

¹⁰² *Det Norske Fredsblad*, nr. 3-4, 1896, s. 5.

¹⁰³ Koht, Halvdan 1906: 114.

Selvforsvar er ikke bare enhver persons og ethvert folks ret, men ogsaa en pligt [...] Near (sic.) Kristiania fredsforening sætter op som sin grundsætning (sic.), at ikke bare angrebskrig, men ogsaa forsvarskrig maa fordømmes som en forbrydelse, saa er det mig umuligt at staa i foreningen. Naar forskjellen i den moralske opfatning er saa stor, at det, som jeg kalder pligt, kalder foreningen forbrydelse, da kan vi ikke lettelig arbeide sammen...¹⁰⁴

Han uttalte ogsaa sin forundring over at Kristiania fredsforening kunne inngå i Norges fredsforening, som etter hovedstadsforeningens definisjon hadde en "forbryter" (odelstingspresident og rektor Horst) som nestformann. Det er åpenbart at Kristiania fredsforenings vedtak vakte oppsikt blant aktivistene i den nylig etablerte fredsorganisasjonen. Fredsvennene, som de kalte seg selv, var delt i to leire: J. Motland og fredsforeningen i Arendal gratulerte Kristiania fredsforening med å ha tatt et rent og klart standpunkt. Den omreisende folketaler og pastor Herman Lunde gjorde det på sin side klart at han ville putte sine fredsforedrag i lommen og fare til grensen dersom Norge ble overfalt av Sverige. I Kristiania fredsforening var det en viss forståelse for Lundes utsagn: "mange med os [...] har gjennomgaaet den samme krise, staaet foran den same tilsyneladende uløselige knude, som han. For fædrelandet slår hjertet varmt!"¹⁰⁵ Forståelsen var imidlertid ikke større enn at herr Lunde som en kirkens mann burde innse at det å "dræbe sine medmennesker [...] i sin dybeste grund er skjændig voldsdaad, et masse mord [...] det at seire i krig [bringer ikke] et folk virkelig lykke..."

Flere ektepar gjorde seg bemerket i fredsbevegelsen. Kona Birgit var N. J. Sørensens nærmeste allierte, liksom Karen Grude Koht senere skulle stå ved sin Halvdans side i fredssaken. I denne første opprivende striden i Kristiania fredsforening var ekteparet Sørensen særlig utfordret av Erik Vullum, som i fredstidsskriftet ble presentert som literat, og hans kone Margrethe. Den danskfødte Margrethe Vullum talte på et av møtene om de sørgelige erfaringer Danmark gjorde etter den dansk-tyske krig på 1860-tallet, en krig hun mente ble tapt på grunn av det svake og dårlig forberedte danske forsvar: "Det eneste, som borger for varig fred, det er sterke rustninger [...] Vi ved, at krigen er forfærdelig, men vi ved ogsaa, at der er det, som er endnu forfærdeligere, og det er at tabe sin selvstændighed og gjøres til et trælbundet folk."¹⁰⁶

I det hele tatt var de såkalte forsvarsvennenes standpunkt det rådende, så vel i fredsbevegelsen på denne tiden som i samfunnet for øvrig. Fredssakens talsmenn, selv de som

¹⁰⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 1-2, 1896, s. 6.

¹⁰⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 21-22, 1895, s. 1.

¹⁰⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 21-22, 1895, s. 2.

satt på Stortinget – som Ullmann, Horst og Lund, kunne framstå som radikale, men det var få av dem som prinsipielt var imot forsvarskrig. Det tilhengerne av det absolutte fredssyn manglet i antall, tok de imidlertid igjen i iherdighet. Dikka Møller skrev i et innlegg i *Det Norske Fredsblad* at hun først var blitt bedrøvet da hun oppdaget at ikke alle var like fornøyd med beslutningen Kristiania fredsforening fattet. Men så kom hun til at det bare var godt at den enkeltes holdning kom fram. For Møller, som også satt i Norges fredsforenings hovedstyre, var det viktig å la Kristiania fredsforening inngå i hovedforeningen med sitt rene standpunkt. Slik et faderhjem har mange værelser, bør Norges fredsforening huse de forskjellige meninger, framholdt hun.¹⁰⁷

I et omfattende innlegg i to utgaver av *Det Norske Fredsblad* slo N. J. Sørensen selv tilbake mot kritikerne av det rene fredsstandpunkt. Han innrømte at vedtaket hadde skapt oppstyr og vekket oppmerksomhet også i dagspressen, som var særlig kritisk overfor ”forsvarsnihilistene”. I innlegget framstår Sørensen som såret over H. Tambs-Lyche som i etikk-tidsskriftet *Frie Ord* hadde gått i rette med absoluttistene og kalt Kristiania fredsforening ”en sekt”. Sørensen skriver at ”det stødde mig, at vi skulde møde denne uforstaaende og forkjættrende modstand fra den kant, hvor vi havde ret til at vente forstaaelse og fordragelighed”.¹⁰⁸ Det virker som Tambs-Lyches standpunkt også ble hans bane som redaktør for *Frie Ord*. Fredsabsoluttisten A. Sabro tok iallfall over som redaktør og utgiver for bladet, og gikk så i *Det Norske Fredsblads* spalter ut mot sin forgjenger i synet på fredssaken. Og Tambs-Lyche skriver selv rett ut at han måtte ”træde af” som redaktør på grunn av standpunktet til fredssaken. Det opprørte ham: ”Enhver mand, der udretter det ringeste til at sikre fred mellem folk og individer, er for mig en ”fredsven”. Hvor nogen saadan udelukkes, vil jeg ikke være med; hvor nogen saadan fordømmes og hades, finder jeg lidet af den aand, der alene kan give os fred.”¹⁰⁹ Også bladene *Den 17de Mai* og *Verdande* opptok det Sørensen mente var et brennemerke, og kalte Kristiania fredsforening for en sekt. Sørensen var oppgitt. For ham var det absolutte fredsstandpunkt på samme tid det moderne syn og det opprinnelige, som hadde historiens autoritet. Han gikk tilbake til den fjerne fortid for å begrunne sitt syn: ”Tusinde aar før det lød i lyn og torden fra Sinai bjerg: ”Du skal ikke myrde!” stod det indridset paa gravvæggen i Keops pyramide”. Videre trakk han fram Voltaire som ”angriper meget skarpt al krig som umoralsk og ødelæggende”, og således godt kunne stå som medlem av Kristiania fredsforening. Han argumenterte også med at begge

¹⁰⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5-6, 1896, s. 4.

¹⁰⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5-6, 1896, s. 4-6.

¹⁰⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 8, 1896, s. 2.

parter alltid ville påberope seg rett i en krig, og at selve begrepet ”forsvarskrig” dermed ikke var anvendbart.¹¹⁰ Han fortsatte med å trekke fram Elihu Burrit og Richard Cobden som han mente begge inntok det absolutte fredssyn, den ene fordi krigen strider mot folkenes broderskap, den andre fordi den strider mot handelens interesser. For Sørensen var ikke det absolutte fredssyn svermeri, det assosierte han i stedet med anarkistene, og menn som Victor Hugo og Josef Garibaldi (sic.). De brukte fredssaken i agitasjons hensikt og ellers kun når det gagnet deres interesser, framholdt Sørensen. Han la til at det absolutte fredssyn også var rådende på internasjonale fredskonferanser, senest på det 3. nordiske fredsmøte i Stockholm 1895, der fremtredende fredsvenner fra både Sverige og Danmark ifølge Sørensen forfektet det absolutte fredssyn. Han hentet med dette legitimitet fra alle hold i et forsøk på å framstå som representant for det opprinnelige syn. Han unnslo seg ikke for å kripe på fanget til Bertha von Suttner heller. Hun sto ifølge Sørensen ved den av forsvarsvennene latterliggjorte grev Leo Tolstojs side, i likhet med Kristiania fredsforening, og hadde ikke et fredssyn som er ”betinget, tvilsomt eller vaklende”. For å innkassere et retorisk poeng, grep han til feigheten, som forsvarsnihilistene stadig ble beskyldt for å utvise: ”Fredsvennene vil ikke vise feighed, de vil ikke opgive eller frafalde, hvad der er ret.”¹¹¹

Formannen selv, som inntil da ikke hadde uttalt seg i saken, tok ordet i *Det Norske Fredsblad* i april 1896. Bernhard Hanssen var blitt provosert over en artikkel i *Verdens Gang*, under tittelen ”Fredsfolk paa afveie”¹¹². Der skrev avisen med forakt at de absolutte fredsvenner ville ”total Afvæbning, uden hensyn til, at ens Naboer ruster.” Avisen kalte fredsvennene ”halvforrykte Sværmere” og sa Norges fredsforenings talere og foredragsholdere ”prædiker national Selvopgivelse”. Hanssen skrev i sitt tilsvaret at Kristiania fredsforenings absolutte fredsstandpunkt ikke var opptatt til drøftelse av Norges fredsforening.

At maaske de fleste af hovedstyrets medlemmer personlig vedkjender sig det absolutte fredsstandpunkt og arbejder henimod det maal, er en anden sag. [...] Gjennem artikler i Det Norske Fredsblad og paa anden maade har enkelte inden hovedstyret udtalt sig imod, andre ubetinget for. Det findes ogsaa dem, som endnu staar meget tvilende.¹¹³

Hanssens forsøk på å glatte over striden vant ikke fram. Tvert imot tilspisset diskusjonen seg da Bjørnstjerne Bjørnson i *Verdens Gang* kalte N. J. Sørensen og hans meningsfeller

¹¹⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5-6, 1896, s. 4-6.

¹¹¹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 7, 1896, s. 2-3.

¹¹² *Verdens Gang*, 21. april, 1896.

¹¹³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 8, 1896, s.1.

”fredsfaar”. Bakgrunnen for striden var at Bjørnson mente Norge burde boikotte Stockholmsutstillingen sommeren 1896, av hensyn til den nasjonale æresfølelse. Svenskene hadde ikke gjort god igjen den krenkelse de hadde tilføyd Norge med sine rustningsbevilgninger året før, mente Bjørnson. Sørensen tok avstand fra Bjørnsons syn, og framholdt at en slik boikott ville bli oppfattet som feighet og kranglevorenhet, og at det aldeles ikke ville gagne den norske æresfølelsen. Svært indignert skrev Bjørnson et tilsvaret til Sørensen:

Jeg har længe vidst, at den snilde, hæderlige Hr. Nikolai Sørensen var et uklart Hoved [...] skal Hr. Nikolai Sørensens Forkyndelse være Udtryk for Fredsvennernes Tænkesæt, saa maa jeg – med al Anerkjendelse af deres gode og ærlige Mening – kalde dem Fredsfaar. Og skal den ovenikjøbet bære Smitte paa det norske Folk, saa maa jeg sige, at dette til alt det andet ogsaa kommer til at lide af landsfarlig Faaresyge.”¹¹⁴

Sørensen fortsatte disputten med Bjørnson i *Det Norske Fredsblads* spalter. Under overskriften ”Fra faarefolden” skrev Sørensen at det hadde kommet ham for øre at Kristiania fredsforening var en flokk med sauer som de andre drev foran seg. Han tok også opp kritikken fra A. Haug som i et tidligere innlegg hadde uttrykt bekymring for at absoluttistene skulle forstyrre taktikken, altså skremme sympatisører bort fra fredssaken. Det kunne han ha god grunn til, skrev Sørensen lakonisk, for ”Faar har ikke sans for den militære tanke, de gaar sjelden i orden; og da vi jo nu heller ikke har den store bukken [les Bjørnson] at følge, saa lader det nok til, det blir skrøbeligt med taktiken; det blir vel bare tiktak af det.”¹¹⁵

Denne striden innad i fredsbevegelsen, mellom de som forfektet et avværnet Norge og de som slo til lyd for viktigheten av et nasjonalt forsvar, kom til å prege Norges fredsforenings virke i mange år framover. De to grupperingene kappedes om å sitte i hovedstyret, og det hendte ikke sjelden at en votering på et landsmøte ble vunnet på tuftene av ødelagte vennskap. For mange av dem som sto utenfor fredsbevegelsen var disse indre slag god underholdning. For dem som med hud og hår hadde latt seg sluke av fredssaken, var det en kilde til fortvilelse.

C) Fredsbevegelsens agenda

Sammensatt av ulike personer med forskjellige meninger, bar den norske fredsbevegelses uttalte kampsaker preg av kompromisser, forsøk på å samle forskjellige anskuelser under én

¹¹⁴ Verdens Gang 23. april 1896. Se også Finsland, Astrid 1948: 113.

¹¹⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 10, 1896, s. 4.

paraply. Agendaen inneholdt krav fra de pragmatiske venstrepolitikerne om en internasjonal rettsorden og voldgift, samtidig som den inkluderte krav fra absolutte fredsvenner om avvæpning, norsk nøytralitet og retten til å nekte militæret. Denne spenningen kan best belyses ved å anlegge et kronologisk perspektiv, fordi de ulike kravene kom til i forskjellige perioder, alt etter hvilken gruppering som satt med makten. Jeg vil i det følgende starte framstillingen ved konstitueringen av de første norske fredsorganisasjoner og følge deres program fram til tiden like før unionsoppløsningen, da Norges fredsforenings virksomhet lå nede.

Som vist i kapittel II sto voldgiftsspørsmålet og den internasjonale rettsorden i sentrum da Norges fredsforening først ble konstituert i 1885. Dette sporet har fredsbevegelsen fulgt siden – riktignok med enkelte avstikkere. Men de absolutte fredsvenners ideal – avvæpningen – lar seg også tidlig forefinne som uttalt mål. I Norges fredsforenings aller første organ – *Det Norske Fredsblad* – het det i slagords form på hver eneste førsteside: ”Neutralitet, Voldgift, Avvæbning”. Fra og med 15. april 1896 kom bladet i større format, og flere slagord kom med: ”Voldgift istedet for krig”; ”Menneskekjærlighed istedetfor nationalhad”; ”Folkenes broderskab”; ”Neutralitet”; ”Voldgift”; ”Afvæbning”. I disse stikkords form kan fredsbevegelsens tidlige program oppsummeres. Samtidig ser vi at kimen til konflikt mellom de ulike fløyene i fredsbevegelsen så å si er prentet inn i organisasjonens medlemsorgan. Avvæpning kunne ikke alle fredsvennene gå med på, og hva innebar ropet om nøytralitet? Skulle den være permanent eller situasjonsbetinget, ensidig uttalt eller garantert av en stormakt? Og hvor skulle grensen for voldgift gå? Alle spørsmål kunne vel ikke underlegges en voldgiftsdomstol? Hva med Norges rett til selvstendighet, den kunne vel ikke være gjenstand for juridiske betenkninger? Og hva skulle gjøres med land som ikke respekterte voldgiftsdommene?

Allerede i første utgave av *Det Norske Fredsblad* prøver Dikka Møller å fylle begrepet ”fredssaken” med innhold.

Fredsarbeidet gaar ud paa at faa tvistigheder mellem folkene afgjort ved voldgift – eller domstol – istedetfor med krig og brodermord. [...] Ligesom det ved uenighed mand og mand imellem er raat og udannet at ty til slagsmaal, saaledes maa det naturligvis ogsaa gaa med folkene, eftersom de udvikles og civiliseres. [...] At holde kristendom som ellers kalder en drabsmand for morder som maa bøde med livet og ellers kalder den for tyv, der stjæler – kanskje fristet af nød og sult – medens jordens mægtige

kaldes seierherrer, naar de gjør det selvsamme, bare fordoblet tusindfold og med koldt blod og beregning, uden nøden og fattigdommens undskyldning, - er det mening og sannhed i slikt?¹¹⁶

Møller framholdt at den norske regjering og det norske storting var blitt preget av fredstankene, blant annet gjennom å delta på internasjonale fredskongresser og i arbeidet med voldgiftsadressen til kongen i 1890:

Takket være flere af vore største mænds arbeide har vi jo ogsaa som folk sluttet os til voldgifts-tanken ved næsten enstemmig at bevilge en sum til tre af vore stortingsmænd som deputerede til fredskongresserne, nu sidst i Rom sommeren 92. Og ved, at stortinget har opfordret regjeringen til at arbeide for at faa voldgiftstraktater mellem Norge og de andre lande.¹¹⁷

Norges fredsforenings utkast til program¹¹⁸ ble trykket i den andre utgaven av *Det Norske Fredsblad* i 1894. Det er å anta at foreningens interimsstyre var kommet fram til programmet som endelig skulle vedtas på det konstituerende landsmøtet i 1895. Programmet var utarbeidet ”i overensstemmelse med svensk og dansk fredsforenings arbeidsprogram”, og foreningens formål var å drive agitasjon for nedrustning, nøytralitet og voldgift gjennom i tale og skrift å spre kjennskap til ”krigens virkelige natur, dens aarsager og fordærlige følger”. Til grunn for dette lå et idealistisk, kanskje endog naivt syn på internasjonale politiske forhold. Det fantes ingen uttrykt forestilling om hvordan et nøytralt, nedrustet land skulle forsvare seg, annet enn at landet på forhånd skulle ha inngått voldgiftsavtaler med andre stater. Ei heller ble det konkretisert om det skulle settes makt bak en voldgiftsdom eller hvem som skulle fremme slike trusler om militære sanksjoner. Brennbare spørsmål som disse sto rett og slett ikke på agendaen. Tvert imot var formuleringene i formålsparagrafen bevisst gjort vage slik at de ikke skulle skape strid. Selv om mange ønsket at foreningen fikk en spissere og mer markant profil, i den ene eller andre retningen, skulle formålsparagrafen favne alle erklærte fredsvenner. På landsmøtet i 1896 ble en trimmet formålsparagraf vedtatt:

Foreningens formaal er under samvirken med andre nationers freds- og voldgiftsforeninger at vække og styrke folkeviljen til arbeide for krigens og de trykkende krigsrustningers ophør ved indførelse af voldgift til løsning af tvistigheder mellem folkene. Norges fredsforening slutter sig til den internationale fredsbevægelse, hvis hovedledelse for tiden udgaar fra det internationale fredsbureau i Bern.¹¹⁹

¹¹⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 1, 1894, s.5.

¹¹⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 1, 1894, s. 5.

¹¹⁸ Hele utkastet til formålsprogram er inntatt i oppgaven som vedlegg 1.

¹¹⁹ *Det Norske Fredsblad* 1896.

Denne formålsparagrafen var enda rundere i formen, nøytralitet var ikke en gang nevnt. En annen interessant registrering er særskilte norske forhold som Norges fredsforening fant det nødvendig å feste til papir. Utdraget nedenfor viser hvor tett fredsbevegelsen lot seg assosiere med de venstrepolitiske kreftene i unionsspørsmålet:

[A]lle regjeringshandling, som angaar rigets forhold til fremmede magter, maa blive at afgjøre under konstitusjonelt ansvar i stadsraad, at traktater ei maa afsluttes med fremmede magter, uden at de har faaet stortingets godkjendelse, at kongens nuværende ret til at begynde krig og slutte fred ophæves, at freds- og voldgiftstraktater mellem Norge og de øvrige stater maa blive afsluttede, at en af stormagterne erkjendt (garantert) neutralitet maa udvirkes for de skandinaviske lande, at i samme grad fredstanken vinder indgang blandt nationerne og de mellemfolkelige forhold bliver betryggende retslig ordnede, ogsaa landets trykkende militærbyrder gennem en successiv afvæbning lettes og samfundsreformer fremmes, gennem hvilke den sande nationalfølelse fremmes, og fædrelandet kan blive kjært for alle.¹²⁰

Dette var radikal politikk, og bare en av flere indikasjoner på tette bånd mellom Norges fredsforening og Venstre. I det følgende vil jeg ta nærmere for meg de viktigste av fredsbevegelsens kampsaker: Voldgift, nøytralitet, nedrustning/avvæpning og retten til å nekte militæret.

1) Voldgift og norsk nøytralitet

”Voldgift” kan defineres på mange måter. Mest interessant for mitt formål er den som finnes uttrykt blant fredsvennene selv. I tidsskriftet *Fred* har N. J. Sørensen funnet fram til en gangbar definisjon, som her gjengis i mer moderne språkdrakt:

Voldgift er overlattelsen av en rettstvist til avgjørelse i bindende form av en eller flere menn som de stridende parter enten på forhånd har godkjent eller ved overdragelsen godkjenner som sakens avgjørende myndighet. En voldgiftskjennelse kan ikke forandres med mindre den er blitt til ved svik, åpenbar villfarelse i domstolen eller ved overgrep fra en parts side; de må enten beviselig ha gjort seg skyldig i bedrag eller i feiltakelse eller handlet under tvang dersom kjennelsen skal kunne omstyrtes.¹²¹

Voldgiftsspørsmålet var et av de mindre kontroversielle standpunktene innad i fredsbevegelsen. Mye skyldtes nok dette at fredsorganisasjonene ute i Europa, som ga støtet til den norske fredsorganisering, for lengst hadde festet kampen for internasjonal voldgift på programmet. Spørsmålet var også ett av de få som absoluttistene og de mer forsvarsvennlige pragmatikerne kunne enes om. Så vel Halvdan Koht som N. J. Sørensen, talsmenn for hver sin

¹²⁰ *Det Norske Fredsblad* 1896.

¹²¹ *Fred*, nr. 9, 1899, s. 71

leir, slo til lyd for det internasjonale rettssamfunn som krigens viktigste forebygger. Som jeg allerede har vært inne på, fikk voldgiftstanken bred politisk tilslutning i Norge. Ikke minst så vi et utslag for dette i voldgiftsadressen som Stortinget vedtok å sende kongen i 1890. Venstre programfestet internasjonal voldgift året etter, og selv de konservative Høyre-politikerne på Stortinget så positivt på voldgiftstanken. I 1897 vedtok et samlet Storting på nytt å be kongen på vegne av Norge å slutte voldgiftstraktater med fremmede makter. Også i pressen var tilslutningen til voldgiftstanken stor, ikke minst fordi det ute i verden var blitt inngått voldgiftsavtaler mellom en rekke land, også stormakter. Mellom 1903 og 1912 ble det inngått 100 slike traktater, og selve voldgiftsdomstolen ble benyttet 17 ganger mellom 1902 og 1914.¹²² Det var konsekvensene av ønsket om voldgiftstraktatene, sagt på en annen måte; troen på voldgiftsdomstolenes krigsforebyggende makt, som splittet. Satt på spissen, mente de mest ytterliggående fredsvennene at det bare var å avvæpne fordi voldgiftstraktater og voldgiftsdomstolen ville sikre Norges rett, også i forhold til Sverige og unionskonflikten. På Stortinget og i Sverige var skepsisen mot voldgift atskillig større: For det første var den uskrevne internasjonale rett som det skulle dømmes etter, uklar og omstridt. For det andre ville ikke stormaktene la sine vitale interesser underkastes voldgift, og for det tredje fantes det ingen internasjonal domstol *med autoritet* til å tvinge gjennom avgjørelser.

Fredsvennene var godt kjent med disse ankepunkter. Fredrik Bajer skrev i *Det Norske Fredsblad* i 1896 at mange mente krigen ville komme uansett, dersom den tapende part i en voldgiftsdom ikke ville bøye seg. Han gikk argumentet i møte ved å vise til sitt skrift ”Om Krigs Forebyggelse ved Voldgift”, utgitt ti år tidligere, der han framholdt at folkerettseksperten Calvo ikke kunne finne et eneste eksempel på at en stat skal ha forsøkt å unndra seg betingelsene i en voldgiftsdom.

Og det er saa naturligt. Staterne begynder jo [...] med at underskrive en traktat, hvori enhver af dem højtidelig forpligter sig til at underkaste sig dommen, dersom den gaar staten i mod. Saa stærkt er verdensmeningens moralske tryk, at ingen stat drister sig til at bryde en saadan traktat ved at begynde krig, fordi den er utilfreds med dommen.¹²³

Dersom en stat mot formodning ikke skulle bøye seg, ble det på Verdensfredskongressen i Bern 1892 vedtatt med 72 mot 5 stemmer at statene kunne underskrive en gjensidig bestemmelse i kompromisset som ga voldgiftsdommerne myndighet til ”at angive midlerne til dens (voldgiftsdommen) fullbyrdelse”, uten at statene oppga noe av sin suverenitet.

¹²² Olav Sætre 1964: 29.

¹²³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 1, 1896, s. 3.

I fredsbevegelsens organ *Det Norske Fredsblad* var det ofte mulig å lese om små seire kampen for voldgift hadde brakt med seg. I en av artiklene vises det til at det siden 1815 var registrert over 100 tilfeller av internasjonal voldgift, hvorav nesten 70 avgjørelser de siste 22 år.¹²⁴ ”Dette viser noksom, at tænkende mænd inden alle folk har begyndt at forstaa, hvor fortræffeligt voldgiftsprincipet er.” Av spørsmål som gjerne tas opp til voldgiftsdom var tre typiske, ifølge artikkelen: Grensetvister, skadeerstatningskrav for overgrep og hva som i et gitt tilfelle er lovlig rett.

Som vi har vært inne på, var det utbredt enighet om voldgiftstanken innad i fredsbevegelsen. Med det fantes et unntak: Striden med Sverige. Fredsbevegelsens allierte i voldgiftssaken – partiet Venstre – var ytterst skeptisk til bruk av voldgift i striden med Sverige. Argumentene som ble brukt, gikk på at svenskestriden gjaldt Norges nasjonale uavhengighet og selvstendighet, og like lite som en mann som trues på livet ville la tredjepart bestemme om han skal dø eller ikke, ville Norge åpne for voldgiftsdom i en sak som angikk den nasjonale selvstendighet. Derfor ble det voldsom oppstandelse da Bjørnstjerne Bjørnson i den danske avisen *Politiken* tok til orde for voldgiftsløsning på striden mellom Sverige og Norge. I innlegget skrev Bjørnson at Danmark burde dømme i voldgiftstvisten. ”Foran en dansk ret kan partene procedere i sit eget sprog og have alle fordele af stor og almen deltagelse.”¹²⁵ Bjørnson lot det skinne igjennom at han mente Norge ville vinne fram, uten at det dermed kan slås fast at seiersvissheten var utslagsgivende for hans positive holdning til voldgift mellom Norge og Sverige. Han ble møtt med ramsalt kritikk både fra Høire- og Venstre-pressen i Norge, men fikk forståelse og varmhjertet støtte av flere sentrale skikkelser i Norges fredsforening. Bernhard Hanssen lot trykke en lengre kommentar til innlegget, der han i ”fredens navn” tok Bjørnson i forsvar og klargjorde med all tydelighet at en fredsvenns sympatier i denne sak måtte ligge hos dikteren.

Vor ledende saavel venstre- som høirepresse har modtat Bjørnsons forslag med en kulde og forstaaelseløshed, som det har bedrøvet os meget at erfare [...] Voldgift er bra nok i almindelige smaasager, men i nationale spørgsmaal, - naar det gjælder et folks selvstændighed, - aldrig! [...] Vort maal er: voldgift i alle stridsspørgsmaal folk og folk imellem. Fred gennem retfærdighed, ikke i noget tilfælde ved vaaben [...] Vor tillid til en upartisk og med skjønksomhed sammensat voldgiftsdomstol er saa stærk, at vi tror dens afgjørelse vilde være den retfærdigste og mest fuldkomne dom, som var at opnaa.¹²⁶

¹²⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 16-17, 1895, s. 3.

¹²⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1895, s. 1-2.

¹²⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1895, s. 1-2.

I en senere utgave av *Det Norske Fredsblad* videreførte formannen argumentet, og skrev at det var ”aldeles meningsløst at gjøre nogen udskillelse mellem de spørgsmaal, der skal og de der ikke skal afgjøres ved voldgift. Lidt efter lidt skal vel den anskuelse bli raadende, haaber vi: Voldgift i alle mellemfolkelige stridsspørgsmaal, der ikke ad diplomatisk vei kan ordnes.”¹²⁷ Også Hanssen var overbevist om at Norge ville seire i en eventuell voldgiftstvist med Sverige. Og dersom Sverige mot formodning skulle vinne fram i konsulatsaken, mente Hanssen det simpelthen var nordmenns rett og plikt som et selvstendig folk ”øieblikkelig at opsigte den union og den unionsakt, der i strid med grundlovens aand og mening kunde fortolkes saaledes, at den hæmmede og besværliggjorde vort folks frie udvikling og uafhængige selvbestemmelsesret.”¹²⁸ Halvdan Koht inntok den motsatte holdning. For ham var det utenkelig at norsk selvstendighet kunne bli underlagt voldgift.

Under Karlstad-forhandlingene i 1905 inngikk omsider Sverige og Norge en voldgiftstraktat som skulle gjelde for ti år av gangen. Avtalen ble ikke så omfattende som den norske delegasjonen hadde ønsket. Framtidige tvister som berørte rikenes uavhengighet, integritet eller vitale interesser skulle *ikke* avgjøres ved voldgift. I det minste skulle uenighet om hvilke tvister som berørte ”vitale interesser” underlegges voldgift, ifølge Roald Bergs framstilling i *Norsk utenrikspolitikks historie*.¹²⁹

Foruten striden om voldgift i unionskonflikten med Sverige, var det ikke særlig diskusjon knyttet til voldgiftstanken innad i fredsbevegelsen. Voldgift var for lengst slått fast som det viktigste spørsmål for fredsvennene å forfekte, og ingen bidro til å så tvil om denne tanken i spaltene til de fem tidsskrifter som vekslet om å være Norges fredsforenings organ i årene fram mot første verdenskrig.

Vel så bred var oppslutningen om og kampen for varig norsk nøytralitet, selv om det var noen diskusjon rundt hva slags nøytralitet man skulle innta. I samtiden var det vanlig å skille mellom tre former for nøytralitet: *Garantert nøytralitet*, som innebar garantier fra en fremmed (stor)makt om støtte i tilfelle angrep, *anerkjent nøytralitet*, som innebar lovnader fra bestemte makter om ikke å krenke nøytraliteten, og *erklært permanent nøytralitet*, som innebar lovnader fra et land om alltid å holde seg utenfor internasjonale konflikter. Og det var

¹²⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 4, 1895, s. 2.

¹²⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1895, s. 2. Argumentasjonen må kunne karakteriseres som noe selsom, og hadde neppe særlig støtte utenfor fredsbevegelsen.

¹²⁹ Berg, Roald 1995. *Norge på egen hånd, 1905-1920*, bind II av Norsk utenrikspolitikks historie. Oslo: Universitetsforlaget, s. 38.

dette siste punktet som ble omfavnet av Norges fredsforening, selv om den var relativt ny innen internasjonal rett.¹³⁰

Også på Stortinget var støtten til nøytralitetstanken stor. Venstre-regjeringen foreslo i 1898 at Norge og Sverige skulle søke stormaktenes anerkjennelse som nøytrale stater på linje med Sveits og Belgia. Fordi en slik status krevde en viss overvåkning av garantimaktene, ble forslaget avvist av den svenske regjeringen. I 1902 ble det fra norsk side uttrykt ønske om en erklært og ikke garantert nøytralitet, en mer spiselig variant for svenskene. Også i dette sentrale utenrikspolitiske spørsmålet var Venstres og Norges fredsforenings syn så godt som sammenfallende, ja selv Høire støttet som vi har sett i prinsippet både voldgiftstanken og ønsket om permanent norsk nøytralitet. Bert Mårald framholder i sin avhandling om den svenske fredsbevegelses historie, at ønsket om pasifisme og varig nøytralitet sto så vidt sterkt blant de svenske fredsvennene fordi Sverige ikke hadde vært i krig siden Napoleonstiden. Dette faktum mener han preget den svenske utenrikspolitikken også, i likhet med de offisielle holdningene til krig og fred. Dette argumentet synes også å ha gyldighet for Norges del, noe som kan bidra til å forklare den sterke politiske enigheten om nøytralitetsprinsippene. I sin doktoravhandling om norsk krigspolitikk før 1940 viser Tom Kristiansen at den norske hæren hadde hatt ”svært liten krigserfaring” i den lange perioden mellom 1720 – da den store nordiske krig var over for Norges del – og 1940. ”Unntaket var de relativt begrensede trefningene i 1808 og 1814”, skriver han.¹³¹

Ifølge Kristiansen går nøytralitetens historie i Norge helt tilbake til 1700-tallet. Fram til slutten av 1800-tallet hadde en tradisjonalistisk retning vært enerådende. Talsmennene for denne retningen holdt fast ved den folkerettsbaserte nøytralitet, beskyttet av militærmakt når det var nødvendig. Mot slutten av det 19. århundre førte ønsket om å distansere seg fra stormaktspolitikken til krav om permanent nøytralisering på linje med Sveits, Belgia og Luxembourg. Ifølge Kristiansen var denne retningen først og fremst knyttet til framveksten av anti-militarismen og den borgerlige fredsbevegelsen på slutten av 1800-tallet.¹³² Nøytralitetstanken var ingen ny tanke i fredsbevegelsen. Den var allerede uttrykt av Immanuel Kant i boka *Den evige fred*, som fredsvennene stadig trakk fram som inspirasjon og sannhetskilde. Hans tanke om en sammenslutning av nøytrale stater – et fredsforbund – ble vedtatt som programsak blant fredsvennene på det 4. nordiske fredsmøte i Skien 1901.¹³³ Det såkalte Skien-vedtaket ble grundig gjengitt i et småskrift utgitt av Dansk fredsforening i

¹³⁰ Se også Leira 2002: 87.

¹³¹ Kristiansen, Tom 2002: *Krigsplaner og politikk*, Dr. art.-avhandling, Universitetet i Bergen, s. 158-159.

¹³² Kristiansen, Tom 2002: 70.

¹³³ Skien-vedtaket er inntatt i oppgaven som vedlegg 2.

september 1901, og et halvt år senere ble det oversatt til svensk og utgitt av Sveriges kvinnelige fredsforening. Senere ble det også utgitt av *Organ Revue de droit international* i Brussel 1902. Skien-vedtaket, med et tillegg om en appellinstans i internasjonale voldgiftssaker – utarbeidet av E. Arnuaud, fikk sin endelige form på et komitémøte i Monaco. Deretter ble det lagt fram på den 11. verdensfredskongress samme sted, i april 1902.

For Fredrik Bajer og flere andre av de mer markante skikkelser i fredsbevegelsen, var et nordisk nøytralitetsforbund selve kongstanken. Hele sitt voksne liv hadde Bajer vært opptatt av Nordens samling, han hadde tanker om et nordisk fristatsforbund og et eget nordisk nøytralitetsforbund: ”Jeg ser i denne nordiske enhedstanke ej alene en lysende fremtid for Norden – selv om vi ej skal opleve den - men tillige finder jeg denne tanke så smuk, så sandt kristelig.”¹³⁴ Det nordiske fellesskap kom for Bajer til uttrykk i språket, det danske morsmål, det svenske almuemål og det norske bygdemål, og særlig i skandinavismens tid på 1860-tallet ble hans nordiske drøm utmeislet. Hans tro på broderskap i nord skulle komme til å gjelde hele menneskeheten, slik han uttrykte det, og således bidra avgjørende til hans engasjement for fredssaken. I sine memoarer framholdt han uten blygsel at det var ham selv som sto bak tanken om et vedvarende nøytralitetsforbund mellom de tre nordiske riker i 1875. ”For denne idé må der slås til lyd både hjemme og ude. Gennemføres den, er derved skabt en større garanti for freden i Norden.”¹³⁵ Også Bjørnstjerne Bjørnson og den svenske fredspioneren S. A. Hedlund slo til lyd for et nøytralitetsforbund. I 1898-99 tok Bjørnson til orde for et ”smaa staters forbund”, som skulle bestå av Norge, Sverige (under en annen ledelse, som han skriver), Danmark, Luxembourg, Holland, Belgia, Sveits og Portugal, med tiden også Spania og Italia. På grunn av uroligheter på Balkan, fant Bjørnson det klokest å utelate balkanstatene inntil videre. Blant deler av fredsbevegelsen ble hans forslag møtt med kritikk fordi småstatsforbundet ikke skulle være avvæpnet. Men Bjørnson avviste kritikken som tøv: ”[S]kal de smaa staters eventuelle neutralitetsforbund herefter forlange at være representeret paa stormagternes kongresser, maa de vel til et vist mon være krigsberedte.”¹³⁶

I sitt bidrag til bokverket *Norsk utenrikspolitikk historie* oppsummerer Roald Berg målet for norsk utenrikspolitikk rundt forrige århundreskifte: ”Alliansefrihet i fredstid, nøytralitet i krigstid, kombinert med en energisk handels- og næringspolitikk, det var Norges utenrikspolitiske målsetning.”¹³⁷ Også Berg betoner at nøytralitetstanken var utbredt blant de mindre land i Europa, og skriver at nøytraliteten i perioden forut for 1914 var ansett som et

¹³⁴ Bajer, Fredrik 1909: 289.

¹³⁵ Bajer, Fredrik 1909: 418.

¹³⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1899, s. 1.

¹³⁷ Berg, Roald 1995: 54.

sikkerhetspolitisk hovedvirkemiddel for stater som var for svake til ved makt å opprettholde sin uavhengighet. Novembertraktaten fra 1855 hadde gitt unionsrikene garantivern fra stormaktene i vest, men etter unionsoppløsningen i 1905 måtte den norske regjeringen prøve å få på plass en ny garantiordning. Mye takket være utenriksminister Løvland ble den såkalte integritetstraktaten undertegnet i 1907. Den var signert av både Storbritannia, Frankrike, Tyskland og Russland, som dermed lovet å støtte norsk integritet med egnede midler når Norge ba om det. Norge forpliktet seg til gjengjeld å ikke avstå deler av riket til en fremmed makt. Fra norsk side ble integritetstraktaten sett på som en offisiell godkjenning av unionsoppløsningen.¹³⁸

2) Avvæpning og synet på det norske forsvar

Om Norges fredsforening føyde seg inn i folden når det gjaldt voldgift og nøytralitet, var så ikke tilfelle når det kom til synet på det norske forsvaret. Norges fredsforenings ønske om nedrustning vant forsvinnende liten oppslutning på Stortinget og i opinionen rundt århundreskiftet. Og selv innad i fredsforeningen var temperaturen på kokepunktet i dette spørsmålet, som mer enn noe annet bidro til å skape ondt blod fredsvennene i mellom. Som vi har sett var striden mellom de som mente Norge trengte et forsvar og de som ville avvæpne, til stede helt fra Norges fredsforenings spede begynnelse. Spørsmålet var nær ved å sprengte foreningen en rekke ganger, noe den også gjorde til slutt – i 1902, som jeg kommer tilbake til.

En av dem som gikk i strid på vegne av de mer pragmatisk anlagte fredsvenner var Halvdan Koht. Allerede i sin debut i spaltene til *Det Norske Fredsblad* viftet den unge Koht med en rød klut foran øynene på de absolutte fredsvenner. Under tittelen ”Fred og forsvar” skrev Koht at det var på tide å ta opp til drøfting hvordan forsvars- og fredssak burde behandles i praktisk politikk: ”Jamvæl millom fredsvenner er det usenje (sic.) um detta, og det nyttir kje at den eine parten berre staar og seier, at dei som enno ikkje vil minka paa hærpengane, men helder kanhenda vil styrkja forsvaret vaart [...] ikkje er verkelege fredsvenner.¹³⁹ Koht anførte at ”alle vet at Norge ikke kan avvæpne med det samme”, og la til at han lurte på hvordan forsvaret rent praktisk skal se ut, ikke minst med tanke på unionsstriden: ”Skal me væpna os sterkare no med umsyn paa striden med Sverige? Eg for min del høyrer til dei, som ikkje rett veit kva me skal svara paa detta. Snart vil eg svara ja, og snart vil eg svara nei, etter som eg er i huglag til.” Han var imidlertid sikker på at han ville ta

¹³⁸ Nerbøvik, Jostein, 1999. *Norsk Historie 1860-1914*, Oslo: Det Norske Samlaget, s. 238. Se også Olav Riste, 2001. *Norway's foreign relations*, Oslo: Universitetsforlaget, s. 80. Integritetstraktaten ble for øvrig lite diskutert innad i fredsbevegelsen, mye på grunn av Norges fredsforenings beskjedne aktivitetsnivå rundt 1907.

¹³⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1894, s. 1.

igjen med samme mynt om Norge ble angrepet, og viste til at ulike krefter var i sving i Sverige – ikke alle var like fredsæle. ”Det nye landtmannapartiet under vala i 1893 tente ikkje so lite paa, at det skreik up mot Noreg, Adolf Hedin vart kasta i valgkrinsen sin, avdi at han var for norskvenleg. I det heile ser det ut til, at folkemeininga i Sverige i det sidste aara hev snutt seg meir og meir burt fraa Noreg.”¹⁴⁰ Allerede i samme nummer av *Det Norske Fredsblad* fikk Koht svar. I en usignert artikkel – trolig skrevet av redaktør Bernhard Hanssen – fikk han ros for å bringe spørsmålet på bane.¹⁴¹ Dernest ble det fastslått at selv om de ulike lands regjeringer sa de rustet for fredens skyld, hadde krigene herjet i Europa de siste 20 år. Norges fredsforenings ledelse hadde altså ingen tro på at opprustningen kunne bringe varig fred. Når det gjaldt trusselen fra Sverige innrømte Fredsforeningen at det fantes ”kriminelle daarer” som talte om vold og våpenmakt mot Norge. Men de var i gledelig mindretall, ble det hevdet:

I som tror, at vaabenmagt er et heldigt middel til afgjørelse af en unionel tvist eller til hævdeelse af vort lands ret – tror I, at det nuværende magtforhold mellem Norge og Sverige i mindste maade blev forandret, om I til aars fik bevilget atter 3 millioner ekstra til rustninger [...] Vi tror det ikke.” ”Derfor er alle sande fredsvenners valgsprog nu som alltid, i det enkelte tilfælde som i det store og hele taget: Ned med vaabnene!”¹⁴²

En mann ved navn J. Lilleberre problematiserte forholdet til Sverige ytterligere, og mente Norge burde tone ned kravet om likestilling i unionen for å unngå en krig som vil være til ruin for begge land.

Noget af det, som mest hæmmer fredsarbeidet i vort land er vort forhold til Sverige [...] det ene rigtige vilde være, at vi ikke gik for haardt paa for at faa vor ret fremtvunget, men at vi heller burde vente endnu en tid og klare os med det saadan, som vi har maattet klare os i de otti aar, unionen har bestaaet [...] det at ruste os af hensyn til Sverige, er lige saa farligt som at ruste os af hensyn til hvilket som helst andet europæisk land, og at ingen fredsven bør være i tvil om, hvorledes han bør stille sig til det.¹⁴³

Spørsmålet om retten til å forsvare seg militært, hadde i seg nok sprengkraft til å ødelegge hele fundamentet som Norges fredsforening hvilte på. Selv om de relative fredsvenner nok var i flertall det meste av perioden fra konstitueringen i 1895 til verdenskrigens utbrudd i

¹⁴⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1894.

¹⁴¹ De fleste av Bernhard Hanssens artikler var usignerte. Han skrev det aller meste i tidsskriftet selv. Andre bidragsytere ble kreditert, enten med fullt navn eller ved signatur.

¹⁴² *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1894.

¹⁴³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 6, 1894, s. 2.

1914, klarte ikke Koht og hans meningsfeller å trumfe gjennom sitt syn på årsmøtene. Talsmenn som N. J. Sørensen og Tønnes Sandstøl, fra den kvekerdominerte fredsforeningen i Stavanger, hadde en stemme som bar så langt at den i opinionen ofte ble forvekslet med Norges fredsforenings offisielle politikk. I midten satt den evige kompromisskandidat og brobygger Bernhard Hanssen, godt støttet av sin lojale velgjører, Dikka Møller. Både Møller og Hanssen var dypt religiøse mennesker, som utvilsomt hadde overveiende størst sympati med den pasifistiske og forsvarsnihilistiske fredsfløy, men for dem begge var enheten i fredsbevegelsen det viktigste. Ingen av dem ville tillate at Norges fredsforening ble sprengt i to konkurrerende organisasjoner, noe de også til en viss grad lyktes med.

Kampen for nedrustning ble begrunnet på flere måter. Mest utbredt var nok den moralfilosofiske eller kristenfunderte begrunnelse, ”du skal ikke drepe”. Denne holdning ble understøttet av ulike beretninger om krigens gru. Et kuriøst eksempel finner vi i *Det Norske Fredsblad* fra september 1894. Den kjente astronomen Camille Flammarion tok på seg oppgaven å beregne hvor mange liv som gikk tapt i krig hvert hundreår. Etter å ha ramset opp og lagt sammen dødstall i konflikter som napoleonskrigene, den fransk-tyske krig, krimkrigen og den italienske krig, fant han at det var ”mindst 40 millioner mennesker i blomsten af sin alder, som menneskeslegten ombringer hvert aarhundrede under sine uophørlige politiske og religiøse krige.” Ifølge Flammarion hadde krigen siden ”vor asiatisk-europæiske histories begyndelse” med sikkerhet krevd 1,2 milliarder menneskeliv. Han påsto også at 1.100 menn daglig ble myrdet, eller 46 i timen, hvilket også hadde en økonomisk kostnad. ”Hver død mand kommer paa omkring 30.000 kroner [...] Europa alene udgiver aarlig 5.000 millioner kroner for at udgyde sine børns blod.”¹⁴⁴

I tillegg til disse mer eller mindre vidløftige og moralske betraktninger, kom en mer håndgripelig aversjon mot forsvarsvesenet, nemlig prisen det kostet å holde seg med en moderne hær og flåte. Alt i første nummer av *Det Norske Fredsblad* fra 1894 vises det til et regnestykke utført av en ”engelsk statistiker”. Der framgikk det at 20 stater i 1869 til sammen hadde 12,5 millioner soldater klare til krig, et tall som ville stige til 22,5 millioner soldater når den nye hærorganisasjonen er blitt gjennomført. Omregnet i kostnader krevde ”den europæiske militarisme” hvert år henimot 6 milliarder kroner, lavt regnet. Dette var et uhorvelig høyt tall i 1894, og selv om regnestykket kanskje var galt viser det at fredsvennene brukte opprustningens kostnader helt bevisst i sin retorikk. Et annet eksempel finner vi i *Det Norske Fredsblads* septemberutgave fra 1894. Der har en anonym skribent regnet ut hvor mye

¹⁴⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1894, s. 3.

et kanonskudd koster. Medregnet krutt og annet nødvendig tilbehør til patronene, kom regningen på kroner 3.704,5.

I tillegg til disse regnestykkene, var det stadige omtaler av de ekstraordinære og for så vidt også ordinære forsvarsbevilgningene i *Det Norske Fredsblad*. Fredsbevegelsen så på forsvarsbevilgningene som ødeleggende for en rekke viktigere saker for ”vort fattige folk”, som det het flere steder. I 1894 vedtok Stortinget en ekstraordinær militærbevilgning på 3 millioner kroner, utover det ordinære forsvarsbudsjettet. Vedtaket vekket harme blant fredsvennene. I fredsbladet siterte Bernhard Hanssen fra ”et av vore ledende hovedstadsblade”¹⁴⁵:

[E]fter denne stortingets forsvarsvenlige imødekommenhed vil Norges armé efter faa aars forløb være i besiddelse af nutidens fuldkomneste geværer med tilhørende ammunition. Det er vor mening, at jo mere stortinget paa slig maade styrker vort forsvar, des mere vil der skabes nationalfølelse og selvstændighedens æresfølelse inden forsvarets rækker.

Den ellers så sindige Bernhard Hanssen klarte ikke å skjule sitt raseri, og ville helle ”vand i blodet” på forsvarsvennene: ”[D]en tid er forbi, da det lovbevalde masse mord, som kaldes krigen, eller forberedelser til saadant masse mord kan styrke nationalfølelsen og ”skabe selvstædighedens æresfølelse.” Hanssen mente halvparten av det norske folk allerede sto med avsky og motbydelighet overfor krigen og krigsforberedelsen. Hva han bygde dette på er uklart, men argumentasjonen fortsatte: ”Jo mere vor styrelse slaar ind paa militarismens vanvittige væddeløbsbane, jo mere vil nationen splittes i tusinder og atter tusinder af individer, der vil skamme sig over at tilhøre et folk, der ikke vil følge sit tydelige verdens kald og skille sig af med krigen og krigervæsenets vanærende plet.” Han trakk fram Norges arbeidere, bønder, fiskere og sjømenn som hadde byrder nok fra før om de ikke også skulle oppleve at landet ”øser penger ud i militarismens umættelige gap”. Hanssen gikk langt i latterliggjøre den krigstrussel som for flere i opinionen syntes å være reell: ”Og hvad ruster I for? Truer Sverige os? Saa lad storsvensken længe nok true, det svenske folk vil ha fred ligesaavel som det norske. Og aldrig skal sværdet løftes mellem de to broderfolk.” Hanssen pekte på at et lands styrke i våpen må ses i sammenheng med det land som utgjør trusselen. Han anførte at et ”lidet og fattigt folk som vort” ikke kunne konkurrere med Sverige. ”Vor eneste fare er Sverige, siges det. Ja, lad os si at Sverige er en fare – hvad da? Naar vi bevilger

¹⁴⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1894, s. 2.

3 millioner kroner ekstra til krigsgalskaben, saa svarer Sverige med at bevilge 6 mill. [...] Ned med vaabnene! er vort maal. Ikke en øre mer til ekstraordinære militærbevilgninger!”¹⁴⁶

Også i 1898 foreslo regjeringen ekstraordinære bevilgninger til forsvaret. Stortinget ble bedt om hele 16 millioner kroner, hvorav halvparten av pengene skulle gå til to nye panserskip. *Det Norske Fredsblad* reagerte kraftig på de ekstraordinære overføringer: ”Vi beklager i høy grad, at den norske regjering har saa liden forstaaelse af hvad der tjener til landets og folkets sande vel [...] Det er sørgeligt, men sandt, at politisk dygtighed og klarsyn i vort land finde synes at være i tilbagegang.”¹⁴⁷ Carl Sundblad skrev samme år i det svenske tidsskriftet *Fredsfanan* at skylden for nordmennenes rustningsiver var å finne i Sverige. ”Hvems är skulden om icke just de svenske försvarsvänners, som vid alla tillfällen ropat att normännen ”skulle tuktas” [...] Normännen bland sina kyliga friska fjäll tycktes länge vara skyddade mot rustningsfeberns härjningar, men i längden gick det dem som alla andra.”¹⁴⁸ I artikkelen går det fram at Sundblad bekymret seg svært over de militære utgifter, en kostnad han beregnet til 8 kroner per nordmann; spedbarn og olding på fattighuset inkludert.

I konfliktåret 1895 var rustningene og militærbevilgningene stadig omtalt i *Det Norske Fredsblad*. Og for første gang aner vi konturene av en allianse med arbeiderbevegelsen i bladets spalter. I mainummeret fra 1895 lar bladet trykke en artikkel fra bladet *Arbeideren*, som gis ”full tilslutning”. I artikkelen ble det gått kraftig i rette med å kaste ”folkets penge i rustningernes bundløse slug [...] ”det blinde rustningsraseri [...] vil i arbeidernes rækker møde den sterkeste modstand”.¹⁴⁹

Også på landsmøtene ble rustningene hett diskutert. I referatene framgår det hvor tydelig skillet mellom de relative og absolutte fredsvennene var. Ved flere landsmøter synes de absolutte å ha vært i flertall, til tross for at det er lite som tyder på at de var det i foreningen som helhet. Antakelig er årsaken pasifistenes iver og engasjement, nettopp i stridrike spørsmål. Allerede på det første landsmøte, i Kristiania 1895, ble forsvarsbevilgningene gjenstand for debatt. N. J. Sørensen hadde brukt begrepet ”planløs militærpolitikk”, og fikk gjennomgå av stortingsmann Horst, som rett ut ba Halvdan Koht gå i rette med Sørensen. Av frykt for hva som ville komme av ubehageligheter foreslo ordstyrer Bernhard Hanssen at diskusjonen skulle bilegges og at man i stedet holdt seg til dagsordenen. Han ble imidlertid nedstemt, diskusjonen tvang seg fram. Halvdan Koht mente forsvarsbevilgningene de siste år

¹⁴⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1894, s. 2.

¹⁴⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1898, s. 1.

¹⁴⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 7, 1898, s. 1.

¹⁴⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1895.

kunne forsvares, hovedsakelig på grunn av trusselen fra Sverige. Norge kunne ikke unngå å sikre landets selvstendighet mot et væpnet svensk overfall, mente Koht. Rektor og stortingsmann Horst hevdet Sørensen tok grundig feil, militærpolitikken var aldeles ikke planløs. Snarere var den et resultat av ”den haarde nødvendighed”. Stortingsmann Rinde holdt på sin side fram at det ikke var nødvendig med franske eller preussiske militærsystemer for å forsvare landet, og fikk støtte av J. Motland, som ikke delte Koht og Horsts syn på krigsrustningers nødvendighet. Landsmøtet hadde med andre ord sterke talsmenn for begge syn, og det falt i den evige brobygger Hanssens lodd å avslutte diskusjonen. Det lå for ettertiden å felle dom over de menn som vedtok krigsrustningene, anførte han, samtidig som han på diplomatisk vis gjorde det klart at han selv ikke hadde noen tro på rustninger som middel til fredens og selvstendighetens bevarelse.¹⁵⁰

Heftig ble diskusjonen også året etter, da landsmøtet gjestet i Stavanger. I referatet fra landsmøtet framgår det at mange fryktet foreningen skulle sprekke som følge av konflikten mellom relative og absolutte fredsvenner. Det skjedde ikke, og landsmøtet ble sagt å være vellykket i enhver henseende, til tross for at det gikk ”hedt nok til undertiden.”¹⁵¹ Hett gikk debatten også i fredsbladets spalter. Midt på 1890-tallet var den unionelle strid med Sverige så altoverskyggende for fredssaken at selv garvede fredsvenner hadde begynt å tvile på hva som lå i tanken om avvæpning og voldgift. Av frykt åpnet flere for økte militærbevilgninger, og somme startet sågar å kalle seg forsvarsvenner – for det var jo en og samme sak. I *Det Norske Fredsblad* tok Bernhard Hanssen til motmæle i en usignert artikkel, som dermed også antok en mer offisiell form og bar preg av å være fredsforeningens vedtatte mening:

Gaar det an at være fuldt og helt ud fredsven og paa samme tid ogsaa ”forsvarsven”? Vort svar er et bestemt nei. Det ideale fredsstandpunkt har ikke rum og plads for rustningsvenlighed i nogen skikkelse, hverken med hensyn til ”angrebskrig” eller til den saakaldte ”forsvarskrig” [...] mange fredsvenner har ladet sig forvirre. Og vi dømmer dem ikke. Heller ikke de mænd, som i sommer i Norges Storting fandt sig forpligtet til at bevilge 17 millioner ekstra til ”landets forsvar”. Det var den ganle linie, de gik. Vi var ikke komne længer...¹⁵²

Stortingsmann Hans Andersen fra Skien var den eneste som stemte imot de ekstraordinære militærbevilgningene. En takk til ham ble rykket inn i avisen *Varden* i Skien og senere trykket i *Det Norske Fredsblad*. Takken kom fra styret i Hamar-Selbanens arbeiderforening. En som

¹⁵⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 11-12, 1895.

¹⁵¹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 13, 1896, s. 1.

¹⁵² *Det Norske Fredsblad*, nr. 16-17, 1895, s. 1.

ikke fikk takksigelser var Arne Garborg. Som flere av samtidens åndshøvdinger hadde han engasjert seg i fredssaken, uten å la seg blende av Norges fredsförening. Tvert imot gikk han stadig i rette med de absolutte fredsvenner. I en artikkel i *Den 17de Mai* skriver Garborg at nødvergeretten er noe alle fredsvenner forstår, utenom i Norge der "sjølvkjensla er veik og regeltrui (elder doktrinarismen) sterk; her kann dei enno vera i tvo sinn: um ein fredsven hev lov til aa verja fedrelandet mot røvarar".¹⁵³ I en kommentar i *Det Norske Fredsblad* het det at Garborg ikke var alene om dette syn i landet nå for tiden, og at det er bra holdningen kom fram. Alle ønsker fred og alle elsker fedrelandet, men i synet på forsvarsmidler skilles vi, heter det:

Naar engang disse tiders unionshistorie skrives, naar det spørges om, hvad der i sommeren 1895 og videre fremover reddede de skandinaviske lande fra en forfærdelig broderkrig, da vil det maaske mindes, at de norske fredsvenner søgte og fandt hjertelig forstaaelse og samarbeide hos de svenske fredsvenner og demokrater.¹⁵⁴

Diskusjonen mellom absolutte og relative fredsvenner nådde også Stortinget, der stemningen for full avvæpning og voldgift i alle stridsspørsmål var forsvinnende liten. Representanten og fredsvennen John Lund grep ordet da Stortinget 26. juni 1896 debatterte eventuell pengestøtte til *Det Norske Fredsblad* og Norges fredsförening. Han ville peke på en misforståelse som han mente hadde sneket seg inn i Stortinget som ellers i samfunnet, en misforståelse "som vi ikke mindst kan takke en del af vore ultrafredsvenner for, den nemlig, at er man fredsven, saa vil man fuldstændig avvæbning, og er man forsvarsven saa vil man krig."¹⁵⁵ Lund mente misforståelsen var til skade for fredssaken, og at det var de private fredsföreninger som var skyld i den:

I Norge har vi ikke tidligere havt private fredsföreninger, man har formodentlig ikke fundet det paakrævet, det norske folk er saa fuldt ud fredselkende, at man vel har fundet det overflødig. Først i den senere tid, besynderlig nok, efter at vi har gaaet til at ruste os for at forsvare os, har der kommet adskillig liv i den private norske fredsbevægelse.

Lund mente det hadde skapt uvilje mot den norske fredsbevegelsen at det både i *Det Norske Fredsblad* og gjennom enkelte foreningsmøter var framkommet krav om full avvæpning. I stortingsdebatten som fulgte gikk Horst i rette med Lund, og sa at Norges Fredsförening slett

¹⁵³ Artikkelen er gjengitt i *Det Norske Fredsblad*, nr. 16-17, 1895, s. 2.

¹⁵⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 16-17, 1895.

¹⁵⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 13, 1896, s. 2.

ikke hadde inntatt et absolutt fredsstandpunkt. ”Til dem, som man kalder absolutte fredsvenner, har jeg ikke kunnet slutte mig, og Norges fredsforening har heller ikke taget det absolutte fredsstandpunkt [...] Det er vistnok Kristiania kreds, som har tonet en absolut fredsfaane; men det er ikke det samme som Norges fredsforening.”

Lederen for ”Kristiania kreds” var N. J. Sørensen. Han lot seg ikke pille på nesene, og sa aldri nei til en durabelig ordstrid. Framtredne personligheter som John Lund og Bjørnstjerne Bjørnson ble på ingen måte ikke forskånet for Sørensens vrede. I begravelsen til stortingsmann og fredsvenn Hans Andersen i Skien 1901, kom Sørensen i sin tale ved båren inn på Norges fredsforening og forholdet til stortingsmann John Lund, som til stadighet var gått i klinsj med fredsvennene.

Vi er ikke enig med John Lund, naar han ivrer for vort lands militære forsvar, og med Bjørnstjerne Bjørnson, naar han vil dræpe krigsfrykten med militærbevilgninger. Vi anser ikke slike folk for å være fredsvenner [...] Vi har i John Lund en fanatisk motstander, som har sat et skille mellem vor forening og den parlamentariske voldgivtsgruppe [...] Vi ser i Bjørnstjerne Bjørnson, selv naar han taler om sin store, deilige fredstanke, mere en krigsman enn en fredsmann, og hans arbejde med vor sak har vi alene mærket som et arbejde for at isolere os og skille os af med al tillit og tilslutning; derfor klængenavnet ”fredsfaarene”.¹⁵⁶

Bjørnson fikk også sitt pass påskrevet, i juliutgaven av Sørensens eget tidsskrift *Fred* fra 1902: ”Det er ingen som tviler om Bjørnstjerne Bjørnsons gode mening; men i politiken virker han gerne som en hund i et spill kegler.” I et foredrag Sørensen holdt på fredsmøter i Malmø, Arendal og Flekkefjord i 1896 ramset han opp alternativer til krigen. Foredraget ble trykket som føljetong i flere utgaver av *Det Norske Fredsblad* høsten og vinteren 1896-97. Han mente det fantes minst 100 andre og bedre midler enn krig; ”det sidste middel [krigen] skal vi aldrig anvende”. Opplysning var det første middel, og ville, slik Sørensen så det, ”fordrive krigens mørke fra vort sind”. Det andre middelet var forståelsen: ”Vi nordmænd har gang paa gang bebreidet svenskerne for at de ikke har villet forstaa os; men vi har ikke spurgt efter, hvad vi har gjort for at faa svenskerne til at forstaa os og saaledes forandre sin onde vilje til en god vilje.” Andre midler var å vise sine naboer aktelse, høflighet, gjestfrihet, ærlighet, trofasthet og ordholdenhet. Også folkeretten og en fast fredsdomstol ble trukket fram av Sørensen som avgjørende for forsvaret av et land. Som den innbitte avholdsmannen han var,

¹⁵⁶ *Fred*, nr. 15-16, 1901, s. 230.

pekte Sørensen også på edruskapen som viktig for freden: ”Al avholdsbevægelse er fredsbevægelse [...] nydelse af alkoholisk drik skaber blodtørst.”¹⁵⁷

Uaktet Sørensens tirade mot Lund er det mye som tyder på at den navngjetne stortingsmann hadde noe rett i sin kritikk mot Norges fredsforening. Det er hevet over tvil at den uforsonlighet absoluttistene i sin pasifisme la for dagen, støtte mange vekk. Selv blant foreningens trofaste medlemmer ble dette påpekt. En av dem som kritiserte *Det Norske Fredsblad* for å være altfor ensidig i profilen var pastor Waage-Eriksen:

De sidste 3-4 nummere for 1896 har efter min og mange andre fredsvenners mening været svært ensidige. Tidligere blev de 2 retninger inden fredsarbeidet nogenlunde ligelig repræsenteret, nu er den ene den absolutt overvældende. Men vi maa gaa paa begge ben, ikke hoppe blot paa ét.¹⁵⁸

N. J. Sørensens kamp mot de mer forsvarsvennlige elementene i Norges fredsforening, var innbitt og utspekulert. I et forsøk på å hente legitimitet til sitt syn, skrev Sørensen en rekke brev til danske Fredrik Bajer, en av de mest innflytelsesrike personene i den internasjonale fredsbevegelse i 1890-årene. Brevvekslingen dem imellom ble senere utgitt som bok av Sørensen med tittelen *Intet eller alt*, et uttrykk som ellers virker betegnende på hele hans personlighet. Polemikken er spennende lesning. Sørensen møter mesteren med beundring og ydmykhet, men prøver lik en sjakkspiller stadig nye trekk som skal få motspilleren til å vakle. I brevvekslingen ga Sørensen dessuten tydelig uttrykk for hva han mente med sitt absoluttiske fredssyn. Han innledet boka med et dikt som hyller motdebattanten, og skrev at de norske fredsfolk er ”de yngste i laget” og at de derfor ganske naturlig søkte ”raad og veiledning i Danmark”, som han i ærbødighet kalte ”Fredens land”. Etter den innledende smiger, kom Sørensen inn på debatten mellom absolutte og relative fredsvenner i Norge:

En fredsven maa stille sig paa et absolut fredsstandpunkt; han maa være modstander af al krig og kan ikke godkjende nogen nødkrig eller ”nødvendighedskrig”, i lighed med nødværge og nødløgn [...] [det ble] klart for os, at fredsvenner ikke kan indtage noget andet end et absolut fredsstandpunkt; det betingede fredsstandpunkt indtager nemlig alle vore forsvarsvenner allerede.¹⁵⁹

For Sørensen var det (besynderlig nok) et spørsmål om enten eller. Han mente seg henvist til enten å stille seg på et absolutt fredsstandpunkt eller gå sammen med forsvarsvennene ”og som de ruste for fredens bevarelse [...] Noget mellemstandpunkt er neppe holdbart i vor tid

¹⁵⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1897, s. 2.

¹⁵⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1897.

¹⁵⁹ N. J. Sørensen: *Intet eller alt. Et ordskifte om fredssagen mellem Fredrik Bajer og N. J. Sørensen*, Bernhard Hanssens forlag: Flekkefjord 1896, s. 6-7.

under de ekstraordinære bevilgningers guldstrøm og rustningsfeberens vilde heksedans. Fredskravet er ”Brands”: ”Intet eller alt!”

I sitt svar til Sørensen, datert 29. mars 1896, skrev Bajer at han anerkjente det såkalt absolutte fredssyn som endemål, men la til at man måtte ha tålmodighet for å oppnå målet: ”det er med maalene i den aandelige, som det er med maalene i den haandgribelige verden: det er sjælden den lige linje, som er den bedste vei.” Bajer rådet Sørensen til å lete etter overgangene, og i klartekst vise en mer pragmatisk innstilling til fredssaken. ”Opgaven er at forlige dette betingede fredsstandpunkt med det absolute. Dette er muligt. Det gjælder at finde overgange.” Bajer brukte begrepene ”fredskunst” og ”fredsvitenskap” om hvordan dette skulle gå til: ”Det kan ikke nytte, at fredsvennerne straks stiller sig paa det absolute fredsstandpunkt, og derfra prøver at vinke verden hen til sig. Naar bjerget ikke vil komme til Muhamed, maa Muhamed komme til bjerget.”¹⁶⁰

Sørensen skrev tilbake til Bajer at det i Norge var spesielt vanskelig å få gjennomslag for det absolute fredssyn, fordi nordmenn så å si hadde vold og svenskehat i blodet:

Den største vanskelighed, vi har at overvinde, er vort eget stridbare sind. Vi er fra gammel tid et voldsomt folkefærd, som har sat sin ære i at slaas, og endnu bærer hver bondegut sin store kniv ved siden og ”syner” den, naar det gjælder at ”være kar”. En anden stor vanskelighed er gammelt nag til vor nærmeste nabo. Om vort folk kan det siges, som Jemtlands kjæmpe sa om sig selv: ”Hævnsyg er Arnljot; ildvarm hans elskov!

Sørensen brakte også folkevæpningen på bane, og uttalte på nytt et intet eller alt i forhold til landets forsvar: ”Enten maa vi ha et tilstrækkeligt militært forsvar eller intet. Ved et militært forsvar, som ikke staar maal, bedrager vi os selv og udsætter vore landsmænd for den værste ulykke. Folkevæpning og utilstrækkeligt forsvar gir falsk betryggelse og vildleder opinionen.” For Sørensen var øyeblikkelig og ensidig avvæpning det beste: ”Fordelen ved en modig afvæbning er saa stor, at virkningen vil vise sig øieblikkelig og friste til efterligning. Det er dette mod fredssagen skal give. Det er det sande mod [...] Den dag det norske folk eier dette mod, afvæbner det. Men endnu har vi ikke dette mod, derfor er tiden ikke inde til afvæbning.”¹⁶¹

Bajer var også uenig med Sørensen i at folkevæpning var verre enn et forsvar. Tvert imot mente Bajer at en slik organisering var som skapt for Norge – ”med dets forfatning og natur.”

¹⁶⁰ N. J. Sørensen 1896: 14.

¹⁶¹ N. J. Sørensen 1896: 20-21.

Folkevæbning er ikke afvæbning, men for et folk med lovfæstet, almindelig værneplikt er det et skridt paa vejen dertil [...] Nevtralisering [...] er heller ikke afvæbning, men ligeledes et skridt paa veien dertil. En stats nevtralisitet bliver ikke garanteret af Europa, med mindre vedkommende stat forpligter sig til, i tilfælde af nevtralitetens krænkelse, at tage det første stød af ved egne kræfter, indtil der kan komme hjælp fra garantimagternes side. Derfor kan en nevtraliseret stat ikke afvæbne (andre stater kan det endnu mindre) under de nuværende europeiske forhold.¹⁶²

Utviklingen, slik Bajer så det, ville gi et europeisk statsforbund, der krig bare unntaktsvis ble ført, og da kun som ”forsvar mod raa, vilde, ucivilserede folkeslag”. Men utviklingen måtte skje gjennom evolusjon og ikke revolusjon: ”Fredsvenner kan ikke ville revolution, som kun er en af krigens former”. Han sa han vegret seg for å gi råd til den norske fredsbevegelse, men ba Sørensen utvise romslighet, og skrev: ”Pas paa takten; den er mer end halve magten.” Sørensens forsøk på å hente legitimitet i Danmark for sitt ekstreme, pasifistiske syn, hadde falt til jorden.

Diskusjonen om folkevæpning, som Sørensen og Bajer polemisk førte i brev form, var i grunnen ikke gjenstand for noen markert strid innad i Norges fredsforening. Mye skyldtes dette at diskusjonen ble ført på en svært forsiktig og famlende måte. Bernhard Hanssen var selv så usikker på hva han burde mene, at han tok opp spørsmålet i internasjonale fredsfora. Spørsmålet dukket for første gang opp i *Det Norske Fredsblads* spalter i 1895. I en artikkel i bladet skrev Hanssen at det ikke var noe ønske om det doktrinære i Norges fredsforening, og at fredsvennene hadde tatt opp spørsmålet om folkevæpning til alvorlig overveielse. Hanssen skrev at han selv hadde bedt Det internasjonale fredsbyrå (Verdensfredsbureauet) i Bern om en utredning av hvordan folkevæpningen i Sveits hadde virket. I tillegg forela *Det Norske Fredsblad* spørsmålet for flere av utlandets mest framtreddende fredsvenner, hvilket sier noe om hvordan Norges fredsforening arbeidet, hvor alvorlig organisasjonen tok spørsmålet og hvor viktig den internasjonale fredsbevegelsen var for holdninger i den norske: ”Naar nævnte udredning fra hovedbureauet foreligger, vil antagelig Norges fredsforenings hovedstyre og *Det Norske Fredsblad* ta standpunkt til folkevæbningen”.¹⁶³ Fredsbyråets svar står å lese i augustutgaven av *Det Norske Fredsblad* for 1895. Dets sekretær Elie Ducommun mente militssystemet var heldig for Sveits utifra et fredsvennlig synspunkt fordi ”de commercielle og industrielle interesser derved ikke skades, da ingen af vore unge medborgere finder sig hindret ved militær tjeneste”. Han vurderte det

¹⁶² N. J. Sørensen 1896: 24-25.

¹⁶³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 4, 1895, s. 1.

slik at fredsvenner i allminnelighet burde arbeide for folkevæpning fordi ”ingen i et forsvarsland har interesse af at føre krig for at vinde forfremmelse” og fordi de væpnede styrker (i.e. folket) ville motsette seg en angrepskrig. ”[En] landeværnsarme er absolutt uduelig i krig utenfor landets grænser.” Ducommun la til for egen regning at han trodde de norske fredsvennene gjorde lurt i å slutte seg til tanken om en folkevæpning.

Norges fredsförening var imidlertid ikke overbevist. I *Det Norske Fredsblad* ble det gjort klart at det ikke var aktuelt å gå inn for folkevæpning som et supplement til allerede eksisterende militærbevilgninger. Ei heller var det aktuelt å gå inn for å kalle seg forsvarsvenner og tale varmt for rustninger: ”Rustninger, det er krigen. Jo sterkere et folk ruster sig, jo større staaende hær og flaade, jo nærmere er det folk krigen og – trældommen.” Debatten om folkevæpning preget fredsvennene i den forstand at spørsmålet ikke lett kunne løses uten agg og vondt blod. Før hovedstyret tok en avgjørelse ville det ha ryggdekning i utenlandsk prestisje. Men Bernhard Hanssen gikk selv i retning av å akseptere folkevæpningstanken. Han mente det var ”sandsynligt at vi accepterer den [folkevæpningen], dog vel at mærke kun som afløser for de staaende hære og de nu ordinære krigsudgifter.” Lars Kleiveland, en gjenganger i spaltene til *Det Norske Fredsblad*, tok til orde for folkevæpning, fordi han hevdet tillit til folket var som en brems på statsmaktens eventuelle krigslyst, og at folkevæpningen kunne bidra til å utjevne makten mellom folket og forsvarsstanden.¹⁶⁴

Diskusjonen ble også tatt opp på det tredje nordiske fredsmøtet i Stockholm 1895, etter initiativ fra Bernhard Hanssen. Han sa han var ”tvilende og uklar og ønskede veiledning” i spørsmålet. Slik Hanssen så det var det tre retninger i fredsarbeidet: Noen ville arbeide for fredsdeene ved i tale og skrift bre kjennskap til krigens ulykker – og intet mer. Andre gikk til den motsatte ytterlighet, og underkjente fullstendig det åndelige arbeid: Det eneste fruktbare var å arbeide for praktiske sosiale og politiske reformer. Den tredje retning – som Hanssen anså seg for å være del av – inntok et middelstandpunkt der agitasjonen i tale og skrift skulle gå hånd i hånd med politisk reformarbeid. Han var imidlertid usikker på om folkevæpning var et stykke politisk reformarbeid verdt å anbefale for fredsvenner. Fredrik Bajer foreslo følgende resolusjon: ”Folkevæpning i modsætning til staaende hære maa ansees for en overgangsform i fredelig retning. Fredsvennerne bør virke for hærs og flaades omdannelse fra destruktive til produktive institutioner.”¹⁶⁵ Bajer fikk støtte av en annen avholdt fredsvenn, svenske K. P. Arnoldson. Arnoldson sa at alle som sysler med praktisk politikk ofte må bøye

¹⁶⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1895, s. 1

¹⁶⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 15, 1895, s. 2-3.

av for tingenes tilstand. ”Bajer arbeider for praktiske reformer, saa man skridt for skridt nærmer sig freden”, sa Arnoldson. På møtet ble følgende resolusjon vedtatt:

Vold til bilæggelse af strid mellem nationerne, er under alle omstændigheder forkastelig. Fredsmødet udtaler ingen uvilje mod folkevæpning, hovedsagelig overensstemmende med det schweitsiske værnepligtsystem som overgangsstadium til befrielse fra den nuværende militarisme; men fredsvennernes maal er folkenes forbrødring og nationernes afvæbning samt voldgiftsdom istedetfor krig. Fredsvennerne bør virke for hærens og flaadens omdannelse fra destruktive til produktive institutioner.¹⁶⁶

Ikke alle hilste denne resolusjonen velkommen i fredsbevegelsen. Fredrik Jebe, en trofast bidragsyter til fredsbladet og en svoren fredsvenn, likte ikke folkevæpningstanken og gikk i rette med Arne Garborg i *Det Norske Fredsblads* spalter. Dikteren hadde i *Den 17de Mai* skrevet at fredsarbeidet må gå ut på å forvandle de store krigshærene til folkemilitser. Intet land vil avvæpne, tiden er for vill, mente Garborg, som tok til orde for at fredsvennene burde bli forsvarsvenner og kjempe for folkevæpning framfor avvæpning. Jebe mente på sin side at det var tøv å tro at militarismen lot seg erstatte av en folkehær, han hadde heller ingen tro på at Garborgs vei ville være fredssaken til gagn. Samtidig mente han ikke at avvæpning heller var veien å gå: ”Fredsvennene vil arbeide for voldgift, men de vil ogsaa forsvare sit land med vaabenmagt, indtil vi har betryggende midler i dennes sted. De vil det fordi de maa det. Avvæbne nu vil ingen fredsven.”¹⁶⁷

Etter diskusjonen på Stockholm-møtet var det kun enkelte tilbøyeligheter til diskusjon rundt folkevæpningstanken i fredsbevegelsen. Spørsmålet hadde liten politisk relevans, og siden meningene var så splittet blant fredsvennene, egnert ikke tanken seg som kampsak for Norges fredsforening. I realiteten ble folkevæpningstanken verken avvist eller opptatt på fredsbevegelsens program, i stedet tonet den stille ut.

3) Militærnektning

Ved siden av striden om nedrustning var det et annet brennbart forsvarspolitisk emne som stadig ble tatt opp til diskusjon innad i Norges fredsforening: Retten til å nekte militæret. Dette krav ble på langt nær fremmet av alle fredsforeningens medlemmer, men det hadde mange aktive talsmenn og representerer et fjerde hovedpunkt på agendaen til Norges fredsforening, i tillegg til voldgift, nøytralitet og nedrustning. Ifølge Nils Ivar Agøy, som har

¹⁶⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 16-17, 18954, s. 4.

¹⁶⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1896, s. 6-7.

forsket mye på militærnektingens historie i Norge, var det nettopp Norges fredsforenings engasjement som førte til reformer i verneplikttvungen.

Utskriving av norske borgere til militærtjeneste har eksistert siden det 17. århundre, men fram til 1814 var det bare et begrenset antall bønder som ble kalt inn. Selv om Grunnloven slo fast at alle mannlige borgere hadde lik plikt til å utføre militærtjeneste, var det ikke slik. Fram til 1878, da denne muligheten ble avskaffet, kunne formuende menn betale andre til å utføre militærtjenesten for seg: "Some other exceptions to the basic rule of universal conscription were also taken away in the following years, and after c. 1885 it was nearly impossible for a healthy male Norwegian to avoid being called up for personal service in the armed forces."¹⁶⁸ Den første kjente norske militærnekte i ordets moderne betydning, finner vi så tidlig som i 1815. Han var kveker, i likhet med alle de til sammen 20 mennene som nektet militæret mellom 1814 og 1885. Først i annen halvdel av 1880-årene fikk kvekerne selskap, først og fremst av nektere fra andre frikirkelige trossamfunn. Fremdeles var ikke antallet stort, bare 44 i de siste 15 årene av det 19. århundre. Selv om antallet nektere var økende i tiden fram mot første verdenskrig, utgjorde de aldri mer enn 2,5 prosent av rekruttene, en andel som først ble notert etter 1918, da antallet militærnektere var rekordhøyt.

Først etter århundreskiftet har vi beretninger om unge menn som nektet militæret av ikke-religiøse grunner, men fortsatt var de religiøse nekterne i flertall. Mellom 1885 og 1922 var det 1.750 religiøse og ca. 300 ikke-religiøse nektere i Norge.¹⁶⁹ Mens de religiøse nekterne tilhørte religiøse dissentermiljøer var de ikke-religiøse nekterne i all hovedsak sosialister. Ifølge Agøy utviklet militærnekting seg fra å være en spesialitet for religiøse utgrupper til å bli et alvorlig problem for de militære og politiske myndigheter mellom 1885 og fram til like etter første verdenskrig. I denne perioden var det den folkelige fredsbevegelsen som førte an i kampen for militærnekting. Saken var særlig het på 1890-tallet og like etter århundreskiftet, før den billedlig talt forsvant ut av arbeidsprogrammet til Norges fredsforening etter unionsoppløsningen. Ifølge Agøy ble saken først tatt opp på nytt av fredsbevegelsen rundt 1920.

Det var først og fremst på grunn av sanksjonene staten møtte militærnekterne med, at fredsvennene engasjerte seg, selv om enkelte i likhet med Tolstoj mente at militærnekting også var et effektivt politisk kampmiddel mot opprustning og krig. De første militærnekterne ble møtt med bøter og fengsel, i mange tilfeller fikk militærnektere gjentatte fengselsstraffer hvis de ikke trosset sin overbevisning og falt til føye. Mange unge menn valgte å emigrere for

¹⁶⁸ Agøy, Nils Ivar 1990: 90.

¹⁶⁹ Agøy, Nils Ivar 1987: 387.

å unngå straffen som fulgte nekting av militæret. Forfatteren Johan Falkberget pekte på at utvandringen til Amerika var en av de verste følgene av det han kalte den norske militarismen.¹⁷⁰ I Norges fredsforening ble militærnekternes situasjon til stadighet diskutert rundt århundreskiftet. Mange sympatiserte med dem som nektet, ikke minst på grunn av de mange grusomme beretninger som nådde Norge om krigens skremsler ute i Europa. I *Det Norske Fredsblad* fra august 1896 kan vi lese om ”barbariske dødsmarscher”, i.e. soldateksersiser i form av lange marsjer. I artikkelen ble det hevdet at 35 mann i en bataljon i Heidelberg, Tyskland, styrtet som følge av hete og anstrengelse, flere av dem skal ha omkommet. I en annen artikkel ble det antikke uhyre Minotaurus sammenlignet med militarismen som i fredstid får soldater til å ta selvmord. ”Det gaar næsten ikke en uge, uden at pressen har at berette om selvmord i denne eller hin hær, foraarsaget af frykten for straf eller ved mishandlinger”¹⁷¹. Det ble vist til et agitasjonsskrift utgitt av *Münchener-Post*, der det framgikk at 2.353 soldater i den preussiske, sachsiske og württembergske armé begikk selvmord mellom 1882 og 1892. I *Det Norske Fredsblad* fra oktober 1894, er følgende lille notis rykket inn: ”En sørgelig beslutning har en ung møller i Schleswig grebet til for at undgaa at blive soldat. Om natten stak han varme i møllen og lod sig selv indebrænde. Det antages at den ulykkelige har lidt af sindssvaghed”.

Disse beretninger, sammenholdt med det faktum at mange av Norges fredsforenings mest aktive medlemmer var kvekere og følgelig også militærnektere, virket avgjørende inn på fredsvennenes holdning til dem som nektet å være soldat. ”Hvorlænge skal vi i et frit land taale slig samvittighedstvang?”, het det i *Det Norske Fredsblad* i 1896, i en artikkel som omtalte en ung rekrutt fra Stavanger som ble satt i arrest for å ha nektet soldattjeneste. I en utgave fra 1897 kan vi lese et referat fra et protestmøte i Kristiania arbeidernesamfund, der N. J. Sørensen talte. En ung mann ved navn Iver Larsen (navnet er nok Ivar Larsen, Stavanger fredsforenings dyktige og aktive sekretær) var nylig blitt domfelt for militærnekting av religiøse grunner. Sørensen nevnte flere eksempler på straffeforfølgelse av militærnektere. ”De mange tilfælder, som blev nævnt, greb forsamlingen dybt, og da man gik til at vedtage en resolusjon, var indignationen saa stærk, at man ikke kunde faa resolutionen kraftig nok”.¹⁷²

Retten til å nekte militæret ble også diskutert på landsmøtene i Norges fredsforening, blant annet i Kristiania 1899. I *Det Norske Fredsblad* tidligere samme år var det blitt trykket en skrivelse fra Tolstoj, som gjorde det klart at nekting var et langt sterkere virkemiddel til

¹⁷⁰ Agøy, Nils Ivar, 1987: 247.

¹⁷¹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1894, s. 2.

¹⁷² *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1897, s. 2.

fredssakens fremme enn Tsarens fredskongress i Haag.¹⁷³ Diskusjonen om militærnekting på landsmøtet i 1899 ble kjølig mottatt i hovedstadspressen, noe fredsvennene beklaget seg over: ”Lad de unge mænd, der for sin troes og samvittigheds skyld ikke kan gjøre militærtjeneste, sættes til jorddyrkning i mindst ligesaa lang tid, som de militære øvelser varer.”¹⁷⁴ *Det Norske Fredsblad* var ikke avvisende til å la arbeidets lengde være den dobbelte av militærtjenesten, slik at ordningen ikke skulle kunne bli misbrukt. Landsmøtet i 1899 var for øvrig ikke første gang militærnekting ble tatt opp til diskusjon. Også på det tredje landsmøtet, i Arendal 1897, ble spørsmålet heftig debattert. Bernhard Hansen var blant dem som tydeligst gikk inn for at militærnekting skulle anerkjennes av staten mot at nekterne i stedet utførte ”nyttigt kulturelt arbejde”. Slik Hanssen så det var det ikke samvittighetsfrihet og religionsfrihet i Norge så lenge ”unge mænd kastes i fængsel, fordi de følger sin samvittigheds bud.”¹⁷⁵ Stortingsmann John Lund var ikke sympatisk innstilt til militærnektere: ”Forsvarspligten burde være en kjær pligt for hver eneste norsk borger. Den kjæreste pligt – moralsk og borgerligt seet.” Diskusjonen skulle ha endt i en resolusjon, og det lå i kortene at landsmøtet ville slutte seg til tanken om arbeide framfor militærtjeneste. At det ikke ble vedtatt noen resolusjon skyldtes nok først og fremst Ivar Larsen fra Stavanger. Han gikk kraftig ut mot tanken om arbeid i stedet for soldattjeneste, og ba om at det ikke ble vedtatt en slik resolusjon fordi han fryktet det bare ville gjøre vondt verre: ”[A]t det skal være en god udvei at sætte os, som nækter, paa tvangsarbeide, det forstaar jeg ikke. Man vilde sætte os til arbeide, vi ikke havde greie paa, og vi kom til at gaa der som slaver og bli udsat for alskens raa og vilkaarlig behandling. Nei, da er det bedre at tage fængsel.”¹⁷⁶

Også i lokalforeningene, der diskusjonen var mindre formell og mer grasrot-preget enn i debattene ført av valgte delegater på landsmøtene, ble verneplikten diskutert. På ”et ret godt besøgt møde” i Bergen fredsforening 27. november 1899 var det stor enighet om å fordømme samvittighetstvungen som unge menn møtte gjennom verneplikten. Unge menn som av samvittighetsgrunner ikke kunne utføre militærtjeneste, burde i stedet få anledning til å gjøre samfunnsnyttig arbeid svarende til vernepliktens lengde, ble det anført.¹⁷⁷

Det fantes også motstandere mot militærnekting i Norges fredsforening. Frontene gikk i hovedsak der de pleide, mellom absolutte og relative fredsvenner. Og fremst blant de sistnevnte sto som vanlig Halvdan Koht. Som formann i Norges fredsforening i 1901 utløste

¹⁷³ Den russiske tsar innkalte i 1899 til fredskongress i Haag, et initiativ som ble mye diskutert i samtiden, også innad i fredsbevegelsen, der mange tvilte på om tsarens fredsvilje var oppriktig.

¹⁷⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 8, 1899, s. 57.

¹⁷⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 9, 1897, side 2.

¹⁷⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 9, 1897.

¹⁷⁷ *Det Norske Fredsblad*, 1899.

han en av de mest opphetede diskusjoner i fredsbevegelsens vide historie da han brukte begrepet ”sværmeriske idealister” om militærnektene. Det ble et voldsomt rabalder, og sinnene kokte i den kvekerdominerte Stavanger fredsforening. Norskamerikaneren John F. Hanson – medlem av Norges fredsforening og forstander for vennenes samfunn i Stavanger – sendte en skriftlig protest til Koht, der han blant annet framholdt at kvekerne gjennom et par hundreår hadde vært fredssakens banebrytere og at William Penn lenge før Kant kom med tanken om et europeisk fredsforbund til allmenn avvæpning.¹⁷⁸ Han mente Kohts ordbruk var en fornærmelse mot kvekerne som i flere generasjoner hadde fått lide for sin ikkevoldslinje. Koht var bisk og arrogant i sitt svar til Hanson, der det heter at det ikke er noen forbrytelse å være ”sværmerisk idealist”. Ifølge Koht uttrykte begrepet kun ”en viss ensidighed i den ideale stræben og en viss grad av blindhed overfor livets faktiske forhold.”¹⁷⁹ Den fromme hr. Hanson ble neppe særlig beroliget av dette Kohts tilsvaret. I august 1901 møttes Halvdan Koht og styret i Stavanger fredsforening til det som må kunne kalles et oppvaskmøte. Stavangerforeningen begrunnet sin absoluttistiske linje religiøst, og mente at Norges fredsforening burde vise militærnektene sin ubetingede sympati. Koht på sin side framholdt at den forsvarsnihilistiske tradisjon var skadelig for fredsarbeidet, men la til at enigheten på andre punkter gjorde et samarbeid mellom de to meningsfraksjoner både viktig og ønskelig. Koht rykket i *Freds-Tidende* inn et referat fra møtet der han brukte ordet ”forsvarsnihilister” om de absolutte fredsvenner. Dermed blusset striden opp på ny. Stavangerforeningen reagerte kraftig på referatet, og fant det både misvisende og ærekrenkende å bli kalt forsvarsnihilister. Koht, som fullstendig manglet Bernhard Hanssens brobygger-egenskaper, skrev til sitt forsvar at begrepet passet godt for fredsvenner som ikke vil være med på militære forberedelser, selv om de er forbeholdt landets forsvar. Han la til at *Freds-Tidende*, under hans ledelse, har holdt seg utenfor striden om forsvarsspørsmålet, og sågar unnlatt å oppta innlegg fra noen av sidene. ”Spørsmålet er i virkeligheten uddebateret, og striden om det kan bare tjene til at hefte og sinke fredsarbeidet, - især dersom den skal udarte til en smaalig ordstrid.”¹⁸⁰ I et personlig brev til Halvdan Koht skrev Tønnes Sandstøl, i en årrekke Stavanger fredsforenings sekretær og fremste aktivist, at foreningen nok hadde misforstått begrepet ”forsvarsnihilister”. Men siden alle lesere av bladet visste at ordet ikke var et skjellsord, hva skulle da notisen i *Freds-Tidende* være godt for, spurte Sandstøl.¹⁸¹ Han mente misforståelsen burde ha blitt

¹⁷⁸ *Freds-Tidende*, nr. 2, 1901.

¹⁷⁹ *Freds-Tidende*, nr. 2, 1901, s.26-27.

¹⁸⁰ *Freds-Tidende*, nr. 4, 1901, s. 99.

¹⁸¹ Brev fra Sandstøl til Koht, 14. mars 1902. Gjengitt i: Nag, Martin 1985: 69.

oppklart partene i mellom, og var svært indignert over Kohts framferd i denne saken.

Forholdet mellom Koht og Sandstøl skulle forbli anstrengt i flere år.

I sin biografi om svigerfaren skriver Sigmund Skard at Koht avtjente egen verneplikt med glede, og at han ikke så noen grunn til å skjule sin holdning til forsvaret i fredsforeningen: ”[H]eilt frå førstn av heldt han fast på at han berre var pasifist med atterhald: forsvarskrig kunne han godta.”¹⁸² Alt i 1896 gikk Koht ut av lokallaget i Kristiania fordi medlemmene der var absoluttister. Og om forholdet til fredsvennene i Stavanger kjølig, var det iskaldt mellom Koht og N. J. Sørensen. Så langt gikk det at de to utformet konkurrerende lovforslag om lettelser for militærnektere. Forslagene ble fremmet for Stortinget av representanter som allierte seg med hver av dem. Til sammen ble fem private lovforslag om militærnekting fremmet rundt århundreskiftet, og samtlige ble avvist av Stortinget. Ifølge Agøy kan disse forslagene meget vel ha vært de første i sitt slag i verden. Fire av lovforslagene stammet fra N. J. Sørensen, blant annet ett fra 1898 der han tok til orde for opphevelse av den ”skandaløse samvittighetstvang mod unge mænd, der af religiøse hensyn ikke kan gjøre militærtjeneste”.¹⁸³ Forslaget ble fremmet av stortingsmennene Lavik og Myrvang, men fikk altså ikke flertall.

Ifølge Nils Ivar Agøy og Nils Petter Gleditsch bar fredsbevegelsens innsats for militærnektere frukter, selv om ingen av lovforslagene ble vedtatt:

Although five such bills were rejected between 1896 and 1903, conscientious objection had been added to the national debate and the public agenda. [...] In 1900 the government offered to allow COs to serve without arms in the military. When this did not prove effective, the commanding general of the army in 1902 declared in effect that sincere religious objectors would not be prosecuted.¹⁸⁴

Lovendringen var ikke et resultat av noe folkekrav. Den kom heller ikke på militært initiativ, men snarere som en følge av press fra den organiserte norske fredsbevegelse, framholder Agøy.¹⁸⁵ Selv om rundskrivet fra Kommanderende General kanskje var en seier for fredsbevegelsen, var det flere syn på saken innad i Norges fredsforening. Halvdan Koht og Georg Fasting var fornøyde med rundskrivet som i praksis slo fast at det i alminnelighet ikke skulle reises tiltale mot religiøse nektere. N. J. Sørensen og den mer ytterliggående delen av

¹⁸² Skard, Sigmund 1982: 31.

¹⁸³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, februar 1898.

¹⁸⁴ Agøy, Nils Ivar og Gleditsch, Nils Petter 1990. ”Norway: Toward Full Freedom of Choice?” i Kodama, Katsuya og Vesa, Unto (red.), *Towards a Comparative Analysis of Peace Movements*, Aldershot: Dartmouth Publishing Company, s. 115.

¹⁸⁵ Agøy, Nils Ivar 1987: 83.

norsk fredsbevegelse mente sirkulæret kun var et ”halvt skridt”. Lite var gjort for å komme de ikke-religiøse nekterne i møte, hvilket stemte godt overens med stemningen i opinionen og blant stortingsrepresentantene. Det var en viss sympati å spore overfor de religiøse nekterne, men ikke overfor den andre gruppen av militærnekterne. Koht var motstander av militærnekting på denne tiden, selv om han var tilhenger av religiøs samvittighetsfrihet. Høyesterett slo fast at 1902-sirkulæret ikke gjaldt for militærnekttere som ikke begrunnet sin nekting i religionen. Disse nekterne ble nesten uten unntak straffet med fengsel, og kunne også fradømmes borgerlige rettigheter. N. J. Sørensen holdt fram agitasjonen for militærnekting enda noen år, men fredsbevegelsens engasjement i saken tonet ut etter 1906, i takt med den fallende oppslutningen om Norges fredsforening generelt. I stedet ble kampen for militærnekting ført av arbeiderbevegelsen, og først etter første verdenskrig ble agitasjonen tatt opp igjen av fredsbevegelsen.

In the wake of the war, in which Norway remained neutral, the number of objectors increased dramatically [...] and the parliament finally accepted a broad liberal proposal for conscientious objection and alternative service. The Labor Party, which had gained increasing political strength [...] agitated successfully for legal provisions for political objectors.¹⁸⁶

Endelig, i mars 1922, vedtok Stortinget et tillegg til den militære straffelov som gjorde det klart at militærnekting ikke var straffbart dersom nektelsen er grunnet i religiøs overbevisning *eller* andre tungtveiende samvittighetsgrunner. Det var ikke nødvendig å være pasifist, men man måtte være motstander av enhver form for militærtjeneste, inkludert ikkestridende tjeneste. Samtidig vedtok Stortinget at militærnekttere skulle utføre siviltjeneste i stedet for militærtjeneste. Prosessen som førte til den revolusjonerende lovendringen i 1922 ble startet av den norske fredsbevegelsen i 1896, skriver Nils Ivar Agøy.¹⁸⁷ Han mener det er bemerkelsesverdig tidlig: ”It makes Norway one of the first countries in the world to contemplate legalizing conscientious objection.” I tillegg peker han på det faktum at forslaget om sivilarbeid i stedet for militærtjeneste faktisk kom fra fredsbevegelsen, og at Stortinget synes å ha vært den første nasjonalforsamling i verden til å vurdere dette spørsmålet. Han anfører også at det var en vekselvirkning mellom fredsbevegelsen og diskusjonen rundt militærnekting i Norge, og at fredsbevegelsen var viktig i utformingen av militærnekterspørsmålet, samtidig som militærnekterspørsmålet spilte en viktig rolle i utviklingen av fredsbevegelsen. Dette siste punktet kan diskuteres, men dersom Agøy sikter

¹⁸⁶ Agøy og Gleditsch 1990: 116.

¹⁸⁷ Agøy, Nils Ivar 1990: 89.

til splittelsen i fredsbevegelsen etter århundreskiftet har han langt på vei rett.

Militærnekterspørsmålet bidro, sammen med den mer generelle forsvarsdiskusjonen, mer enn noe annet til at den indre striden i Norges fredsforening kulminerte på landsmøtet i 1902. For Agøy hører reformene i den allmenne verneplikt til de største seire fredsbevegelsen i Norge noensinne har kunnet notere: ”[I]t would probably be right to say that it has never later gained so far-reaching results as it, almost inadvertently, did with its initiatives between 1896 and 1901.”¹⁸⁸

D) Fredstankens utbredelse

Det organiserte, nationale fredsarbeide i vort land har havt store vanskeligheder at kjæmpe med [...] I store samfund er det aldrig saa trangt for nye tanker; i vort trange samfund havde fredssagen en meget haard fødsel [...] [D]ette fredsbarn [Norges fredsforening] syntes ikke at være født under en heldig stjerne. Selv folk, som kaldtes fredssagens foregangsmænd, har gang paa gang sparket efter det og udsat dets liv for fare. [...] Den modstand, som har været reist mod det nationale fredsarbeide, har mest været af det stilfærdige slags; men fortielsens modstand er ofte den mest virksomme.¹⁸⁹

Da en folkelig norsk fredsorganisasjon endelig var blitt konstituert i 1895, hadde aktivistene håpet på bred oppslutning og atskillig politisk innflytelse. I stedet kunne Bernhard Hanssen og de andre av Norges fredsforenings ledende skikkelser konstatere at de første år ikke hadde gått med til stort annet enn å holde foreningen i live. I seg selv var det en betydelig bedrift med tanke på de voldsomme rivninger Norges fredsforening opplevde, men likevel langt unna hva fredsvennene hadde håpet på og drømt om. Verst var det å konstatere at fredssakens venner til tider hadde opptrådt som dens verste fiender, og skånselsløst gått til ordstrid med hverandre og organisasjonen: ”Fredssagens foregangsmænd har sparket efter det og udsat dets liv for fare.” Klarere kunne nok ikke skuffelsen over de gjentatte stridigheter fredsvennene i mellom uttrykkes.

Oppslutningen om Norges fredsforening og fredssaken mer generelt varierte stort i tiden fram mot første verdenskrig. Det tok lang tid å stable en aktiv og landsomfattende fredsorganisasjon på beina, og det var ingen stor og tallrik organisasjon som møtte til det konstituerende landsmøtet i Vestre Arbeidersamfunds lokaler i Kristiania, 31. juli 1895. ”[F]orsamlingens talrighed stod [ikke] i forhold til rummet. Der var neppe nogen gang under møderne mere end 50-60 deltagere tilstede”, heter det noe resignert i referatet fra landsmøtet i *Det Norske Fredsblad*.¹⁹⁰ Bare halvparten av de rundt 50 frammøtte var representanter fra

¹⁸⁸ Agøy, Nils Ivar 1990: 102.

¹⁸⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 4, 1897 s. 1.

¹⁹⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 11-12, 1895, s.2.

lokalforeninger, resten var interesserte fredsvenner, særlig fra Kristiania. Foreningene som eksplisitt ble nevnt med representanter i referatet er Bergen, Stavanger, Flekkefjord, Kristiansand, Arendal, Onsø (Onsøy, ved Fredrikstad) og Thorsø (Torsnes, ved Fredrikstad). Den spede oppslutningen om fredssaken ved begynnelsen sto i kontrast til interessen for forsvarssaken, ifølge Tom Kristiansen. I sin doktoravhandling om norsk krigspolitisk tenkning før 1940 slår han fast at det fantes en ”rik flora av organisasjoner som på ulike måter viet seg til militære spørsmål”.¹⁹¹ Han nevner offiserenes fagorganisasjoner og de landsomfattende organisasjonene som bedrev forsvarsagitasjon. Den største og eldste var Norges forsvarsforening, stiftet i 1886. For Kristiansen er det et sentralt poeng at forsvaret hadde sterkere folkelig legitimitet i Norge enn i andre land. Han peker på flere grunner til dette, blant annet at den norske offiserstanden fikk en ”bredere sosial basis” enn i andre land og at hæren ble noe i nærheten av et nasjonalikon, skapt i nærhet mellom folk og forsvar.¹⁹² Det frivillige skyttervesen er også av betydning i denne sammenheng: ”Det frivillige skyttervesen [...] skapte nærhet i forholdet mellom vernepliktsmassen og Forsvaret [...] mange sentralt plasserte høyere offiserer var aktive innefor de mange organisasjoner som arbeidet for forsvarssaken.”¹⁹³

Dette positive bildet av forsvaret som et demokratisk nasjonalikon er nok til en viss grad preget av forsvarsforeningenes agitasjon. Innad i fredsbevegelsen hadde man ubetinget et annet syn på det militære. I tråd med dette kan det tenkes at gjenstiftningen av Norges fredsforening ikke kom som et resultat av at fredstanken var i vinden, men snarere at organisasjonsdannelsen var et forsøk på å konsolidere ideer under press. Tanker om voldgift, nedrustning og varig nøytralitet var ikke nye, men i en situasjon der Norge kunne komme til å havne i krig med Sverige, synes opinionen å ha ment at sterkere lut måtte til. I et innlegg i *Det Norske Fredsblad* 1895 får Bernhard Hanssen rosende omtale for sin innsats for fredssaken, der det blant annet heter: ”Det er ingen let sag at være fredsvenn i disse dage, ens nærmeste meningsfæller falder fra.”¹⁹⁴ Norges fredsforenings dannelse kan således ha vært en reaksjon på den sterke forsvarsagitasjonen i samtiden, snarere enn et resultat av utbredt allmenn interesse for fredssaken. Det er også et spørsmål om hva begrepene ”fredssak” og ”fredsvenn” rommet, for det fantes fredsagitasjon i Norge forut for dannelsen av Norges fredsforening, noe redaktør Bie i *Varden* pekte på i 1895:

¹⁹¹ Kristiansen, Tom 2002: 23.

¹⁹² Kristiansen, Tom 2002: 159-160.

¹⁹³ Kristiansen, Tom 2002: 23.

¹⁹⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 6, 1895, s. 1.

Det er nu 10-12 aar, siden fredsbevægelsen begyndte at gribe om sig her i Norge. Og den greb om sig med slig fart at visse folk blev rædde. Fra militært hold blev der udtalt [...] at fredssagen fik en betænkelig og farlig tilslutning hos folkets mængde, der lod sig daare af upraktiske drømmeres vakre talemaader om evig fred...¹⁹⁵

Motsatt av hva redaktør Bie ser ut til å ha ment, kan det ha forholdt seg slik at fredsvennene på 1880-tallet, som i det store og hele sto uten noen organisasjon, ikke så noen forskjell på et sterkt forsvar, store rustningsbevilgninger og fred. Det gamle romerske motto ”Si vis parcem, para bellum” – vil du fred, så rust deg for krig, kan ha vært enerådende. Denne hypotesen styrkes ved lesning av referatet fra det 3. nordiske fredsmøte i Stockholm 1895, der organisasjonskomiteens formann – den svenske riksdagsmann Edv. Wavrinsky – moderniserer mottoet: ”Si vis parcem, para libertatem et justitiam” – vil du fred, så rust deg til frihet og rettferdighet. *Det Norske Fredsblads* referent fra fredsmøtet la til at de tidligere ”fredsvenner” nå har gitt seg selv et mer dekkende navn – ”forsvarsvenner”.¹⁹⁶

Sommeren 1895 var et 50-tall mennesker samlet til landsmøte i Norges fredsförening. Komponisten Wendelborg hadde laget en fredshymne i anledning dagen, som ifølge forhåndsomtalen av møtet skulle framføres av et kjempekor på 300 sangere. Det manglet ikke på visjoner, selv om de ledende fredsvenner nok visste at koret talte vel så mange medlemmer som hele den organiserte norske fredsbevegelse til sammen. Fram til landsmøtet i juli 1895 var det stiftet lokale fredslag 15 steder i landet: Flekkefjord, Stavanger, Thorsnæs, Skien/Gjerpen, Skodje, Sigdal, Arendal, Bergen, Tverdalsøen, Onsø, Modum, Kristiansand, Fede, Liknes og Herred. Like etter landsmøtet kom enda noen lokallag til, og i 1897 lot *Det Norske Fredsblad* trykke en mer eller mindre fullstendig oversikt over fredslag og deres medlemmer. Oversikten ble utarbeidet i mars 1897 av sekretær Birgit Sørensen, N. J. Sørensens kone. Den talte 33 lokalforeninger hvis medlemstall summerte seg til 3.107 medlemmer, men dette tallet er trolig alt for høyt, noe jeg skal komme tilbake til.¹⁹⁷

Siden ikke alle foreninger oppga medlemstall, kan vi for eksperimentets skyld regne ut gjennomsnittet: 22 foreninger oppga medlemstall, hvilket gir et snitt på ca. 140 medlemmer og et totalt medlemstall på 4.653 i Norges fredsförening, men det var få foreninger med over hundre medlemmer, så en utregning av gjennomsnitt sier lite. Norges fredsförening fikk stadig tilsig av nye lokalforeninger utover 1890-tallet, og hadde 39 lokalforeninger i 1899. Dette framstår som rekordhøyt i tiden mellom 1895 og 1914, men kun ni av lokalforeningene

¹⁹⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1895, s. 2.

¹⁹⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 13, 1895, s. 1.

¹⁹⁷ Hele oversikten er inntatt i oppgaven som vedlegg 3.

hadde betalt årsbidrag, så Norges fredsförening hadde selv ikke i 1899 et vell av aktive medlemmer. I *Det Norske Fredsblad* beklaget styret seg over at så få foreninger har betalt sitt bidrag til hovedkassen for regnskapsåret 1898-99. ”Enhver stedlig fredsförening maa da anse det som sin kjære pligt at yde sin skjærv til arbeidet. Byrden maa fordeles, skal den ikke bli for tung.”¹⁹⁸ Størrelsen på bidraget var frivillig, og det er dermed ganske talende for det folkelige fredsarbeidets utstrekning at så få betalte bidrag.

Sammenlignet med andre folkelige bevegelser rundt århundreskiftet var fredsbevegelsen liten. Ifølge Jens Evang hadde Norges fredsförening neppe på noe tidspunkt før 1938 flere enn 5.000 medlemmer. Helt sikre kan vi ikke være, fordi det finnes ikke noe fullstendig medlemsregister bevart, men Evang har trolig sine ord i behold. Sannsynligvis kunne han ha hevdet at Norges fredsförening aldri talte flere enn 4.000 medlemmer, og likevel ha truffet med god margin. Et eksempel på at medlemslistene som Norges fredsförening utarbeidet, er overdimensjonerte, finner vi i Modum. Formannen skrev i 1897 at Modum fredsförening hadde ligget nede siden året før: ”Jeg ansær det næsten umuligt at begynde et alvorligt og ihærdigt arbeide her i Modum, da det f.t. er ganske andre ting som optager folks tanker.”¹⁹⁹ På tross av dette var foreningen registrert med 100 medlemmer i Birgit Sørensens oversikt. Et annet eksempel kan leses i *Det Norske Fredsblad* fra juni 1897: ”Det ser smaat ud med vore fredsföreninger. Mange gir slet ikke livstegn fra sig. Andre staar endnu mere som et løfte en som virkelighed. Nordmændene har liden sans for at gjøre alvor af fredsarbeidet”.

Selv om det samlede medlemstallet i Norges fredsförening må sies å ha vært relativt lavt, kan det jo tenkes at interessen for fredssaken mer generelt var større i befolkningen. De relativt spede holdepunktene vi har for å si noe om dette, tyder på at fredssaken ble møtt med en viss nysgjerrighet i norske byer, bygder og tettsteder. I *Det Norske Fredsblad* fra desember 1894 er det inntatt en beretning fra signaturen H.B. som forsøkte å danne en fredsförening i sitt distrikt.²⁰⁰ H.B. ønsket besøk fra en som kunne legge fredssaken fram for folk slik at en forening ble stiftet. Lokalt hadde enkelte uten hell forsøkt å verve prost og kapellan, noe som angivelig ville ha skapt begeistring og interesse for fredssaken i omegnen. H.B.s erfaringer med å samle underskrifter til en såkalt verdensfredsadresse er også talende:

¹⁹⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 10, 1899, s. 78.

¹⁹⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 4, april 1897.

²⁰⁰ Signaturen H.B. kan være Hedvig Bie siden vedkommende har vært med på å samle inn underskrifter til verdensfredsadressen, men det kan også være en H.B. Olsen fra Onsøy i Fredrikstad som også figurerer på listene.

Der er nogle indvendinger at høre af enkelte her og der [...] Men de er ikke mange i min kreds. -En synes at krig kanskje ikke var saa gal endda, om den nu brød ud; der blev da bedre tider. Andre synes nok, at det var godt at blive kvit krig og dens følger; men de synes, det er formasteligt at forsøge paa at faa den afskaffet. Det eneste, der efter deres mening kan gøres, er at bede Gud bevare os for saadan plage, og da gjør han det nok, forsaavidt han finder det tjenligt for os. Men krig er til sine tider maaske nødvendig for som et tugtens ris at straffe menneskerne for deres misgjerninger. Saadant og mere andet er at høre, men det er godt, at det hører til undtagelsene.²⁰¹

Ifølge H.B. var det oppmuntrende å gå fra hus til hus og samle underskrifter. ”Den overveiende del af folket vil saa gjerne være med at støtte denne sag. Folk, der ingenlunde kan siges at have synderlig rede paa sagens betydning [...] gaar nu sammen for at støtte fredssagen.”

Det er usikkert hvor mye lit vi kan feste til denne beretning. At den overveiende del av folket ønsket fred er nok riktig, men om folk støttet fredssaken slik den ble definert av Norges fredsforening er mer uklart. Det synes ellers å ha vært slik at prestene, som stadig fikk på pukkelen i *Det Norske Fredsblad* for unnfalighet i fredsspørsmål, hadde mye å si for utbredelsen til fredssaken i lokalsamfunnet. En annen indikasjon på fredssakens ubredelse rundt århundreskiftet, får vi ved å lese lærer Gunvald Aasens beretning om hvorledes Tverdalsøen fredsforening (pr. Borøen) ble stiftet i Staubo skolehus 1. februar 1895. Ifølge Aasen ble ikke politiske diskusjoner godtatt i skolestuene, men de var vanskelig å stanse:

[H]øire og venstre samlede sig i klynger og førte et forbitret mundhuggeri, blandede politik ind i sagen, idet høire saa sig blind paa, at mænd som Ullmann, Horst og Løvland – for ikke at tale om Münster – stod som dens forkjæmpere her i landet. Alle var dog enige om, at sagen i og for sig var god, hvorimod flere ikke troede paa dens gennemførbarhed; det hele var en utopi.²⁰²

A. Haug ga i *Det Norske Fredsblads* spalter en forklaring på hvorfor fredssaken var så relativt lite utbredt i Norge. Han skylder på historieskrivningen og lærebokforfatterne som ga altfor stor plass til kongefortellinger og krigshistorie. I stedet for å vie plass til 30-årskrigens helter Gustav Adolf og Wallenstein burde forfatterne konsentrere seg om astronomen Kepler ”som døde af sult” i samme periode. Snarere enn å skrive om keiser Alexander den 3., burde hans undersått Leo Tolstoj bli hovedperson, mente Haug: ”Som forholdene nu er, suger de smaa

²⁰¹ *Det Norske Fredsblad*, desember 1894

²⁰² *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1895, s. 5.

den militære tankegang ind med morsmelken eller faar den ihvertfald med sit legetøi, der bestaar i tinsoldater, sabler, kanoner, pistoler, osv.”²⁰³

Journalist Ivar Sæter la i 1896 ut på en lang foredragsturné som Norges fredsforenings første reisetaler. I *Det Norske Fredsblad* ble reisen framstilt som en ubetinget suksess med mange frammøtte selv på bygdene. I påsken 1896 besøkte han Fredrikstads arbeiderforening og talte for ca. 300 mennesker, og rundt 200 var møtt fram for å høre han tale under en ungdomsfest i samme by. Oppslutningen fikk bladet til å skrive at tilslutningen til Sæters foredrag var ”stærk og varm”. Selv uttalte Sæter til bladet: ”Fredssagen er i vekst. Jeg ante ikke, at vi i den grad hadde stemningen for os.”²⁰⁴

Vinteren 1897-98 gjestet den svenske fredsforenings viseformann, Carl Sundblad, Norge. Han holdt en rekke foredrag sammen med N. J. Sørensen og Bernhard Hanssen, og Norges fredsforening var godt fornøyd med den norsk-svenske foredragsturneen:

Denne første norsk-svenske fredsreise har gjennemgaaende mødt en saa levende og varm interesse og forstaaelse, at planens videre realisation med vekslen af fredstalere i broderlandene lover godt for fremtiden. [...] Det synes idetheletaget, som om der nu er betydelig mere jordbund i vort land for fredstankerne, end mange af os har turdet haabe og vente.²⁰⁵

I referatet fra fredsreisen nevnes også velvilligheten fredsforeningen var blitt møtt med av arbeiderforeninger, godtemplarlosjer og avholdsforeninger. Men ikke alle beretninger som nådde *Det Norske Fredsblad* var like positive. Flere steder ble fredssaken møtt med likegyldighet og latterliggjøring. Et eksempel stammer fra 17. mai i Kristiania i 1896. Til bruk i venstretoget den dagen hadde den nystiftede Kristiania fredsforening fått laget en fredsfane, som av foreningens ordfører, N. J. Sørensen ble beskrevet slik: ”Den første fredsfane er en meget stor og skinnende hvid silkedug [...] [med] en palmegren og en due i sølv og ”Fred paa jorden” og ”Kr.a fredsforening” i guld. Den er enkelt, stilfuld og smuk”. Ifølge Sørensen ble fanen båret av fredsvennen Laur. Kristofersen og visstnok løftet høyere enn noen annen fane i toget: ”Naturligvis haglede det syttendemaitoget med vittigheder og spottgloser over ”fredsfaarene” under fanen, men de fulgte lige rolig, og fanen bares (sic.) lige høit og plantedes lige frit ved talerstolen hvor Bjørnson stod og mønstrede.”²⁰⁶

Også Fredrik Bajer, opplevde hån og latterliggjøring. I et brev til N. J. Sørensen kom Bajer inn på nettopp dette. Sørensen hadde i et tidligere brev skrevet at det norske forsvaret

²⁰³ *Det Norske Fredsblad*, nr.3, 1895, s. 5.

²⁰⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 8, 1896, s. 4

²⁰⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 1, 1898, s. 1.

²⁰⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 10, 1896, s. 1.

manet fram latteren i ham. Bajer så seg nødt til å minne Sørensen om at det for det store flertall av folket forholdt seg motsatt: "[D]esværre er vi saa langt derfra, at vi først nu selv er i færd med at passere slutningen af den skærsild, som næsten enhver stor, ny sag først maa igjennem: latterens."²⁰⁷ Fredsvennen A. Haug, medlem av Norges fredsförening, erfarte det samme: "Vi fredsvener faar ofte høre, at tanken om en verdensfred er en "skjøn digterdrøm", der aldrig lar sig realisere – ledsaget med et skuldertræk og et medlidende smil, der skal sige omtrent som saa: "For en godtroende tosk du dog er!"²⁰⁸

Fra Brumunddal skrev en mann ved navn Bjørnerud til *Det Norske Fredsblad*: "Ogsaa her paa Hedemarken er det sørgeligt, hvor lidet der gjøres for den store sag, for fredssagens fremme, ingen foreninger, aldrig nogen talere at faa høre, og derfor er jo alle her saagodtsom hedninger i den sag."²⁰⁹

Antallet abonnenter på *Det Norske Fredsblad* kan også gi oss en pekepinn på interessen for fredssaken. I 1894 hadde bladet i underkant av 400 abonnenter, og det gikk ikke raskt med nytegningen heller. I aprilutgaven av *Det Norske Fredsblad* for 1896, het det at bladet "desværre endnu ikke [har] opnaaet et saavidt stort abonnentantal, at tryknings- papir- og ekspeditionsudgifter dækkes." Fredsbevegelsen i Norge var også mindre enn i Sverige og Danmark. Dansk fredsförening ble stiftet i 1882 av Fredrik Bajer. I 1893 hadde organisasjonen 15.000 medlemmer. Svenska freds- och skiljedomsföreningen (SFSF), stiftet 1883 hadde på midten av 1880-tallet 7.000-8.000 medlemmer.²¹⁰ Et annet holdepunkt for å si at interessen for fredssaken var mindre i Norge enn i nabolandene får vi ved å se på antall signaturer den såkalte verdensfredsadressen fikk. Adressen ble iverksatt etter forslag fra den italienske professor Monieri på den fjerde verdensfredskongress i Bern 1892. I Norge var adressen stilet til Kongen, Stortinget og Regjeringen og tok blant annet til orde for voldgift og kutt i militærbevilgningene. Verdensfredsadressen ble undertegnet av 250.000 voksne menn og kvinner både i Danmark og Sverige. Norges fredsförening hadde ambisjoner om å få til det samme i Norge, men ble skuffet. I juni 1896 hadde det ennå ikke kommet inn flere enn 15.000 navn, "tiltrods for vor indbilte store fredsvenlighed [...] Hvad som hidtil er gjort, har vi nærmest nogle faa mænds arbeide at takke for".²¹¹ Adressen ble ikke undertegnet av 20.000 nordmenn en gang, og fredsvennene lot resignert være å sende adressen over til statsmaktene:

²⁰⁷ N. J. Sørensen 1896: 22.

²⁰⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 6, 1895, s. 1.

²⁰⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1898, s. 2.

²¹⁰ Lindkvist, Kent: "Mobilization peaks and declines of the Swedish peace movement", i Katsuya Kodama og Unto Vesa (red.) *Towards a Comparative Analysis of Peace Movements*, Dartmouth Publishing Company: Aldershot 1990.

²¹¹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5-6, 1896.

Dette resultat er saa elendig, at man kunde fristes til at spørge; hvor er dog vort folks saa meget omtalte fredskjærlighed henne? [S]kyldes den ringe tilslutning ene og alene Norges fredsförenings endnu høist mangelfulde organisation, i forbindelse med vort lands store udstrækning og tynde befolkning?²¹²

Det Norske Fredsblad minte med misbilligelse om at adressen skaffet 250.000 underskrifter både i Sverige og Danmark, og skammet seg over det dårlige resultatet i Norge. I 1899 gjorde de norske fredsvennene et nytt og mer vellykket forsøk. Anledningen var tsar Nikolai IIs fredsmanifest, og beslutningen om å sende fredsadresser til kongressen som skulle avholdes i Haag. Adressen fikk 50.000 underskrifter i Norge, og ble overlevert statsminister Steen av Dikka Møller og seminarbestyrer og styremedlem i Norges fredsförening, Georg Fasting. *Det Norske Fredsblad* kunne stolt fortelle at adressen var ”smukt trykt i blaat og guld og indlagt i en særdeles smagfuld mappe af hvidt blødt skin, hvorpaa var malet en linneagren.”²¹³ Til tross for at oppslutningen var bedre denne gange, lå Norge fremdeles tilbake for nabolandene. I Danmark fikk adressen nær 287.000 signaturer, i Sverige nok en gang rundt 250.000.

Da Norges fredsförening i 1895 møttes til konstituerende landsmøte i Kristiania var det stiftet lokale fredslag 15 steder i landet. Også i tiden umiddelbart etterpå ble det stiftet nye lag, og en klar overvekt av lokalforeningene hadde sitt utspring på Sørvestlandet. Mange ble stiftet i menighetslokaler eller samfunnshus og sprang ut av lavkirkelige miljøer, ofte uten at presten i bygda deltok på møtene. Det møtte gjerne en 20-40 mennesker på disse lokale foreningsmøtene, både kvinner og menn. Til tross for at antallet medlemmer ikke er ubetydelig når vi tar høyde for befolkningstallet i små lokalsamfunn, var disse lokale fredsföreningene noe i nærheten av enkeltmannsprosjekter. Det hendte ofte at en lokal ildsjel bar hele foreningen på sine skuldre, slik tilfellet for eksempel var med Dikka Møller i Thorsnæs og J. Motland i Arendal. Andre fredsvenner fra disse to stedene gjorde bare sporadiske gjesteopptredener på landsmøtene og i fredsskriftenes spalter, til tross for at en forening som Arendal fredsförening i 1897 rapporterte at den hadde hele 636 medlemmer. Ellers synes selve dannelsen av lokalforeningene å ha fulgt et tilnærmet likt mønster flere steder i landet: En eller annen størrelse fra Norges fredsförenings sentrale ledelse, gjerne Bernhard Hanssen, N. J. Sørensen eller en av foreningens reisetalere, holdt et foredrag i bygda, oppfordret til foreningsdannelse og sørget for at et interimsstyre ble valgt. Slik var tilfellet da Fede sogns fredsförening utenfor Flekkefjord ble stiftet i skolehuset i bygda 19. mai 1895. Bernhard Hanssen hadde holdt foredrag, og to kvinner og tre menn ble valgt inn i

²¹² *Det Norske Fredsblad*, nr. 16, 1896, s. 2.

²¹³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 4, 1899, s. 27.

styret i den nye foreningen, som umiddelbart fikk omkring 50 medlemmer. Også et annet sted i omegnen, i Liknes, ble en fredsforening dannet etter et foredrag Bernhard Hanssen holdt om freds- og voldgiftssaken. En kvinne og fire menn ble valgt inn i hovedstyret. Senere på året (1895) ble Herred fredsforening, også det i Vest-Agder, stiftet etter et liknende foredrag av den samme Bernhard Hanssen. I underkant av 60 medlemmer tegnet seg på stedet. Også Hiterø fredsforening utenfor Flekkefjord ble dannet etter et foredrag av Bernhard Hanssen, søndag 10. november 1895, mens Trondhjem først i 1899 fikk sin fredsforening – etter et foredrag holdt av kontorsjef Motland fra Arendal. 43 medlemmer tegnet seg.

Jeg har tidligere vært inne på hvordan Kristiania fredsforening så dagens lys. Også en annen av Norges fredsforenings viktigste og gjennom hele vår periode mest oppegående lokalforening – Stavanger fredsforening – hadde en tilblivelse utenom det vanlige. Som Kristiania skulle Stavanger i perioder bli sentrum for den norske fredsbevegelse, men der hovedstadsforeningen i realiteten ble båret av én mann – N. J. Sørensen – hadde flere sentrale medlemmer av det dypt religiøse kvekermiljøet i Stavanger innvirkning på fredsarbeidet i byen. Foreningens formenn var med noen få unntak kvekere alle sammen, og stiftelsesmøtet i november 1894 kom i stand på initiativ fra en amerikansk kveker og fredsvenn, Richard H. Thomas fra Baltimore. Sammen med sin kone oppholdt Thomas seg i Norge sommeren 1894, og han skal også ha virket avgjørende inn på dannelsen av en fredsforening i Bergen. Stavanger fredsforening var like fra starten av dypt religiøst preget, med en klar pasifistisk linje. Kvekerne, som dominerte foreningen, nektet konsekvent militærtjeneste, og bidro aktivt i utformingen av Norges fredsforenings politikk på dette området. I foreningens lover het det blant annet at den skal virke for fredssakens fremme og ”fremholde krigsaandens uoverensstemmelse med Jesu Kristi lære”. Den 27. januar 1896 avholdt Stavanger fredsforening sin første generalforsamling. I referatet som ble gjengitt i *Det Norske Fredsblads* januarutgave samme år, framgår det at foreningen talte ca. 530 medlemmer. Æren for det – og for at foreningen var gjeldfri – ble gitt den ivrige militærnekter og fredsvenn Ivar Larsen, som gikk fra hus til hus og tegnet medlemmer. Igjen ser vi hvor viktige ildsjelene var for fredssakens fremme.

Aktiviteten til lokalforeningene var svært vekslende. Noen arrangerte møter og foredrag, andre synes kun å ha vært sovende organisasjoner. En av de mer aktive lokalforeningene var Thorsnæs fredsforening, med Dikka Møller i spissen. Hennes fredsvennlighet er lett å karikere, from og elskelig som den var. En rørende søt beretning fra en sommerdag på herregården hennes i 1895 kan tjene som eksempel. På en strålende varm søndag kom flere hundre barn sammen med sine foreldre seilende opp Thorsøkilen med et lite, innleid

dampskip. Flere av byens metodister og avholdsfolk var også møtt fram for å tilbringe hviledagen hos den velstående Dikka Møller. Hennes sønn hadde for lengst tatt over driften av Thorsø herregård, og selv hadde hun flyttet inn i kårboligen som hennes gode venn Bjørnstjerne Bjørnson hadde gitt navnet Under Lien. Historien om søndagsfesten sto trykket i *Det Norske Fredsblad*, der det blant annet framkom at Bjørnsons 87 år gamle mor var blant dem som lot seg sjarmere av de mange barna. Dikka Møller nyttet selv høvet til å misjonere fredssak: ”Den første hvervede var en veirbidt sømand (sic.), som med sin familie stod ved grinden. Fredstanken faldt i god jordbund der.” Men også andre lot seg verve i den sommerlige idyll. Etter ”hjertelige taler, leveraab sang og fanfarer udenfra, piano og violoncelspil indenfra [...] blev sunget ”Kjærlighed fra Gud” – som klang fra fulde hjerter.” Glansbildet ble avsluttet av at alle klippet roser fra Dikka Møllers hage. ”Hver og en skulde have med sig hjem et fredssymbol, et minde om en lys, vakker dag og en stor fremtidssag.”²¹⁴ Det er ikke vanskelig å forstå at en bevegelse sammensatt av pragmatikere som Halvdan Koht, parlamentarikere som Horst, Lund og Ullmann, individualister som N. J. Sørensen og misjonskvinner som Dikka Møller tidvis hadde problemer med å gå i samme takt.

E) Alliert eller motstander? Fredsbevegelsen og samfunnet

Norges fredsforening var en ensom skapning det meste av tiden fram mot første verdenskrig. I 1885 da Wollert Konow (S.B) og andre venstrepolitikere gjorde det første forsøk på å stifte en nasjonal fredsforening, var dens arbeid ment å foregå i tett tilknytning til Stortinget. Ved gjenstiftingen i 1895 var det imidlertid andre ambisjoner som lå bak. Denne gang skulle Norges fredsforening være en samling av lokale, folkelige fredsforeninger, selv om målet naturligvis var å skaffe seg innflytelse også i Stortinget. Den første tiden var stortingsrepresentanter som Horst, Lund og Ullmann aktive i fredsforeningen, enten som medlemmer eller som deltagere på møter arrangert av Norges fredsforening. Men ganske snart inntok de en perifer posisjon, og konsentrerte sitt fredsengasjement om Stortingets fredsforening og de interparlamentære fredskongressene, der parlamentarikere fra en rekke land møttes. Optimismen fredsvennene i utgangspunktet hadde overfor Stortinget ble snart erstattet av misbilligelse. For selv om båndene til partiet Venstre var sterke, hadde Norges fredsforening vondt for å vinne gjennomslag i partiet. Til det var de pasifistiske innslagene i foreningen for sterke. Norges fredsforening hadde også vansker med å finne en lojal alliert i Kirken, og heller ikke i pressen vant foreningen gehør for sitt syn. De nærmeste Norges

²¹⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 11-12, 1895.

fredsforening kom allierte var avholdsbevegelsen og (noe senere, spesielt etter 1905) arbeiderbevegelsen.

Om fredsbevegelsen hadde få venner, fantes det flusst av meningsmotstandere, spesielt i forsvarsbevegelsen, men også innenfor pressen og i partiet Høire. I Høire ble fredsbevegelsen møtt med fortielse. Det var sjelden Høire-representantene diskuterte fredssak på Stortinget, og med ett unntak var alle representantene som talte om militærneking i Stortinget mellom 1896-1903, hjemmehørende i Venstre.²¹⁵ En annen indikasjon på fortielsen finner vi i *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1894:

Næsten alle venstreblade har godhedsfuldt indtaget saavel forhaandsanmeldelse af Det Norske Fredsblad som senere, efter at første nummer var kommet, anmeldt og tildels varmt anbefalet bladet til sine læsere. Høirepressen derimod har [...] paa et par undtagelser nær, ikke med et eneste ord nævnt Det Norske Fredsblad.

Statskirkens prester var også blant fredssakens mest innflytelsesrike meningsmotstandere. Kun med enkelte unntak distanserte prestene seg klart fra fredsaktivistenes mål og midler. N. J. Sørensen snakket sjelden på vegne av hele fredsbevegelsen, men hans dosering rundt fredssakens fem verste fiender i Norge er like fullt interessant. Sørensen ga fiendene navnet de fem troll, og kirken var det første blant trollene:

Det første troll er nu kirkevæsenet, denne dualistiske religion, som opdrager os i den mening, at fred faar vi aldrig paa jorden. Dette troll er det farligste, fordi det er hykleretrollet, som gir sig ut for aa ville fred, medens det stifter ufred. Det andre troll er tollvesenet, fordi det stenger for samferdselen, fylder statskassen og opprettholder militærvæsenet.²¹⁶

Det tredje troll var *fattigvesenet*, som ”holder samfundsuretfærdigheten oppe og gjør folkene utilfreds”. Det fjerde stygge troll var *drikkevesenet*, mor til det femte trollet: *Militærvæsenet*. Sørensen var en helt unik stemme i den norske fredsbevegelsen, ikke bare fordi han ville knytte tette bånd til den voksende avholdsbevegelsen, men også fordi han anså seg selv for å være sosialist, til tross for sin rotfaste pasifisme og lavkirkelige religiøsitet. Sosialismen var et stort fredsarbeid, slik Sørensen så det. For ham var det ingen motsigelse å være sosialist og kristen:

²¹⁵ Agøy, Nils Ivar 1987.

²¹⁶ *Fred*, nr. 13-14, 1901, s. 196f.

Kristendomen skal i hvert fall ikke skille os fra socialismen. Frihet, liket og fællesskap har vært kristendomens løsen, likesom det er den fane arbejderorganisationerne følger. Det er ingen selvmotsigelse at være socialist og kristen; men det er en selvmotsigelse for en kristen at fordømme socialismens opgave.²¹⁷

I det følgende vil jeg diskutere Norges fredsforenings forhold til viktige samfunnsinstitusjoner som Stortinget, pressen og statskirken, og drøfte fredsbevegelsens forsøk på å skaffe seg viktige allierte.

1) Stortinget, Nobelprisen og Norges fredsforening

Norges fredsforenings naturlige alliansepartner var partiet Venstre. De konservative så negativt på ethvert forsøk på å svekke forsvaret, men innad i Venstre fantes dedikerte fredsvenner. Både Konow, Sørensen, Hanssen, Koht, Ullmann og Horst hadde bånd til partiet, og sterke talsmenn for venstresaken som Bjørnstjerne Bjørnson, Alexander Kielland og Arne Garborg var også sterkt forsvarskritiske. Når det kom til stykket, var det imidlertid bare en av partene som ønsket fast følge. Venstre avslo i Stortinget gjentatte ganger kurtisen fra Norges fredsforening, enten den kom i form av private lovforslag eller søknader om statstilskudd. I stedet konsentrerte venstrerepresentantene sitt fredsengasjement om Stortingets fredsforening. Denne foreningen hadde også sterke bånd til Norges fredsforening, flere personer var i perioder medlemmer av begge organisasjoner, blant dem Bernhard Hanssen, men noe samarbeid ble aldri formalisert. I Stortinget var man først og fremst opptatt av å delta på interparlamentariske fredskongresser, noe man ikke utelukkende gjorde for å preke fredssak, men også for å synliggjøre Norges rolle internasjonalt. Dette fredsarbeidet bar således preg av å være offisiell norsk politikk, ført av Stortinget, og uaktet hva menn som Horst og Ullmann innerst inne måtte mene, kunne ikke de mest kontroversielle av fredsbevegelsens kampsaker flagges her. Av samme grunn ønsket mange av Stortingets fredsvenner å distansere seg fra Norges fredsforening, særlig i de perioder foreningen ble ledet av absolutte fredsvenner som N. J. Sørensen. I en tid med unionskonflikter og trusler om krig, var det lite rom for ansvarlige stortingspolitikere til å kreve avvæpning, noe Norges fredsforening aldri aksepterte.

Norges fredsforening hadde en noe schizofren holdning til Stortinget. På den ene side nærret man stolthet over innflytelsen partiet Venstre øvde på norsk politikk, og ved stortingsvalg hendte det at fredsvenner oppfordret hverandre til å stemme Venstre. På den andre side var skuffelsen stor over måten Norges fredsforening spesielt og fredssaken generelt ble behandlet i Stortinget. Fredsvennene kunne notere enkelte store seiere for saken, som

²¹⁷ *Fred*, nr. 9, 1902, s. 135f.

voldgiftsvedtakene fra 1890 og 1897, Nobel-prisen og reformer i sanksjonene mot militærnektene. Men utover dette følte fredsvennene at de fikk frustrerende lite gjennomslag i den norske nasjonalforsamlingen.

Stortinget ønsket ikke å ha tette bånd til Norges fredsförening, noe som framgår av omtalen av Den 5. internasjonale parlamentariske fredskonferanse i Haag 1895. Stortingspresident Ullmann, lagtingspresident John Lund og stortingsrepresentant Münster var alle til stede, men sendte ingen ord fra Haag, slik de ifølge *Det Norske Fredsblad* hadde lovet. ”Hver enkelt af de tre herrer [...] burde have fundet det som sin pligt at underrette Det Norske Fredsblads lesere.”²¹⁸

Norges fredsförening hadde fra stiftelsen av håp om støtte fra venstrefolk i Stortinget. Bernhard Hanssen mottok blant annet det han opplevde som støttegarantier fra daværende formann i Stortingets finanskomité, Viggo Ullmann. Men når det kom til mer håndfast støtte, i betente politiske spørsmål eller også pengesaker, var tonen en annen. I 1895 ba Hanssen Stortinget om 500 kroner til støtte for *Det Norske Fredsblad*. Ullmann svarte at Hanssen burde vente et år og heller søke en sum som både dekker föreningens arbeid og utgiftene i forbindelse med bladet. Fredsföreningen ventet, og søkte 1896 Stortinget om 10.000 kroner i støtte. En optimistisk Ullmann lovet snarlig behandling, men svar på søknaden fikk fredsföreningen først i midten av juni 1896 – og da var det negativt. Bernhard Hanssen mottok svaret med ”forbauselse”, og begrunnelsen fra Budgetkomiteen (finanskomiteen) fant han heller ikke tilfredsstillende. Komiteen avsto nemlig søknaden først og fremst av hensyn til at Norges fredsförening arbeidet for voldgiftsdom i alle konfliktsaker stater i mellom, herunder unionsstriden mellom Norge og Sverige. Det var komiteens enstemmige mening at spørsmål som angikk en stats selvstendighet og selvbestemmelsesrett ikke kunne underlegges voldgift. Videre ble det slått fast at Stortinget ikke så hensikten med å støtte fredsföreningens reisetalere i Sverige og Danmark: ”[I]nden vort folk raader [det] en aldeles gjennemgaende overbevisning om freds- og voldgiftssakens store betydning og gavnlighed, og saaledes [er det] nærmest et overflødig arbeid at lade afholde agitationsforedrag derom.”²¹⁹

Mye av årsaken til denne avvisning av fredsagitasjonens nytte skyldtes det gode selvbilde framstående nordmenn hadde i synet på fredssaken. Stortingspolitikere – og langt de fleste presseorgan – mente at Norge hadde vært blant de fremste i verden til å drive parlamentarisk fredsarbeid, og holdningen var ikke helt grunnløs. Stortinget hadde som første

²¹⁸ *Det Norske Fredsblad* 1895.

²¹⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 11, 1896, s. 2-3.

nasjonalforsamling i verden bevilget reisegodtgjørelse til fredskongressenes norske representanter, og også vært først til å støtte Den interparlamentariske union økonomisk.²²⁰

Hovedsakelig av samme grunn så ikke komiteen noen grunn til å støtte *Det Norske Fredsblad* heller: ”Noget agitationsblad eller agitationsskrifter – ovenikjøbet med spredning til Sverige – finder man ingen grund til at støtte ved statsmidler.” Bernhard Hanssen var ikke bare forbauset, men rett ut rasende. ”Modarbeid os heller aabent og ærligt, end dette”, skrev formannen i *Det Norske Fredsblad*. Han var særlig opprørt over avslutningen i vedtaket fra budgetkomiteen, der det het at komiteen neste år var villig til å innstille på en passende sum, ”forudsat, at man ikke af andre grunde bliver nødsaget til at indstille paa forkastelse”. Hanssen uttaler: ”Til næste aar (!) skal vi faa et passende bidrag (!) – NB! hvis vi er pene gutter og lystre parole!” Hanssen var også oppgitt over avvisningen av voldgift i saker som omhandlet en stats selvstendighet: ”Den gamle kjæphest [...] rides nu kun af nogle faa doktrinære efternølere af fredshæren.” Ifølge Hanssen kunne selv ganske små saker bli hausset opp til å angå et lands selvstendighet, og således var dette helt ubrukelig som målestokk i en voldgiftssak.²²¹

I stortingsbehandlingen av innstillingen grep Horst ordet. Han foreslo at Det internasjonale fredsbyrå i Bern²²² skulle få 500 kroner i støtte og at samme sum skulle tildeles *Det Norske Fredsblad*. Ullmann, komiteens formann og saksordfører, mente at en eventuell bevilgning til fredsbyrådet burde stilles i bero til neste år (1897) ”for at den hele bevilgning til fredsarbeidet kunde blive ordnet med en gang”. Når det gjaldt støtte til *Det Norske Fredsblad*, gikk Ullmann sterkt imot: ”det forekommer mig, at dette blad er vel ubetydeligt baade med hensyn til størrelse og redaktion. Det udkommer i en liden by borte paa vestlandet og er ikke det som man havde tænkt sig, ialfald i komiteen, at det skulde være, nemlig det samlede organ for fredsarbeidet.” Ullmann sa han håpet Norge fikk et større fredstidsskrift i stedet, noe i retning av *Herald of Peace* og *Concorde*: ”Dette er derimod et lidet blad paa en 8-16 sider, hvoraf en stor del gaar med til agitationsartikler, mere eller mindre lyriske udbrud, som jeg ikke tror længere har nogen virkelig betydning.”²²³

Den gamle allierte av fredssaken, Viggo Ullmann, som selv med oppropet fra Elverum i 1892 hadde gitt støtet til Bernhard Hanssens foreningsdannelse og bladutgivelse i Flekkefjord, hadde nå vendt seg bort fra den folkelige fredsbevegelsen. Representanten Eiesland syntes Ullmann var for stygg med fredsvennene, og lurte på om ikke motviljen mot

²²⁰ Leira 2002: 81.

²²¹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 11, 1896, s. 2-3.

²²² OBS: Ikke å forveksle med Det interparlamentariske fredsbyrå.

²²³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 12, 1896, side 2-3.

Det Norske Fredsblad i realiteten skyldtes uenighet i synet på hva slags konflikter som kunne underlegges voldgift. Eiesland mente Ullmanns innvendinger var besynderlige: ”Han anførte, at bladet er for ubetydeligt, og at det udkommer i en liden by. Men al den stund man ikke har noget annet blad, og enhver maa indrømme, at bladet virkelig gjør sit bedste, forekommer det mig, at veien og midlet til at faa det til at blive et mere betydeligt organ [...] er netop at støtte det.” Også Horst trådte støttende til. Hvordan kan bladet bli stort og godt ”naar en enkelt mand er nødt til at bære det hele arbeide, og, jeg kan sige, det væsentlige af udgifterne. Det er ikke saa ganske lidet i format alligevel, det kommer ud hver 14de dag, og er efter min mening stort nok til at holde Norges befolkning a jour med fredsbestrebelseerne i Europa og omvendt.”²²⁴

Mot tolv stemmer vedtok Stortinget ikke å realitetsbehandle søknaden om støtte til Norges fredsforening på 10.000 kroner. Det ble heller ikke flertall for Horsts forslag om støtte til Det internasjonale fredsbyrå i Bern, og den særskilte støtten til *Det Norske Fredsblad* falt bort uten engang å bli votert over. Til gjengjeld ble det mot 32 stemmer bestemt å støtte delegerte til Den interparlamentariske fredskonferanse i Budapest 1896 med 2.400 kroner. (Det ble Løvland, Lund og Ullmann som fikk reise, alle venstremenn.)

Fredrik Bajer skrev i en kommentar til stortingsbehandlingen i det danske *Fredsbladet*, gjengitt i *Det Norske Fredsblad*, at Stortingets reservasjoner mot fredsforeningens syn på voldgiftsdom mellom Norge og Sverige måtte bero på misforståelser: ”I det to stater lader en tvist gaa til voldgift, anerkjender de i og med det samme hinandens suverenitet, og i denne anerkjendelse ligger, at suvereniteten ikke kan røres af voldgiftsretten.”²²⁵

Den manglende støtten i Stortinget fikk også konsekvenser for ambisjonene fredsvennene måtte ha hatt for politisk organisering. Bernhard Hanssen skrev i 1897 at tiden ennå ikke var inne for fredsvennene til å organisere seg politisk foran stortingsvalget. Først og fremst var årsaken den at fredsvennene ennå ikke var godt nok organisert, men Hanssen trakk også fram som et argument at Stortinget ikke hadde gitt Norges fredsforening ”den allerringeste hjelp til ved fredelige midler at sikre vort lands fred og selvstændighed.”²²⁶ Han var også sår for at representantene med få unntak hadde unnlatt å besvare et brev som foreningen i 1895 sendte med spørsmål om hvordan de stilte seg til freds- og voldgiftsarbeidet. I stedet for å la fredssaken bli et politisk valgprogram burde fredsvennene

²²⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 13, 1896, side 2.

²²⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr 15, 1896, s. 2.

²²⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1897, s. 3.

drive ”underhaandspaavirken” og holde fredssaken framme på ulike valgprogrammøter, anførte formannen.

Norges fredsforening vedtok på det 4. landsmøtet i Bergen 1898 å søke 4.000 kroner i statstilskudd, men fikk på ny grunn til å føle seg sviktet av Stortinget. Budgetkomiteen avslø like før sommeren 1899 å innvilge søknaden, og sendte den i stedet videre til regjeringen som skulle ”forhandle med foreningens styre”. Årsaken til avslaget lå i ønsket om å bruke statstilskuddet til reisetalere: ”de mennesker er lette at tælle i vort land, som stiller sig uvenlig eller avisende overfor fredsarbeidets formaal: stridigheders udjevning ved voldgift og – for vort lands vedkommende – vor neutralitet i en eller anden form.” Komiteen fant at det ikke var noe behov for reisetalere så lenge man hadde så mange fredsvennlige stortingsrepresentanter. I stedet gjentok man det gamle ønske om et tidsskrift, kvalitetsmessig bedre enn *Det Norske Fredsblad*, som skulle berette om fredssakens utvikling i utlandet og for øvrig ”holde sig frit for al polemik og agitation”.²²⁷ På landsmøtet i Norges fredsforening i Kristiania sommeren 1899 ble avslaget heftig debattert. Alle som grep ordet var forferdet over avslaget. Georg Fasting var blant dem som mente at landsmøtet burde vedta et svar til Stortinget, der det klart skulle framgå at et fredstidsskrift ikke skal unngå å drive ”polemik og agitation”, men tvert imot virke til fredssakens fremme. Bernhard Hanssen uttalte at det var ”beklageligt at finde saa liden forstaaelse af det folkelige fredsarbeides nødvendighed og betydning hos folkets repræsentanter”.²²⁸ Landsmøtet vedtok imidlertid å utsette en resolusjon i sakens anledning.

9. juni 1899 kom det et brev fra indredepartementet som etterlyste en presentasjon av Norges fredsforening og dens virksomhet for å kunne ta stilling til søknaden om statstilskudd. I brevet fikk Fredsforeningens hovedstyre presentert seg og sitt arbeid. Foreningen anførte at Stortinget ikke hadde rett i at fredssaken allerede sto sterkt i det norske folks bevissthet. Ennå hersker det mange steder uvitenhet om fredssakens mål og midler, heter det i brevet. ”Et parlamentarisk fredsarbeide, som ikke er begrundet i og baaret frem af en stærk folkeopinion, er som et træ uden rod, det vil om kort tid visne hen”, ble det anført. Resignert skrev *Det Norske Fredsblad* i oktober 1899 at Regjeringen ikke fant å kunne oversende Stortinget et forslag om statsbidrag til Norges fredsforening. Løpet syntes å være kjørt.

Selv om han mente Stortingets samvittighet i høyeste grad var ren når det kom til fredssaken, framstår Viggo Ullmanns motstand mot Norges fredsforening som noe besynderlig. Han deltok tross alt aktivt i bestrebelsene på å danne foreningen og var sentral i

²²⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 6, 1897, s. 42.

²²⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 8, 1899, s. 62.

utformingen av voldgiftsadressen til kongen i 1890. I tillegg var han formann i Stortingets fredsforening fra stiftelsen i 1890 og helt fram til 1900, og dessuten medlem av den første nobelkomité, 1897-1900. I 1891 hadde han gått så langt som til å erklære seg som forsvarsnihilist, men hans personlige oppfatninger fulgte Venstres, og etter at partiet endret sitt forsvarspolitiske ståsted i 1895 ble han den reneste forsvarsvenn. Hans skepsis overfor Norges fredsforening synes å bunne i konflikten med Sverige, og ønsket om at Stortinget alene førte ordet i denne sammenheng. Han kunne ikke tåle fredsforeningens semioffisielle skrud, og langt mindre tanken om at reisetalere fra Norges fredsforening skulle få utfolde seg fritt i Sverige, på Stortingets bekostning. For Ullmann og de fleste andre venstrerepresentanter var fredssaken utover i 1890-årene underordnet Norges politiske linje overfor Sverige, og i dette perspektiv var det folkelige fredsengasjement forstyrrende. I tillegg kom de absolutte fredsvenners uforsonlige pasifisme og forsvarsnihilisme. Vel var de absolutte fredsvennene i mindretall i foreningen, men i perioder var de i flertall i hovedstyret og med menn som N. J. Sørensen kunne ansvarlige politikere vanskelig samarbeide. Til tross for at han åpent motarbeidet Norges fredsforening i visse spørsmål, synes han å ha vært respektert av de fleste fredsvenner, og ble tidvis trukket fram og hyllet som den fremste blant de fredsvennlige stortingsrepresentanter.

Flere enn Ullmann mente en sammenblanding av arbeidet som ”private fredsorganisasjoner” og parlamentariske fredsvenner nedla, var en sten til byrden for fredssaken. *Dagbladet* tok til orde for at folkelige og parlamentariske fredskonferanser ikke burde bli lagt til samme by på samme tid, som fredsforeningene hovedsakelig av praktiske grunner ønsket (de kunne da få med seg begge). For *Dagbladet* og medlemmene av Stortingets fredsforening var det skadelig for saken dersom forsvarsnihilistene i de private organisasjoner fikk bry seg. Det kunne skape en uheldig sammenblanding av to – slik de så det – forskjellige bevegelser:

Mange av de private fredsforeninger indtar et fuldstændigt forsvarsnihilistisk standpunkt, idet de kræver fuldstændig afvæbning, straffrihed for nægtelse af at gjøre militærtjeneste osv. – Meninger som omtrent ingen af de interparlamentariske konferencers medlemmer hylder [...] I den almindelige afvæbningslære [sees] et skjær, hvorpaa fredsarbeidet kunne strande eller ialfald forsinkes...”²²⁹

Innvendingene mot å la kongressene og konferansene finne sted samtidig, vant gehør i Stortinget og blant enkelte framstående fredsvenner, som Fredrik Bajer. Han så nok at det vil

²²⁹ *Dagbladet* 25. juni 1899, gjengitt i *Det Norske Fredsblad*.

være mer til skade enn til gagn for folkebevegelsene å provosere parlamentarikerne. I forlengelsen av dette foreslo Dikka Møller å utsette landsmøtet i Kristiania fra slutten av juli 1899 (det skulle være en internasjonal fredskonferanse i byen i begynnelsen av august) til slutten av august. Forslaget ble nedstemt av hovedstyret av praktiske grunner, men det var før Stortinget engasjerte seg: I et brev til fredsforeningen ba stortingsmann John Lund ”den ærede bestyrelse” om å utsette sitt landsmøte. Hans holdning bunnet først og fremst i en protest skrevet av den britiske gruppe av det interparlamentariske forbund for fred og voldgift.

Atter og atter er det blit paapeget, at det at holde to møder af denne art i samme by, næsten paa samme tid, med angivelig det samme formaal er et spild af kræfter, skaber uklarhed og forvirring hos pressen og i den offentlige mening, frembringer endog tildels den tro at de to institutioner er rivaler, istedenfor at de nærmest burde blive at anse som meningsfæller, og saaledes forringer begge organisationers indflydelse.²³⁰

Bernhard Hanssen besluttet på vegne av hovedstyret å etterkomme anmodningen, og landsmøtet ble dermed flyttet fra 28.-30- juli til 9.-11. august. I sin forklaring overfor leserne av *Det Norske Fredsblad* skrev Hanssen at han ikke forsto de parlamentariske fredsvenners nervøsitet, men samtidig fikk Norges fredsforening en anledning til å vise hensynsfullhet henimot Stortinget. N. J. Sørensen var forbløffet og mente ”datteren fornægter moderen [...] [fredsbevegelsen] staar der som et rodløst træ; det er kronen, som ikke vil kjendes ved roden.”²³¹ Fredrik Bajer mente på sin side at britene måtte ha forvekslet det norske møtet med en internasjonal konferanse som ifølge rykter var planlagt avholdt i Kristiania på samme tid. Han framholdt at Norges fredsforenings landsmøte umulig kunne ha avstedkommet en slik reaksjon.

Selv om Stortingets dårlig skjulte ønsker om å distansere seg fra Norges fredsforening ble mottatt med skuffelse og forbitrelse blant fredsvennene, ble iallfall den norske nasjonalforsamlingens rolle i utdelingen av Nobels fredspris hyllet. I *Det Norske Fredsblads* januarutgave fra 1897 omtales Alfred Nobels testamente. Alle prisene Nobel tok initiativ til vakte beundring og aktelse i fredsbevegelsen, men fredsprisen sto naturlig nok i en særstilling for fredsvennene, også fordi det var den eneste prisen som skulle deles ut av en komité nedsatt av Stortinget. Sjelden eller aldri har et nytt år begynt så lovende for freds- og voldgiftssaken som dette, het det i *Det Norske Fredsblad*, som også lot seg begeistre av pengegaven som nå ville bli gitt til fredsarbeid på årlig basis. Norges fredsforening så på Nobels testamente som

²³⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 7, 1899, s. 50.

²³¹ *Fred*, nr. 12, 1899, s. 96.

en stor seier for agitasjonen, og tok ”den ædle svenskes” syn på fredssaken til inntekt for seg selv:

[F]orsvarsbegeistring – agitationen for kun med mordvaaben at værges fædrelandet – menneskets dyriske instinkt, har Nobels testamente paa det kraftigste tilbagevist [...] Det glæder os at kunne notere, at den afdøde velgjører saaledes helt ud synes at have indtaget samme standpunkt i fredssagen som Norges fredsförening.²³²

Bernhard Hanssen slo i fredsbladets spalter fast at Norge ikke hadde noen egnet kandidat til den første fredsprisen, og trakk i stedet fram Fredrik Bajer som den mest verdige kandidaten. Utsagnet fikk *Verdens Gang* til å rase. Avisen beskyldte Hanssen for taktløshet, og mente det var påfallende at Bajer ble forslått, en mann som var en ”flittig medarbeider” i *Det Norske Fredsblad*.

Da Fredsprisen ble delt ut for første gang, i 1901, hadde *Det Norske Fredsblad* gått inn og Halvdan Kohts *Freds-Tidende* var organ for Norges fredsförening. Reaksjonene på at Henri Dunant og Frederic Passy fikk prisen var meget positive, og Norges fredsförening sendte straks etter kunngjøringen gratulasjonstelegrammer til vinnerne.²³³ Hovedstyret i Norges fredsförening var dessuten bedt til en fest arrangert av Stortingets fredsförening om kvelden 10. desember 1901, sammen med representanter fra Nobelkomiteen, Stortinget og Regjeringen. At fredsföreningen var bedt til festen, kan nok skyldes det faktum at Bernhard Hanssen var blitt innvalgt til Stortinget i 1900 og satt som sekretær i Stortingets fredsförening. Også de øvrige tildelinger ble møtt med bifall blant fredsvennene, men særlig jubel vakte Nobelkomiteens avgjørelse i 1908 om gi prisen til K. P. Arnoldson og Fredrik Bajer: ”Vi hilser denne Nobelkomiteens beslutning med glæde og tilfredshed, og vi føler os forvisset om, at den vil vække bifald overalt i Norge”, skrev *Fredsbanneret*, som utkom i Stavanger og på denne tiden var organ for Norges fredsförening. Også fredsprisvinnere som Elie Ducommun (1902), Willam Randall Cremer (1903) og Bertha von Suttner (1905) hadde bakgrunn fra den folkelig fredsbevegelse, noe Norges fredsförening vurderte som en anerkjennelse av egen fredsinnsetning. Det må også anføres at Nobelkomiteen i flere tapninger inkluderte folk fra fredsbevegelsen. Mangeårig sekretær i komiteen og senere fredsprisvinner Christian Lous Lange ble i 1907 innvalgt som medlem i Norges fredsförenings hovedstyre. Halvdan Koht virket som konsulent for Nobelkomiteen og Bernhard Hanssen satt som medlem av komiteen fra 1913 til 1939.

²³² *Det Norske Fredsblad*, nr. 1, 1897, s. 1.

²³³ *Freds-Tidende*, nr. 1, 1902, s. 2.

Den eneste fredsvennen som ytret seg negativt om Nobels fredspris var N. J. Sørensen, som i sitt tidsskrift *Fred* ved et par anledninger kom med ufordelaktige bemerkninger om prisen. I 1900 gikk han så langt som til å kalle Nobels gave ”uheldig” og anførte at den neppe ville være til hjelp for den norske fredsbevegelsen.²³⁴ Det er vanskelig å vite hva Sørensens skepsis bunnet i, trolig hadde den sammenheng med at Nobelkomiteen var nedsatt av Stortinget.

2) Pressen og Norges fredsforening

Fredsvennene følte seg om mulig enda mer motarbeidet av pressen enn av Stortinget. Det smertet at Høire-pressen overså fredsforeningen, og oppmerksomheten var heller liten også i andre deler av pressen. I marsutgaven av *Det Norske Fredsblad* fra 1897 ble *Verdens Gang* og fredssaken tatt opp til diskusjon i spaltene. Redaksjonen mente *VG* helt siden starten hadde tiet ihjel både bladet og Norges fredsforening. Redaktør Thommessen var blitt gjort oppmerksom på denne urett, og svarte at ”det hele desværre – var aldeles undgaaet hans opmærksomhed”. Det sier ikke lite om oppmerksomheten som var rettet mot fredssaken, at et nystiftet fredsblad hadde unngått Thommessens oppmerksomhet, forutsatt at redaktøren snakket sant og ikke bare fabrikkerte en unnskyldning.

Verre enn fortielsen, var det imidlertid når *Verdens Gang* og andre frisinneblader som *Den 17de Mai* og *Dagbladet* svingte øksen over Norges fredsforening. Allerede *VGs* referat fra foreningens første landsmøte, i Kristiania 1895, beskrives som ”yderst ondskafuldt” av *Det Norske Fredsblad*: ”[N]aar V.G. siden den dag har nævnt vort blad og fredsbevægelsen i Norge, saa har det været angrebsvis og med forvrængninger af sandheden, som vi vanskelig har kunnet tilskrive uvidenhed og misforstaaelser.”²³⁵

VG fant flere ganger å måtte advare sine lesere mot den fredsretning Norges fredsforening representerte, ”ifølge hvilken det enddog skal være utilladeligt for en nation at værge sig mod voldeligt overfald og foretage de nødvendige rustninger for at hævde sin selvstændighed.”²³⁶ Redaksjonen i fredsbladet svarte i en streng tone:

At vi ikke vil gi vort bifald til V.G.s og forsvarsvennenes rustningsgalskab, men tvertimod paastaar, at jo mere vi ruster os med krigsskibe og kanoner og geværer og militarisme og sabler, so mere sætter vi i fare den smule selvstændighed og frihed og økonomiske uafhængighed, vi har, det er dog for galt! Det er ”selvopgivelsens lære”, siger V.G.

²³⁴ Falnes, Oscar J. 1938: 263.

²³⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1897, s. 1.

²³⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1897, s. 1.

VG hevdet også at *Det Norske Fredsblad* og således Norges fredsförening kun representerte et fåtall av de norske fredsvenner. Fredsbladet avviste dette ved å vise til at det var fredsbevegelsens eneste spesielle organ, og understreket at Norges fredsförening arbeidet i overensstemmelse med ”verdensfredsarbeidet i sin helhed”.

Da N. J. Sørensen tok over som formann i 1896 ble motstanden fra ledende presseorganer enda skarpere. Det mest berømte skriftstykket stammer fra *Dagbladet*, 25. april 1897:

Vi er vistnok ikke alene om med Sorg og Harmen at se paa den Udvikling, Fredsarbejdet her hjemme har under Ledelse af Hr. Statsrevisor Sørensen og ligesindede. De Herrer har i meget kort tid forstaaet af (sic.) forvandle dette Arbejde fra en national Sag til en hysterisk Sektbevægelse, som alle normalt konstruerede Mennesker med Uvilje vender sig bort fra.

Ifølge *Dagbladet* hadde Sørensen kun en håndfull meningsfeller. De sanne norske fredsvenner sitter på Stortinget, og er blitt nødsaget til å ruste ”paa Grund af de svenske Overfaldsplaner”, framholdt avisen. *Dagbladet* var rystet over ønsket om å bruke voldgift i striden med Sverige, og den liberale avisen hadde heller ingen sympati med militærnektene, eller ”sværmerer” som de ble kalt. Denne gang var det Bernhard Hanssens tur til å gå i rette med presseorganene. Han beklaget at et frisinnede blad som *Dagbladet* ikke fant å kunne støtte fredsföreningens arbeid, ikke minst av hensyn til militærnektene som av samvittighetsgrunner ikke kunne utføre militærtjeneste:

For os er fredssagen ikke venstrepolitikk, ja til og med ikke engang blot en politisk sag. [...] Fredssagen er nøie forbundet med religion og kultur [...] Det faar ikke hjælp, om fredsarbejdet faar navnet ”hysterisk sektbevægelse” af dem, der ikke kjender eller maaske ikke respekterer det religiøse element som drivkraft i arbejdet for fred paa jorden.²³⁷

Det er få eksempler på at pressen og fredsföreningen sto side om side i sak eller anledning. Et unntak er den av tsaren initierte fredskonferanse i Haag 1899, som ble omtalt i stort monn i flere aviser.

Alle blade er fredsblande nu om dagen. Fredskonferencen i Haag har git fredssagen en fremskudt plads i den offentlige diskussion og vi fredsvenner noterer med glæde, at vore dagsaviser i næsten hvert nummer beskjæftiger sig med fredssagen og fredsarbejdet [...] Saa vort lille blad er i denne tid næsten overflødig.²³⁸

²³⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1897, s. 1.

²³⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1899, s. 39.

3) Kirken og Norges fredsforening

Som tilfellet var med Stortinget, forventet Norges fredsforening støtte blant prester ordinert i Den norske kirke og andre trossamfunn. Tross alt var det kristne nestekjærlighetsbudet og kravet om ikke å drepe et avgjørende utgangspunkt for de fleste av fredsvennene.

Forventningene ble langt fra innfridd, og fredsvennene i Norge var fra første stund i opposisjon til statskirken og dens prester. Mange følte seg direkte motarbeidet, blant dem Bjørnstjerne Bjørnson, som i det første nummeret av *Det Norske Fredsblad* i 1894 lot sin velartikulerte tunge smelle mot kirken. Bjørnson tok utgangspunkt i en tale holdt av den omstridte statskirkepresten Christopher Bruun foran forretningsmenn i Kristiania. I talen ble ”fredsarbeidet ubarmhjertig forraadt”, hevder Bjørnson. Kirken er ikke motstander av fred, men den er også tilhenger av krig, og således taler den med to tunger, framholdt han: ”Den lærer: Naar en slaar dig paa høire Kind, saa vend straks venstre til. Men den lærer ogsaa: gir en dig en Ørfik, saa smør til ham, saa det svi'r”.²³⁹ Artikkelen var så skarp i kantene at redaktør Bernhard Hanssen fant det best å forklare seg litt lenger ut i bladet:

Et skarpt angrep retter Bjørnstjerne Bjørnson i dette blad mod statskirken. Og vi erkjender med sorg og smerte, at det er fortjent. I saa mange aarhundreder har den udvortes kirke regjeret i verden og ligefra Konstantins til vore dage forfalsket og forgiftet Kristi sande kirke ved at opretholde og velsigne, ja dyrke den frykteligste af alle afguder: krigens vederstyggelighed [...] Kirken maa vaagne af dette syndens bedrag, vaagne til syn for, at krigen er mord og røveri som hver enkelt er ansvarlig for -, ikke bare soldaten, men det hele folk, der er med paa at holde afguderiet i live. [...] kirkens tjenere burde været foregangsmænd her (i stedet) finder man tildels præsterne som fredssagens ivrigste motstandere.²⁴⁰

Også N. J. Sørensen gikk i rette med statskirkens menn i sitt tidsskrift *Freds* spalter:

Nu bryder kristendommen staven over kirken, fordi kirken har været troløs mod freden [...] fremragende fredsvenner [har] hyldet kristendommen, medens de mere og mindre aabenbart har brutt med kirken. Hugo Grotius og Pufendorf, Kant, Fichte – alle de store talsmænd for verdensfreden har været kristendommens venner og kirkens modstandere [...] Det nytter ikke, at kirken byder os fred i himlen istedenfor fred paa jorden. Det er fred paa jorden, kristendommen skal bringe.²⁴¹

Blant de krasseste av kirkens kritikere i fredsbevegelsen var Tomas Torsvik. Han presenterte seg som en som ”arbeider for fattigdommens udryddelse, for kvindens reisning og for krigens

²³⁹ *Det Norske Fredsblad*, nummer 1, 1894, side 1.

²⁴⁰ *Det Norske Fredsblad*, nummer 1, 1894, side 3.

²⁴¹ *Fred*, nummer 6, 1899, s. 41-42.

død”, og skrev rett ut at ”[a]lle vi, som vil brutalitetens død, har ingen mere fanatiske modstandere end teologiens læge og lærde representanter”.²⁴² Teologen og det mangeårige styremedlemmet i Norges fredsforening, Svend O. Waage-Eriksen, gikk i rette med Torsvik. Han framholdt at krig med kniv og krig med ord var samme sak, og mente Torsvik med sin grove tale kunne støte bort prester og teologer som ellers sympatiserte med fredssaken. Waage-Eriksen fikk støtte fra Bernhard Hanssen som ga artikkelen sin ”fulde tilslutning”. Hanssen mente Torsvik ikke burde skjære alle prester over en kam, men i stedet ta opp det enkelte overtramp.

Beretninger om kirkelig motstand og likegyldighet sto stadig å lese i *Det Norske Fredsblad*. En mann ved navn Ferdinand Nielsen fortalte at presten i en gudstjeneste han overvar, betegnet fredssaken som en tom drøm. ”Det har været krig og ufred altid, og det vil der blive altid, saa længe verden staar”, gjenga Nielsen, som lakonisk la til at det ikke er særlig oppmuntrende å arbeide for tomme drømmer.²⁴³ En annen fredsvenn, Torbjørn Søndena, fant grunn til å spørre kristne av enhver trosretning hvorfor de sto så lunkne, likegyldige og mistroiske overfor fredssaken. ”Det er sørgeligt at skulle maatte stille et saadant spørmaal til kristne, fordi enhver kristen burde absolut være fredsven.”²⁴⁴ Grunnen til at Kirkens syn på fredssaken vakte så stor skuffelse innad i Norges fredsforening, hadde sammenheng med at Kirken hadde stor påvirkningskraft når det kom til saker som angikk etikk og moral. Særlig i synet på militærnektere kom dette til anvendelse, fordi militærnektene i all hovedsak var dypt kristne menn som nektet militæret på religiøst og moralsk grunnlag. Både Stortinget, Forsvaret og Norges fredsforening visste godt at Kirkens syn på saken ville bli tillagt vekt, selv om det ikke fantes noen offisiell kirkelig politikk på området. Mens begreper som selvforsvar og ”rettferdig krig” ble brukt av forsvarsvennene, holdt fredsvennene fram det 5. bud – *Du skal ikke drepe*. Nils Ivar Agøy viser i sin hovedfagsoppgave om militærnekterspørsmålet i norsk historie, at det fantes to syn innad i Kirken. Det ene, et konservativt og forsvarsvennlig, var toneangivende fram til 1917. Omkring første verdenskrig ble synet utfordret av et liberalt og mer forsvarskritisk syn, men i tiden før 1914 var altså det konservative syn gjeldende. Den konservative forståelsen innebar lydighet overfor myndighetene og Forsvaret – autoritetene var innstiftet av Gud. Denne lydigheten måtte veie tyngre enn egne moralske skulpter. Teologene mente den enkelte soldat ikke sto ansvarlig for brudd på det 5. bud, men at samfunnet som sådan måtte ta dette

²⁴² *Det Norske Fredsblad*, nr. 1, 1895, s. 4.

²⁴³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 10, 1897.

²⁴⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr.6 1898, s. 1.

ansvaret. De viste til at Jesus ikke hadde avkrevd soldatene et annet levebrød, hvilket ga dem rett til å verge sitt hjem og sitt land. Agøy slår i sin avhandling fast at mange teologer kun hadde forakt til overs for militærnektene. Å nekte soldattjeneste var veikt, bløtaktig og naivt. Det stred mot Gud ikke å verge landet som er gitt en, noe som selvsagt ble brukt for alt det var verdt i agitasjonen fra forsvarsvennene og motstanderne av militærnektning og avvæpning.

Støtten til militærnektning og den rene forsvarskritikk var mer utbredt i frikirkelige miljøer enn i statskirken. Hos kvekerne var militærnektning vanlig, og så vel metodistkirken som baptistkirken støttet samvittighetsfrihetens prinsipper i forhold til militærnektning, selv om baptistenes landsmøte også gjorde det klart at å forsvare sitt land er en borgerplikt man lojalt bør bøye seg for.²⁴⁵

N. J. Sørensen var svært kritisk til statskirken og det han kalte ”den profesjonelle kristendom.” Selv om han selv var dypt religiøs og personlig kristen, gikk han så langt som til å oppfordre medlemmer av statskirken til å melde seg ut: ”Staa ikke i kirken; gaa ud af denne utvortes organisation [...] træd over i et personligt gudsforhold.”²⁴⁶ Han advarte også mot å la seg døpe, gifte eller begraves i kirken. Sørensen gikk heller ikke i taket over at en rekke prester i Norge var positivt innstilt til oppropet fra en rekke fredsorganisasjoner i Europa og Amerika om å avholde en fredsgudstjeneste 12. februar 1905, på ettårsdagen for den russisk-japanske krig. Selv om prestene tok oppropet til overveielse og ”delvis paa den bedste maade imødekommet vort ønske [...] forekommer [det] os dog, at man har været altfor ængstelig for, at man skulde yde vort arbejde anerkjendelse eller tilslutning”.²⁴⁷ Sørensen og flere med ham hadde latt seg merke av et mangeårig fredsengasjement, og var av erfaring skeptisk til Kirkens innsats for fredssaken.

All denne kritikk av Kirken må ikke tolkes som aversjon mot kristendommen som sådan. Tvert imot var så godt som alle Norges fredsforenings ledende menn og kvinner dypt religiøse mennesker, med en usvikelig gudstro som i mange tilfeller også la premisser for fredsarbeidet. Den eneste av de sentrale, organiserte fredsvennene som åpent hadde brutt med religionen var Halvdan Koht, noe han gjorde allerede som 12-åring i 1886: ”I dagboka året etter kallar han seg ateist; han polemiserer mot Bibelen, lagar salmeparodiar, og konstaterer at han er ”ikke det ringeste religiøs af naturen”.²⁴⁸ Senere kalte Koht seg agnostiker, men noe av grunnlaget for uoverensstemmelsen med de religiøse absoluttister i Norges fredsforening synes å ha vært lagt allerede i 1886.

²⁴⁵ *Freds-Tidende*, nr. 1, 1902, s. 11.

²⁴⁶ *Fred*, nr. 13-14, 1901, s. 222.

²⁴⁷ *Fred*, nr. 2, 1905, s. 23.

²⁴⁸ Skard, Sigmund 1982: 22.

4) Avhold og (u)fred

Krefter i Kristiania fredsforening, anført av lederen N. J. Sørensen, visste hvem de ønsket som alliert i kampen for fred. De ville slå seg sammen med en av samtidens største folkebevegelser, avholdsbevegelsen. Som Sørensen var flere av fredsvennene også talsmenn for avholdssaken, og ved å inngå et samarbeid med avholdsfolket var håpet at fredsbevegelsen ville vokse. I tillegg til det rent taktiske som lå i en slik allianse, pekte Sørensen og hans meningsfeller på de nære bånd som tradisjonelt hadde eksistert mellom fredssaken og avholdssaken. Begrunnelsen for begge standpunkter lå først og fremst i en personlig, moralsk-religiøs overbevisning om anstendighet, sedelighet og fromhet. Dessuten hadde flere av fredsbevegelsens pionerer, blant dem Elihu Burrit og Asbjørn Kloster, betonet sammenhengen mellom avholdenhet og fred, mellom drukkenskap, ville lidenskaper – og krig. Som vi har sett pekte Sørensen på avholdsbevegelsen som en naturlig alliert for Norges fredsforening allerede på det første landsmøtet i organisasjonen, i Kristiania 1895. Senere, etter hvert som Stortinget, Kirken og pressen markerte avstand til fredsbevegelsen, ble Sørensen enda sterkere i røsten. Fredsbevegelsen måtte søke nye allierte for ikke å gå under, mente han. Avholdsbevegelsen var den naturlige partner: ”At totalavhold og fred er børn av selvbeherskelse, det forstaar jo alle mennesker [...] Fredsvenner, som ikke er avholdsmænd [er] ikke at stole paa – fordi de ikke begynder med sig selv.²⁴⁹ Sørensen viste dessuten til at avholdssaken og fredssaken hadde samme opphav – kvekerne. ”Det var revolutionsmænd, digtere og socialister, som løsrev fredssagen fra avholdssagen ved kongressen i Genf i september 1867, og siden har fredssagen været ligesom et træ uden rod.” På landsmøtet i 1897 foreslo han en en resolusjon om samarbeid mellom Norges fredsforening og avholdsbevegelsen. Flere ytret seg mot dette, blant dem Dikka Møller, som mente det var best for fredsbevegelsen å holde seg til fredssaken. Hun kunne ikke gå med på at det var umulig å være fredsvenn dersom man ikke også var avholdende. Pastor Lindeland og kjøpmann Kristoffersen delte Sørensens syn på landsmøtet, mens redaktør Svendsen protesterte mot sammenblandingen av avholds- og fredssak. Han fryktet en slik blanding ville splitte fredsvennene. Selv J. Motland fra Arendal, som presenterte seg som ”fanatisk avholdsmænd og absolut fredsvenn”, støttet Svendsen.²⁵⁰

N. J. Sørensens kone, Birgit, stilte seg som vanlig bak sin mann. Hun pekte på at de snaut 5.000 fredsvennene (et ganske overdrevet anslag) kunne få 150.000 allierte dersom man inngikk samarbeid med avholdsfolket. Til motmæle tok lærer Larsen, som vekket harme med sitt innlegg. Han anførte at avholdssaken ikke vedkom fredsbevegelsen direkte, og pekte på at

²⁴⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 9, 1897.

²⁵⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 9, 1897.

verken Noa, Jesus, David, Salomon eller Abraham var avholdende. Det fikk Kjøpmann Kristoffersen til å utbryte: ”Skal vi avholdsmænd virkelig finde os i at høre paa dette?” Brobyggeren Bernhard Hanssen været strid, og sa han ikke skjønnte hvorfor Sørensen tok opp dette spørsmål. For Hanssen var det uheldig å blande de to sakene. Diskusjonen døde ut etter dette, for så å blusse opp igjen under landsmøtet i Bergen året etter (1898). Sørensen gjentok da at han ikke hadde tillit til noen fredsmann som ikke samtidig unnlot å drikke alkohol. I diskusjonen som fulgte, møtte han motstand fra blant andre sogneprest Lindeland, og i referatet fra debatten heter det at stemningen i det vesentlige gikk i retning av ikke å kreve noen nødvendig forbindelse mellom freds- og avholdssaken.²⁵¹

Ikke bare hadde det vist seg vanskelig for fredsbevegelsen å inngå allianser med Kirken, pressen eller Stortinget. En allianse med avholdsbevegelsen, som framsto som nokså sannsynlig, ble avvist av landsmøtet. For Sørensen var dette et hardt slag. I tillegg til å avvise allianseforslaget, vedtok landsmøtet i Bergen at Norges fredsforening burde søke statstilskudd, noe N. J. og Birgit Sørensen bestemt hadde gått imot. N. J. Sørensen ble mismodig etter landsmøtet i Bergen, og skrev i sitt eget tidsskrift *Fred* at det forekom ham ”fornuftigst at slutte med det praktiske fredsarbejde”. Han fortsatte: ”Mødet var fredssagens aflivelse. Det maatte vel være en aflivelse tilgagns: at afskjære livsaaren, forbindelsen med afholdssagen, og sætte alt ind for at faa statsbidrag, for at komme over paa statens offentlige fattigkasse!”²⁵² Sørensen medga at det vel ville være mulig å reise en fredsforening ved statsmidler, men at det i så fall ville være en fredsbygning uten liv, liksom korallens faste skall danner seg når koralldyret dør, som han uttrykte det. Kristiania fredsforening fortsatte sitt arbeid etter landsmøtet i Bergen, for egen maskin og delvis i opposisjon til landsforeningen. Sørensen grunnla 1898 sitt eget tidsskrift *Fred*, noe som synliggjør en dyp splittelse i den norske fredsbevegelsen. I *Fred* var avholdssaken langt mer framtrædende enn i *Det Norske Fredsblad*:

Ingen afholdsmand er at stole paa, naar han ikke tillige er fredsmænd, og ingen fredsmænd er at stole paa, naar han ikke tillige er afholdsmand. En afholdsmand, som ikke er fredsmænd, har intet maal; en fredsmænd, som ikke er afholdsmand, har intet fodfæste [...] Afhold og fred er mynt og krone paa det samme pengestykke.²⁵³

²⁵¹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 9, 1898.

²⁵² *Fred*, nr. 20, 1899, s. 156.

²⁵³ *Fred*, nr. 1, 1900, s. 7.

Kristiania fredsforening hadde tette bånd til avholdsbevegelsen, på tross av vedtaket på landsmøtet i Bergen, noe som igjen viser Sørensen's stahet og uforsonlige linje overfor organisasjonen. Det er all grunn til å tro at det var landsmøtet i Bergen som gjorde at Sørensen og resten av Kristiania fredsforening gikk en annen vei enn nasjonalforeningen og dens organ. De meldte seg aldri ut av Norges fredsforening, og Sørensen skulle senere på ny bli formann i foreningen, men etter det opprivende landsmøtet fortsatte Kristiania-kretsen sitt virke så å si uavhengig av hovedstyret i landsforeningen. Bare måneder etter bergensmøtet hadde Sørensen etablert det konkurrerende bladet *Fred*, i tillegg til å ha reorganisert fredsbevegelsen i hovedstaden. Kristiania fredsforening omfattet nå tre foreninger: Sørensen's Oslo fredsgilde og de to godtemplarlosjene Norden og Redningsbaaten. Til sammen besto Kristiania fredsforening av om lag 200 medlemmer, ifølge Sørensen, som selv var ordfører i Oslo fredsgilde og formann i sammenslutningen Kristiania fredsforening.²⁵⁴

F) Sterke kvinner og dydige borgere. Fredsbevegelsen sammensetning

1) Kvinnene og fredssaken

Til forskjell fra andre og kanskje mer framtrædende politiske og borgerlige organisasjoner i samtiden, hadde kvinnene en sentral plass i Norges fredsforening, ikke bare som medlemmer, men også i ledende verv og som foredragsholdere, skribenter og agitatorer. Fremst blant kvinnene sto Dikka Møller. Hun var formann i Norges fredsforening en periode, og bar tidvis hele organisasjonen finansielt. Gjentatte ganger får vi i fredstidsskriftene høre om de mange sjenerøse donasjonene som kom fra den velstående enken på Thorsø herregård. Bak henne sto Birgit Sørensen og Karen Grude Koht som særlig da deres ektemenn ledet Norges fredsforening, var sentrale i utformingen av organisasjonens politikk og daglige virke. Kvinnene er ellers godt synlige på medlemslister, folkemøter og underskriftskampanjer, i tillegg til selv å ha latt sin stemme bli hørt som bidragsytere til fredsbladene.

Kvinnenes rolle i fredsbevegelsen ble sterkt betonet av flere av dens ledende menn. Fredrik Bajer var berømt for sin kamp for kvinnesaken, og kjent for sitt hengivne politiske partnerskap med kona Mathilde, som selv var sterkt delaktig i stiftelsen av Dansk kvindesamfund i 1871. ”Hun har [...] været således med i al min virksomhed, at jeg i det følgende ofte kunde sætte ”vi” i stedet for ”jeg””, skriver Bajer i sine livserindringer.²⁵⁵ Også

²⁵⁴ Sørensen ga foreningen navnet fredsgilde for å knytte an til de gamle gildene som han mente skrev seg fra Olav Kyrres tid. ”De skulde afskaffe de vilde drikkelag og opretholde god orden og folkeskik. Allerede fra den første tid indsa man, at drukkenskaben først maatte fjernes.” (Fred, nr. 3, 1899, s. 24.)

²⁵⁵ Bajer, Fredrik 1909: 359.

Halvdan Koht, Bernhard Hanssen og N. J. Sørensen definerte kvinnesaken som viktig²⁵⁶, ikke minst fordi kvinnene gjennom oppdragelsen kunne bidra til å hemme krigslysten og skape sunne, fredelige holdninger. Disse fredsbevegelsens ledende menn, med unntak av de mer konservative kvekerne i Stavanger-foreningen, så på seg selv om liberale fritenkere, og fredsstandpunktet var bare en av flere såkalt progressive holdninger. Av andre kan nevnes kampen for sosial utjevning, utvidet stemmerett, kvinnesak, frihandel, republikanisme, radikal språkføring, retten til å nekte militæret m.v. Selv skriver Fredrik Bajer i sine livserindringer at han benyttet seg av nyere rettskrivning i sin tid i det militære og ba om at det tyske prefikset ”von” ble sløyfet fra etternavnet sitt. (Han ble døpt Frederik von Bayer, men fordansket navnet sitt.)

Selv om ledende menn sto på barrikadene for kvinners rettigheter, fantes det en rekke kvinner som selv hadde stemmer sterke nok til å trenge gjennom mannsdominansen. Allerede det første bildet som ble trykket i *Det Norske Fredsblad* antyder dette.²⁵⁷ Forsiden preges nemlig av Bertha von Suttner, og rundt bildet har Bernhard Hanssen²⁵⁸ skrevet en ode til denne internasjonale fredsbevegelses grande dame:

Det siges saa ofte om kvinden at hun er skabt til et stille liv i familiens skjød [...] og overlade til manden alene at stelle med politik og de store samfundsspørgsmaal. Og dog viser al historie, at der neppe er sat igang et stort samfundsgavnlig arbeide [...] uden at der ”har staaet kvinder bag”, som Ibsen siger. Saaledes ogsaa med det nu for alvor optagne fredsarbeide. Det er kvindenavne som i første række lyser os imøde, ikke alene hvad trofasthed og opofrelse for fredssagen angaar, men virkelig som inspirerende, vækkende og ledende kræfter i det store samfundsarbeide. Og blandt fredssagens kvinder skal baronesse Bertha von Suttner ha den første plads.²⁵⁹

Hanssen skrev om *Ned med vaabnene* fra 1889 at ingen bok som denne hadde vekket folkene til alvorlig arbeid for fredssaken. Han mente den ville bli like epokegjørende for fredssaken som Harriet Becker Stoves *Onkel Toms hytte* ble for slaveriets avskaffelse. ”Gjennem gribende, umiddelbare skildringer afklæder hun krigen dens falske, romantiske glimmer og viser den frem i al sin forfærdelige raahed”, skriver han. Hanssen legger til at baronessen også har øvd den største innflytelse på fredssaken ved å delta på fredsmøter og -kongresser. ”Hun har [...] sat sig i forbindelse med de fleste af Europas fremragende fredsvener og specielt i

²⁵⁶ Ifølge Norsk Biografisk Leksikon arbeidet Sørensen blant annet for kvinners stemmerett og uekte barns arverett. (NBL, bind 16, s. 18, Oslo 1969)

²⁵⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1894.

²⁵⁸ Også denne artikkelen er usignert, slik de fleste av Bernhard Hanssens artikler var.

²⁵⁹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1894, s. 1.

Tyskland og Østerrige har hun udrettet store ting til fredssagens vækst”.²⁶⁰ I et intervju med *Verden Venter* i 1934 gjorde den da 70 år gamle Bernhard Hanssen igjen Bertha von Suttner honnør, ikke minst ved å si at han ble ”mektig påvirket” av *Ned med våpnene*. Den aldrende fredsaktivisten la til at Dikka Møller spilte en særlig viktig rolle da han i 1894 gikk i gang med å reorganisere Norges fredsforening, etter at tilløpet til dannelsen av en nasjonalforening for fredssaken i 1892 hadde visnet hen.²⁶¹

Det fantes også rene kvinnelige fredsforeninger, den første i norsk sammenheng skal ha blitt stiftet allerede i 1894, under navnet Kvinnenes fredsforening.²⁶² Det er usikkert om denne foreningen var identisk med en annen kvinnefredsforening²⁶³, som står omtalt i *Det Norske Fredsblad* i 1896, i en artikkel oversatt og tilrettelagt av Mathilde Bajer. Kvindernes internationale fredsforening, skriver hun, er en ung forening ”fuldstændigt uafhængig af kvindesagsbevægelsen”.²⁶⁴ Et opprop fra engelske til franske kvinner blir nevnt, og det sies også at lignende tiltak og foreninger er oppstått ”i mange egne af Europa og Amerika”. Kvinnene har et særskilt fortrinn i fredssaken påstås det, fordi de ikke ennå har vent seg til å styrke sin ære i blod. ”[Vi har] mod til at sige det som mændene for fremtiden skal tænke med os, og til at gøre det, som de med os længes efter at faa gjort.” I Amerika, heter det, har kvinner, i begeistring over de europeiske kvinners fredsforbund, dannet *De amerikanske kvinders internationale fredsforbund*, under ledelse av Frost Armsby, og sluttet seg til den europeiske forening. I 1896 fantes det også kvinnelige fredskomiteer i Frankrike, Belgia, Holland, Danmark, New Zeeland og England. I Tyskland var det to, i Italia tre og i Sverige og Portugal var liknende komiteer i ferd med å bli dannet. En av de mer berømte kvinnelige fredsforeninger, *Kvindeligaen* (Ligue des femmes pour le desarmement general), er omtalt i en artikkel i *Det Norske Fredsblad* i 1896. Der heter det at en stor europeisk kvinneliga er stiftet i Paris, med alminnelig avvæpning som formål. Fru Camille Flammarion var blant initiativtakerne. Hun trakk fram at kvinnene har en særskilt oppgave i å påvirke framtidige generasjoner: ”De sange, som mødrene synger for sine børn, skal lyse af had til militarismen [...] Der skal blive en krig i alle hjem, fra forværelsene til kjøkkenet, og der vil reise sig en opinion, der trodser rigsdage og keisere og paver [...] Det bliver en bevægelse med megen

²⁶⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1894, s. 1.

²⁶¹ *Verden Venter*, desember 1934, s. 77.

²⁶² Skjønberg, Else: *Kvinnenes fredsbevegelse på åttitallet*, Prosus: Oslo 1998, s. 13.

²⁶³ Det er vanskelig å vite om det er snakk om den samme foreningen eller to forskjellige. Ofte er ikke kildene konsekvente i omtalen av ulike organisasjoners navn, ikke minst fordi mange av navnene er oversatt fra engelsk eller fransk. I tillegg kommer det faktum at kvinnefredsforeningene kun i meget beskjeden grad er omtalt i litteraturen, enten vi snakker om nyere sekundærlitteratur eller de gamle tidsskrifter.

²⁶⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3-4, 1896, s. 6.

ensidighed og mange overdrivelser. Men, naar man kjæmper for sit barns liv, er man vanligvis ikke behersket.”²⁶⁵

I en artikkel fra 1897 skriver Fredrik Bajer at enhver fredsforening i ”hele den civiliserede verden” opptar kvinnelige medlemmer.²⁶⁶ Han viser til en rekke framstående kvinner som internasjonalt hadde markert seg som fredsvenner, og i Norden så han Dikka Møller som stående i fremste rekke: ”Skulde jeg nævne nogen nordisk fredsvænlige kvinde [...] maatte det vel nærmest være fru Dikka Møller.” Ved siden av sitt engasjement i Norges fredsforening, ble Dikka Møller i 1897 den første formann i noe som presenteres som Den norske kreds af kvindernes forening for international afvæbning, også kjent under navnet Kvinnenes verdensfredsforbund og Kvindeligaen for international afvæbning. Foreningen utgikk fra Paris, og mye tyder på at det var den samme organisasjon som fru Flammarion etablerte året før. (Ligue des femmes pour le desarmement general). Denne kvinnelige norske fredsforening holdt generalforsamling i Kristiania, 31. oktober 1899. Der framgår det at den hadde avholdt fire alminnelige møter i årets løp og talte 40 medlemmer. Dikka Møller frasa seg gjenvalg, men ble innvotert som ærespresident. At fredskvinnene var godt orientert om samfunnsforhold og politikk vises blant annet ved at foreningen i 1899 vedtok et forslag fra Dikka Møller om at Henri Dunant, som først to år senere fikk fredsprisen, skulle bli ærespresident i foreningen. ”Tilbaketrukket og forladt, som han tildels lever, vil det sikkert glæde ham paa hans gamle dage at se sit arbeide anerkjendt og paaskjønnet ogsaa af den norske fredsgren”, heter det i omtalen av generalforsamlingen.²⁶⁷

Under Norges fredsforenings 7. landsmøte, i Skien 1901, ble kvinneforeningen vedtatt opptatt som stedlig forening, underlagt hovedstyret som da var under ledelse av Halvdan Koht. Som ombud på landsmøtet møtte Alfhild Sørensen (datter av N. J. og Birgit Sørensen), Johanne Biørn Bording og Magna Sand Ingier.

I Bergen og Kristiania ble det i 1899 avholdt kvinnelige fredsmarkeringer. I tilknytning til markeringen var det i Bergen møte i totalavholdsforeningens lokale, under ledelse av formannen i Bergens kvindelige fredsforening, Elisa Schelderup Sørensen. Blant de mest brennbare sakene som ble diskutert var den kvinnelige stemmerett, som man mente ville være til gagn for fredssaken. Også i Stockholm var det fredskvinnemøte 15. mai 1899, datoen sammenfalt med den av den russiske tsar innkalte fredskonferanse i Haag. Randi Blehr, kona til statsminister Otto Blehr, holdt tale ved souperen i ministerhotellet i byen: ”Fru Blehr var

²⁶⁵ *Det Norske Fredsblad*, nr. 10, 1896.

²⁶⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 10, 1897, s. 1.

²⁶⁷ *Det Norske Fredsblad*, nr. 11, 1899, s. 88.

ved denne leilighed en virkelig imponerende repræsentant for Norge. Hun vakte da ogsaa den beundring og taknemmelighed, som hun fortjente.”²⁶⁸

Kvinnene engasjerte seg først og fremst i fredssaken gjennom virksomheten til Norges fredsforening. Den kvinnelige norske fredsforeningen var da også opptatt som stedlig organisasjon i hovedforeningen. Det antyder at kjønn i regelen ikke var noen uttalt konfliktfylt skillelinje innad i fredsbevegelsen. Kvinnene fikk være med på likefot, også i foreningens hovedstyre. Og snarere enn å opptre som allierte, var de mest toneangivende kvinnene i Norges fredsforening flere ganger uenige i sak, som for eksempel Birgit Sørensen og Karen Grude Koht. De to kvinnene sto last og brast ved sin ektemenns respektive og vidt forskjellige syn på fredssaken. Det nærmeste vi kommer et kvinneperspektiv, er det som flere ganger ble trukket fram som kvinnens fortrinn i fredsmønstringen, nemlig oppdragelsen av framtidige generasjoner. Ved å overbevise kvinnene om å forsøke motvirke ”krigeriske holdninger” blant barna, kunne freden vinnes for framtidige generasjoner. En av dem som pekte på dette var Karen Grude Koht:

Hvorfor skal vi kvinder arbeide for fredssagen? Fordi vi som slegtens mødre best ved, hvad hvert enkelt liv er værd, og krig er ensbetydende med død og ødelæggelse; fordi vi ved opdragelsen kan indpode de renere idealer i vore barns sind [...] fordi retfærdighedskravene fra de enkelte individer i samfundet kun kan opfyldes under fredelige tilstande. Saaledes er vor egen frigjørings- og selvstændighedskamp nøie knyttet til fredsarbeidet.²⁶⁹

Også N. J. Sørensen var inne på oppdragelsesperspektivet i sin bok *Fred paa Jorden*, og mye av det han i det følgende sier kunne en samlet norsk fredsbevegelse stille seg bak. Flere talere, både fra den relative og absolutte leir, slo til lyd for en kamp om barnesinnet i skrift og tale.

Fredssagen er et moralsk Reinsningsarbeide i en svigtende Tid [...] Den almindelige Historieundervisning har bare dreiet sig om Konger og Krige [...] Og det værste er, at man ved denne Slags historiske Undervisning fuldstændig forkvakler den religiøse Opdragelse [...] Vi ser paa Verdenshistorien som en stor, dampende Valplads, saaledes har det været, og saaledes faar vi lære: de største mænd er de, som har dræbt de fleste Mennesker og gjort de værste Ugjæringer for at fremme sin egen Fordel og tilfredsstille sin Forfængelighed.²⁷⁰

²⁶⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr. 5, 1899, s. 38.

²⁶⁹ *Freds-Tidende*, nr. 3, 1902, s. 1.

²⁷⁰ N. J. Sørensen: *Fred paa Jorden!*, P. Omtvedts Forlag: Kristiania 1896, s. 54-58.

I stedet, mener Sørensen, burde historiefaget fortelle om de framskritt menneskeheten har gjort. Historieundervisning burde ikke vekke kjærlighet til krig og krigerske bedrifter, men tvert imot sørge for at hat og avsky mot krigen vokser i de unge sinn. Han tar også sterk avstand fra fysisk avstraffelse av barn: ”Al Forbedring maa foregaa indenfra ligesom al anden [...] Raahed skaber raahed. Brutal Behandling avler brutal Tænkemaade. Den, som bankes, banker igjen, naar han faar Leilighed til det.”²⁷¹ Sørensen mener å spore det samme sinnelag i krig som i barnslige slagsmål mellom gutter fra forskjellige skoler eller grendelag. ”Et Menneske, som opdrages i Alvor, men uden legemlig Revselse [...] faar et renere, ædlere Sind; det vinder moralsk Fasthed, som kan trodse de vildeste Lidenskabers Storm.”²⁷²

Selv om de rene kvinnefredsforeninger nok spilte en marginal rolle i den norske offentligheten i tiden rundt århundreskiftet, må ikke kvinnes innsats for fredssaken underdrives. Kvinner som Møller, Sørensen og Koht bidro avgjørende i Norges fredsförenings ledelse i flere år, og Dikka Møllers økonomiske bidrag var det som holdt organisasjonen oppe i kritiske stunder. Kvinnene tok initiativ til resolusjoner, petisjoner og underskriftskampanjer, i tillegg til å delta aktivt i debattene på landsmøtene. I sin bok om kvinnes fredsarbeid i denne perioden, skriver den svenske historieprofessoren Inger Hammar noe om fredskvinnene i Sverige som passer like godt til å beskrive norske forhold:

[E]tt antal engagerade kvinnor [...] tog den offentlige arenan i besittning och [...] yttrade sig i frågor som rörde unionen. Kvinnorna deltog dock på egna premisser i debatten. Eftersom de saknade politiska rättigheter fick de begagna andra metoder för att nå ut med sitt budskap. På ett framsynt sätt kom de att verka genom informella nätverk av både män och kvinnor samtidig som de utnyttjade sin rätt att debattera offentlig och sprida sina åsikter i tryck.²⁷³

2) Fredsbevegelsens sosiale sammensetning

Kvinnene var altså sentrale i Norges fredsförenings virksomhet i tiåret før og etter unionsoppløsningen, men hvordan var organisasjonen sammensatt sosialt? Ifølge Nils Ivar Agøy var Norges fredsförening en borgerskapets organisasjon, til tross for radikale kampsaker og ytterliggående talsmenn. Han mener fredsföreningen var ”overwhelmingly bourgeois in nature; it was recruited mainly from the middle and upper classes”.²⁷⁴ Halvard Leira mener Norges fredsförening var en borgerlig-liberal organisasjon²⁷⁵, og Jens Evang konkluderer tilsynelatende på samme måte: ”[Fredsbevegelsen i Norge var] århundret ut en borgerlig –

²⁷¹ N. J. Sørensen: *Fred paa Jorden!*, P. Omtvedts Forlag: Kristiania 1896, s. 64.

²⁷² N. J. Sørensen: *Fred paa Jorden!*, P. Omtvedts Forlag: Kristiania 1896, s. 66.

²⁷³ Hammar, Inger 2004: 202.

²⁷⁴ Agøy, Nils Ivar 1990: 92.

²⁷⁵ Leira 2002: 92.

religiøs – bevegelse uten samfunnsomstyrtende tendenser”²⁷⁶. Disse utsagnene er kanskje ikke så sammenfallende som de ser ut til å være ved første øyekast. Når Agøy bruker ordet ”bourgeois” går tankene i retning av en forening for sosietetens meget bemidlede kvinner og menn, altså et begrep som skal beskrive organisasjonens *sosiale* sammensetning. Evang og Leira gir derimot begrepet et tydelig *politisk* innhold, Leira ved å identifisere organisasjonen som liberal, Evang ved å peke på at den ikke hadde samfunnsomstyrtende tendenser. Hva disse to anfører synes iallfall å være korrekt. Norges fredsforening hadde på intet tidspunkt revolusjon eller sosialisme på dagsordenen, og var således en borgerlig organisasjon i den politiske betydningen av ordet. Når det kommer til foreningens sosiale sammensetning, synes det for meg vanskelig å konkludere like bombastisk som Agøy. Årsaken er at det ikke finnes uttømmende medlemslister eller annen dokumentasjon som slår fast hvilken sosial bakgrunn de organiserte fredsvennene hadde. Det er imidlertid mulig å antyde noe om den sosiale sammensetningen, ved å studere underskriftskampanjer, hvem som møtte på landsmøtene og lokalforeningenes egne beretninger. Men disse oversiktene kan gi et fortegnet bilde av medlemsmassen, fordi det stort sett var lokale og sentrale lederskikkelser som skrev inn til fredsbladene og møtte som delegater på landsmøtene. Med underskriftskampanjene stiller det seg noe annerledes. Av de mange som satte sine navnetrekk på ulike opprop fra fredsbevegelsen finner vi både gårdbrukere, sjømenn, fiskere og arbeidere, og mange av navnene går igjen i beretninger fra lokalforeningene, slik at vi kan slutte at det fantes representanter for de lavere sosiale lag i Norges fredsforening. Men hvor mange de var, er vanskelig å si.

Når det kommer til fredsbevegelsens ledende skikkelser, synes imidlertid Nils Ivar Agøy å ha sine ord i behold. Norges fredsforenings ledelse var i det alt vesentlige representanter for sosiale eliter i det norske samfunnet. Bernhard Hanssen var redaktør, skipsreder, fabrikkdirektør og stortingsrepresentant. Halvdan Koht gjorde karriere på universitetet og var sønn av stortingsrepresentanten Paul S. Koht. N. J. Sørensen kom ikke fra noe velstående hjem, men tok utdanning og var både redaktør, rektor, statsrevisor og stortingsrepresentant i to perioder. Primus motor for fredsforeningen i Arendal, J. Motland, var kontorsjef. Dikka Møller var svært bemidlet enkefrue på Thorsø herregård i Østfold og Tønnes Sandstøl var lærer ved kvekerskolen i Stavanger og dessuten en ivrig hobbyfotograf, hvilket ikke kan sies å ha vært en utbredt syssel blant småkårsfolk. Ellers kan nevnes stiftsarkivar T. Hermansen, sentral i Bergen fredsforening, og de mangeårige

²⁷⁶ Evang, Jens 1938: 5.

hovedstyremedlemmene rektor Georg Fasting og sogneprestene Lindeland og Waage-Eriksen. Disse menneskene utgjorde stammen i Norges fredsforening bestyrelse i årene 1895-1914, og samtlige må sies å ha tilhørt borgerskapet. Etter 1905 kom det til sosialistiske krefter, men fredsbevegelsen bevarte tross dette et borgerlig preg, skriver Evang. Han legger til at mange sosialister inntok en avvisende holdning til Norges fredsforening, og anså den for å være en "betydningsløs borgerlig institusjon".²⁷⁷ I tråd med dette synes ikke Norges fredsforening å ha fått så mange nye medlemmer fra arbeiderbevegelsen etter unionsoppløsningen, til tross for at Arbeiderpartiet sterkt identifiserte seg med fredssaken. Noen sosialister kom til, men ikke mange. Dette kan også ha mye sammenheng med den avvisende holdningen Norges fredsforenings ledelse kom til å innta i årene mellom 1905 og 1914. Som jeg senere skal komme tilbake til, var hovedsetet for foreningen i mange av disse årene lagt til Stavanger, med den konservative T. Sandstøl bak tømmene. Sandstøl var en mann som ikke på noe vilkår ville la sosialistene få innpass i det han selv betegnet som "den borgerlige fredsbevegelse". Alliert i sak kom imidlertid arbeiderbevegelsen og Norges fredsforening til å bli, uavhengig av Sandstøls personlige oppfatning av sosialister. Et kuriøst poeng er at Tønnes Sandstøl bror, steinarbeideren Tobias, var glødende sosialist og ansvarlig for den rene "arbeiderinvasjon" i Stavanger fredsforening i 1902. Hele 39 nye medlemmer, alle arbeidere og sannsynligvis sosialister, ble innmeldt ved Tobias Sandstøl 6. september 1902.²⁷⁸

Siden medlemslistene er gått tapt kan vi ikke med sikkerhet si mer om Norges fredsforenings sosiale sammensetning enn at den var ledet av menn og kvinner fra de sosiale eliter, med innslag av medlemmer fra de lavere lag av befolkningen. Disse innslagene er imidlertid for få til at foreningen kan sies å ha vært fundert i arbeiderklassen, og den hadde ikke på noe tidspunkt en sosialistisk agenda. Geografisk hadde Norges fredsforening sitt tyngdepunkt i småbyer og tettsteder på Sørvestlandet og langs kysten av Sørlandet. Det fantes slagkraftige lokalforeninger i Bergen, Kristiania og Fredrikstad-området også, med et tydelig felles kjennetegn, nemlig den rotfaste og i mange tilfeller lavkirkelige kristendom. Politisk var Norges fredsforening forbundet med partiet Venstre, senere også med Arbeiderpartiet.

G) Fram mot 1905. Striden med Sverige kulminerer

Gjennom hele 1890-tallet fikk Norges fredsforening tilsig av nye medlemmer og nye lokallag. I 1899 inngikk 39 stedlige foreninger i landsforeningen, og optimismen var stor, ikke minst på grunn av Nobels testamente og den russisk-initierte fredskonferansen i Haag. Seks år senere

²⁷⁷ Evang, Jens 1938: 178.

²⁷⁸ Nag, Martin 1985: 46.

var bare tre lokale foreninger til stede under det 10. landsmøtet i foreningen i 1905. Hva hadde skjedd?

1) Norges fredsforening sprenges

Norges fredsforening sto helt fra begynnelsen av på utrygg grunn, skriver Halvdan Koht i sin framstilling av fredstanken i norsk historie.²⁷⁹ Han mener striden mellom forsvarskritiske og forsvarsvennlige fredsvenner like fra starten av hadde lammet foreningen. Bernhard Hanssen og andre diplomatiske talenter i Norges fredsforening klarte i mange år å balansere de to leire slik at foreningen ikke ble sprengt, men konflikten lå uansett under overflaten og muret. Det var ikke bare synet på forsvaret, men også militærnektersaken og den mulige alliansen med avholdsbevegelsen som splittet. I tillegg kom store personlige motsetninger mellom flere av fredsbevegelsens ledende menn, ikke minst mellom N. J. Sørensen og Halvdan Koht selv. På landsmøtet i Bergen 1898 kom det til åpen konfrontasjon over spørsmålet om forholdet til avholdsbevegelsen, og en bitter Sørensen brøt samarbeidet med hovedstyret, dannet sitt eget tidsskrift og konsentrerte sin innsats om Kristiania fredsforening og sin egen lille forening Oslo fredsgilde. Sørensen ble ikke gjenvalgt som medlem av hovedstyret, Dikka Møller tok over formannsvervet og Halvdan Koht ble sekretær. I realiteten var landsmøtet et oppgjør med Sørensen og de absolutte fredsvenner, som hadde sittet med den administrative kontrollen i Norges fredsforening siden landsmøtet i 1896, da Sørensen ble valgt til formann. Allerede på landsmøtet i Arendal 1897 ble det signalisert misnøye med hans lederskap. Pastor Waage-Eriksen ba om å få slippe styrevervet sitt fordi han var misfornøyd med den retning fredsarbeidet hadde tatt den siste tiden. Landsmøtet ba ham imidlertid fortsette fordi det var fornøyd med hans innsats, og oppgjøret ble følgelig utsatt.

Selv tok Sørensen det svært hardt at han ikke ble gjenvalgt som medlem av hovedstyret i Bergen i 1898: "Man vil fornegte folk, som har gjort fredssagen til sin livssag [...] Sker der ingen forandring, faar man enten danne en ny organisation, eller i hvert fald skille sig ud. Det er kanskje, hvad "hovedstyret" vil."²⁸⁰ Sørensen lot også sitt sinne gå utover utgiverne av *Det Norske Fredsblad*. Tidsskriftet ble ikke en gang nevnt når han i sitt eget blad, *Fred*, lot trykke en oversikt over ulike fredsblader i Norge, Sverige og Danmark. Senere skriver han rett ut at *Det Norske Fredsblad* er et "elendig blad"²⁸¹. Den lille tiraden i artikkels

²⁷⁹ Koht, Halvdan 1906: 114.

²⁸⁰ *Fred*, nr. 13, 1899, s. 103.

²⁸¹ *Fred*, nr. 21, 1899, s. 163.

form bærer den talende overskrift ”En national skam”. Det er åpenbart ondt blod mellom gamle venner, for hovedstyret i Norges fredsforening slipper heller ikke unna:

Hovedstyret for vore fredsforeninger skifter standpunkt, det glemmer sin oppgave, det har intet maal for sit virke. Imidlertid har det søgt statsbidrag for fredsarbeidet. Men saa forvirret og planløst, som det er, vil det ikke kune holdes oppe med penge. Der maa omtanke, alvor og troskab til; man maa ikke støde de ivrigste bort.²⁸²

Dikka Møller måtte på grunn av sykdom fratre som formann i Norges fredsforening i juni 1899. Nestformann Bernhard Hanssen tok på ny over føringen, og fikk etter landsmøtet i Kristiania Halvdan Koht som sin nestformann. Med i hovedstyret er igjen N. J. Sørensen. Han var vararepresentant til styret og tok over for Kr. Isaksen fra Kristiania. Tonen ble da straks en annen i *Fred*: ”Det er håp om rikere arbeide for Norges fredsvenner, men der må tas fatt for alvor, og alt støv og tøv må luftes ut. I den henseende gjorde dette landsmøte et første forsøk.”²⁸³

Sørensen tok imidlertid feil da han ventet et rikere arbeid for fredssaken etter landsmøtet i Kristiania 1899. *Det Norske Fredsblad* gikk inn ved årsskiftet, og *Folkets Blad* som tok over, holdt det bare gående et snaut halvår. Noe nytt organ for Norges fredsforening kom ikke før i mai 1901, da Halvdan Kohts *Freds-Tidende* så dagens lys. I mellomtiden var Bernhard Hanssen blitt stortingsrepresentant og Halvdan Koht valgt til formann på landsmøtet i Flekkefjord i 1900:

Norges fredsforening har fra nu av atter sit eget organ. Baade hovedstyret og de stedlige fredsforeninger har i den siste tid savnet et saadant bindeled [...] Landsmøtet i Flekkefjord i juli ifjor gav derfor hovedstyret fuldmagt til i forhold til foreningens midler at utgi et eget blad, og dette er det som herved sender sit første nummer ut i verden.²⁸⁴

Årsaken er todelt til at det ikke utkom et levedyktig medlemsblad mellom november 1899 og mai 1901. Dels skyldes det Bernhard Hanssens motvilje mot selv å drive *Det Norske Fredsblad* videre – for egne penger og med minimal hjelp – fra Flekkefjord. Han mente det lå i foreningens interesse å sørge for at et levedyktig organ utkom i hovedstaden. At dette ikke skjedde, skyldes først og fremst manglende penger i hovedkassen. I 1899 hadde kun 9 av 39 registrerte foreninger innbetalt årsavgift og på tross av de sjenerøse gavene fra folk som

²⁸² *Fred*, nr. 13, 1899, s. 103.

²⁸³ *Fred*, 1899, s. 116.

²⁸⁴ *Freds-Tidende*, nr. 1, 1901, s. 1.

Dikka Møller var foreningens kasse ”i over et halvt aar næsten aldeles tom”.²⁸⁵ I påvente av et eget organ, fikk Halvdan Koht i gang en avtale med *Dagbladet* om to ganger i måneden å redigere en egen rubrikk kalt ”Freds-Tidende” i avisen.²⁸⁶ Denne rubrikk sto første gang i avisen 1. november 1900, og holdt det gående fram til den første utgaven av *Freds-Tidende* kom ut i mai 1901. N. J. Sørensens månedlige *Fred* som utkom fra desember 1898 var i realiteten det eneste fredsbladet i landet i 1900, uten at det på noe tidspunkt før 1904 var ansett for å være Norges fredsforenings organ.

Freds-Tidende bar preg av Halvdan Kohts mer pragmatiske fredslinje. Allerede i første nummer oppsummerte han fredssaken som ”arbeidet for at gjennomføre folkeretten”. Dette var ganske nye tanker i det folkelige fredsarbeidet, slik det hittil hadde kommet til uttrykk i skrift og tale. Det lavkirkelige, moralsk begrunnede fredsarbeid lå fjernt fra interessene til universitetsstudenten og historikeren Halvdan Koht. Hans nemesis, N. J. Sørensen, registrerte med kjølig avmålthet at Norges fredsforening hadde begynt å utgi et nytt tidsskrift. Han gjorde det klart at foreningen burde velge et nytt styre på landsmøtet i Skien: ”Formannen bør ikke genvælges [...] hans stilling hemmer fredsarbeidet”.²⁸⁷ Sørensen framholdt at Norges fredsforening ble stiftet i 1895 som en motsetning til forsvarssaken, og la til at forsvarsvennene nå hadde overtatt ledelsen av foreningen. Også Kohts arbeid i forkant av landsmøtet i Skien 1901 fikk strykkarakter. Årsmøtet ble til ingen ting, skriver Sørensen, og forteller at Johanne Biørn Bording virkelig fikk unngjelde da hun på landsmøtet karakteriserte forsvarsvennene i foreningen som ”fredssakens skadedyr”: ”For dette uttrykk blev hun kalt til orden af formannen. Men da hun saa vilde forklare sig, blev hun paa en voldsom, ubehersket maate afbrutt af næstformannen [...] Den iltre mann satte en meget pinlig scene, som for mange var det eneste, de kunne hugse fra landsmøtet.”²⁸⁸

Under landsmøtet ble imidlertid hele styret gjenvalgt, til Sørensens skuffelse. Forholdet mellom Sørensen og Koht var på frysepunktet på denne tiden. Sørensen lot seg irritere av selve Kohts person, og det var særlig universitetsarrogansen som provoserte. Koht har en ”overmoden skolemestermine [...] han syner til stadighet hestefoten under sin universitetskappe, og har en hang til personlig forfølgelse, som kler en historiker dårlig”, skrev Sørensen i januarutgaven av *Fred* fra 1902. Med direkte uvennskap mellom to av

²⁸⁵ *Freds-Tidende*, nr. 2, 1901, s. 28.

²⁸⁶ *Dagbladet* var en toneangivende avis på denne tiden, og avtalen sier oss at Kohts syn på fredssaken var langt lettere for det liberale venstreorganet å svelge enn Sørensens dogmatiske pasifisme, som alltid var blitt motarbeidet av avisen. Det kan også anføres at Kohts syn passet overens med *Dagbladets* på denne tiden, ikke minst med tanke på selvstendighetspolitikken overfor Sverige.

²⁸⁷ *Fred*, nr. 9-10, 1901, s. 130.

²⁸⁸ *Fred*, nr. 15-16, 1901, s. 232.

fredsbevegelsens mest engasjerte og kompetente menn, og med Bernhard Hanssen på Stortinget var det ingen rivende aktivitet i Norges fredsforening like etter århundreskiftet. I årsberetningen for 1900-01 går det fram at bare ti fredsforeninger hadde innbetalt årsavgift, og kun åtte av dem hadde levert årsberetningen, to av hvilke hadde til overmål ikke drevet noe arbeid overhodet i året som var gått. Formann Koht var ikke fornøyd: ”[Det er ikke] meningen at de enkelte foreninger bare skal sitte og vente paa ordre og besked fra centralledelsen. Det maa selvvirkksomhed til ogsaa i de stedlige foreninger.”²⁸⁹ Et annet sted skriver han om de inaktive stedlige foreninger i 1901: ”[E]fterhvert har de fleste av dem dovnnet av, og flere har ligefrem ophørt at leve”.²⁹⁰ Koht mente årsaken til hendøenheten delvis var mangel på utskifting av folk i den lokale ledelsen, hvilket skapte idetørke og tretthet, men hovedsakelig manglende forståelse for sammenhengen mellom fredssak og en rekke andre brennbare politiske saker i samtiden – som demokratiseringen og den nasjonale selvstendighet. I hovedstyret 1901 hadde Koht og rektor Fasting, de to kanskje fremste eksponentene for det relative fredssyn, kontrollen. Kvekerlæreren Tønnes Sandstøl var alene blant de førende absolutte fredsvenner om å sitte i styret, N. J. Sørensen satt kun som suppleant. I mars 1901 var Sørensen igjen inne på hvilken beklagelig vei han mente fredsarbeidet hadde tatt. ”Iveren for fredsarbeidet er liten eller ingen. Under en uklar ledelse naar man ingen vej.”²⁹¹ Sørensen medga imidlertid at langt fra alle fredsvenner stilte seg bak ham, og la til at *Fred* var organ for den forening av fredsvenner ”som arbeider for valfrihet mellem militærtjeneste og nyttigt arbejde for staten. *Fred* har sine tingerer (abonnenter, min anm.) i hovedstadens og Stavangers foreninger. De andre foreninger er ikke med her”.

For Halvdan Koht var splittelsen mellom absolutte og relative fredsvenner hovedårsaken til de vanskelige arbeidsforholdene innad i fredsbevegelsen. Han mente de absolutte fredsvennene skremte en rekke viktige fredsvenner fra å engasjere seg i Norges fredsforening. I sin framstilling av fredstanken i norsk historie, skriver han at fredsforeningen i realiteten ble avskallet allerede under Kristiania fredsforenings stiftelsesmøte i 1895, da de absolutte fredsvennene med knappest mulig flertall stemplet forsvarskrig som synd.

[A]lle dei som heldt forsvarer for ein skyldnad imot sjølve folkeretts-tanken, var dermed utestengde; dei fekk ikkje verte rekna for fullgode fredsvener [...] Grunnskilnaden millom [dei to flokkane] var vel den, at den eine flokken tenkte mest paa sjølve freds-haldingi, den andre mest paa striden for folkerett; for

²⁸⁹ *Freds-Tidende*, nr. 4, 1901, s. 82-83.

²⁹⁰ *Freds-Tidende*, nr. 1, 1901, s. 6.

²⁹¹ *Fred*, nr. 5-6, 1901, s.66.

den eine var fredssaki mest eit personlegt moralspursmaal, for den andre mest eit spursmaal um samfundsmoralen.²⁹²

Koht understreker at de to flokkene godt kunne ha samarbeidet i det praktiske fredsarbeidet, hadde det ikke vært for den helt spesielle situasjonen Norge var i, med tanke på konflikten med Sverige. Han la derfor til at han ikke fant grunn til å klage på at striden ble reist, noe som unektelige ville ha vært noe merkelig, all den tid Koht selv – mer enn noen annen – sørget for det endelige oppgjør de to flokkene i mellom. Valplassen var Stavanger, og anledningen var landsmøtet i 1902.

Koht hadde lenge gått og fundert på hvordan han skulle kunne skaffe Norges fredsforening medlemmer blant dem som sympatiserte med fredssaken, men som ingenlunde ville oppgi Norges rett til militært forsvar. Koht bestemte seg for å sette alt på ett kort – han ville forandre landsforeningens statutter. Med støtte fra sin protesjé – seminarbestyrer og nestformann Georg Fasting – fikk han sju av hovedstyrets medlemmer med på forslaget. Vedtektene skulle endres på landsmøtet i Stavanger i august 1902. En ny § 1 ble foreslått: ”Foreningen har i sit arbeide for krigens ophør ikke til program at hindre fædrelandets forsvar.” Koht mente denne passus ville sette en stopper for den indre konflikten, og at den var utformet på en slik måte at Norges fredsforening kunne romme både rene og relative fredsvenner. At endringsforslaget var sprengstoff må Koht ha visst, og reaksjonene fra den absolute fredsløye lot ikke vente på seg. I hovedstyret stemte J. Motland, sogneprest Lindeland og Tønnes Sandstøl bestemt imot forslaget, og Sandstøl var rasende. Han framholdt at det burde være plass til begge fløyer i foreningen, og siden forsvarsvennene hadde både formann og nestformann, foreningens presseorgan og flertallet i hovedstyret, fantes det ingen grunn til å klage: ”Saa tilsyneladende pen og uskyldig end denne sætning ser ud, saa bringer den forsvarsvennerne med hele sin særmening indenfor fredsorganisasjonen, medens de absolute fredsvenner med sin særmening kommer i strid med organisasjonen.”²⁹³ Sandstøl undret seg over hva forsvarsvennene ville si om det kom inn en passus som sa det motsatte, nemlig at foreningen hadde til hensikt å virke for avvæpning av fedrelandets forsvar. ”Just fordi jeg ønsker, at fredsforeningen skal holde sammen og ikke splittes, beklager jeg dette forslag”, argumenterte Sandstøl. Han skulle senere få rett i spådommene om splittelse, selv om Koht i sitt tilsvar insisterte på at formuleringen ikke tok stilling til fordel for noen av fløyene.

²⁹² Koht, Halvdan 1906: 116-117.

²⁹³ *Freds-Tidende*, nr. 3, 1902, s. 45.

I forkant av landsmøtet i Stavanger skrev Halvdan Koht i *Freds-Tidende* under overskriften ”Samling!” om de gjentatte stridigheter i Norges fredsforening:

Det har desværre ikke altid været den ønskeligste enighed blandt fredsvennerne i Norge. I lang tid gik det folkelige og det parlamentariske fredsarbeide hver for sig uden gjensidig berøring og støtte. Og altfor ofte har vor fredsorganisasjons virksomhed været hemmet ved indre strid, som til sine tider endog har udartet til bitter personlig forfølgelse; Norges fredsforenings aarlige landsmøder har gjentagne ganger været skuepladsen for et ufrugtbart teoretisk kjægl, som har tat opmærksomheden bort fra det praktiske fremgangsstræv, og fra enkelte hold har man villet gjøre vor forening til talsmand for synsmaader, som har skræmt mange fredsvenner ud av det fælles arbeide. Norges fredsforening har derfor ikke faat gjøre sig gjældende i tilbørlig udstrækning, og den har paa langt nær vundet den tilslutning hos folket som den burde ha.²⁹⁴

Koht tok til orde for å luften ut indre konflikter, dogme- og personstrid i foreningen. Han omtalte i artikkelen verneplikten som en personlig sak, og ingen sak for Norges fredsforening. Foreningen burde i stedet engasjere seg i internasjonale rettsforhold, fordi det er det som vil kunne skape ”fred og broderskab mellem folkene”. Og nettopp for å få luket bort den indre striden, må den nye passusen vedtas, skrev Koht. Et kuriøst poeng er at han selv brukte sommermånedene like før landsmøtet i Kongens klær, en verneplikt han avtjente ”med glede”.²⁹⁵

N. J. Sørensen var hoderystende til vedtaksforslaget, og delte med Sandstøl frykten for at Norges fredsforening ville bli delt i to på landsmøtet i Stavanger: ”Norges fredsforenings hovedstyre har satt sig for paa landsmøtet iaar at skille bukkerne fra faarene [...] Vi har søkt at forebygge skilsmissen; men man har ikke villet høre vor atvarsel.”²⁹⁶

Forut for landsmøtet i 1902, som en gang for alle skulle avgjøre striden mellom de rene og de relative, var det en masse støy. I tillegg til skriftstykket fra en rasende Sandstøl, protesterte hele Stavanger fredsforening mot to andre punkter på landsmøteprogrammet: Samarbeid med arbeiderforeningene og voldgift i arbeiderstridigheter. Hvis ikke disse to emnene ble sløyfet, ville ikke foreningen stå som vertskap for møtet, og ikke sørge for verken kost, losji eller utflukter.²⁹⁷ ”Dette eksempelløse krav har selvsagt hovedstyret ikke kunnet gaa ind paa, og landsmødet vil derfor bli holdt uden hjælp fra Stavanger fredsforening”, skrev

²⁹⁴ *Freds-Tidende*, nr. 4, 1902, s. 60-61.

²⁹⁵ Sigmund Skard 1982: 31.

²⁹⁶ *Fred*, nr. 7, 1902, s. 100.

²⁹⁷ Årsaken til protesten var dialogen Stavanger fredsforening hadde med Venstre- og Høire-folk i byen. I forkant av landsmøtet hadde de fromme fredsvenner bedt byens ”bedre bemidlede borgere” om bidrag, og frykten var stor for at disse ville føle seg støtt dersom det kom fram at fredsforeningen gikk i ledtog med sosialistene. (Se blant annet brev fra Sandstøl til Koht, 5. august 1902, gjengitt i Nag, Martin 1985: 73.)

Koht i *Freds-Tidende*. Og sånn ble det. Landsmøtet ble avholdt uten hjelp fra stavangerforeningen, og i underkant av 40 delegater møtte. Det ble redegjort for Stortingets nøytralitetsvedtak, og diskusjonen om forholdet til arbeiderbevegelsen ble ikke gjenstand for stor debatt. I korthet ble det vedtatt å søke samarbeid med arbeiderforeningene til fredssakens fremme, i tillegg til å arbeide for voldgift framfor streik og lockout i arbeidskonflikter. Diskusjonen om forsvaret og den nye formuleringen i § 1 skulle ikke gå like friksjonsfritt for seg. Rektor Fasting, foreningens nestformann, begrunnet forslaget med den dype splid konflikten mellom absolutte og relative fredsvenner hadde skapt. ”Den indre splid og den behandling, vi, der hævded og opretholdt foreningens program, har været udsat for, har gjort det til en pine for mange at møde her paa landsmøderne, har lammet arbeidet og bragt foreningen i vanrygte.”²⁹⁸

Fasting møtte mye motstand. Sandstøl fryktet at en splittelse ville følge i kjølvannet av forslaget. Thorstein Bryne framholdt at forslaget ville utelukke Vennesen samfunn (kvekerne). ”Debatten fortsatte uavbrutt hele formiddagen”, som det heter i referatet. Og forslaget falt, med bare en håndfull støttende stemmer. I stedet ble kompromissmakeren Bernhard Hanssens subsidiære forslag vedtatt: ”Landsmødet uttaler, at foreningens enkelte medlemmer har fuld frihed til at ta saadant standpunkt til militærbevilgninger og værnepligtsspørsmåal, som hver især finder at være ret og hensigtsvarende.”

Formann Halvdan Koht og medforslagsstilleren, stiftsarkivar Hermansen fra Bergen, trakk seg ut av hovedstyret etter at forslaget falt. I tillegg fikk Stavanger fredsforening flertall for et forslag om at ingen direkte innmeldte medlemmer kunne sitte i hovedstyret, uten å tilhøre en stedlig forening. Det betød at også Fasting forsvant ut av styret. I stedet ble de to absoluttistene Sørensen og Sandstøl valgt til henholdsvis formann og nestformann i Norges fredsforening. Et dramatisk landsmøte hadde på noen få timer ikke bare skiftet ledelse, men også staket ut en fredsretning som – på tross av at Hanssens svært inkluderende forslag ble vedtatt – var mer dogmatisk og uforsonlig enn noen gang tidligere. De moderate røstene var få, og Sørensen – den kanskje minst kompromissvillige kandidaten av alle – fikk jobben med å lede en fredsforening som nettopp var blitt sprengt.

Som nyvalgt formann overtok Nikolai Julius Sørensen det redaksjonelle ansvaret i *Freds-Tidende*. Med all mulig tydelighet demonstrerer han sin uforsonlige og selvrettferdige linje. Det var ingen utstrakt hånd til de utmeldte styremedlemmene i hans oppsummering av landsmøtet i Stavanger. Tvert imot ga han det tidligere hovedstyret skylden for splittelsen, og

²⁹⁸ *Freds-Tidende*, nr. 5, 1902, s. 85.

skriver at det handlet i strid med de stedlige foreninger.²⁹⁹ Han var likevel sjenerøs nok til å la Halvdan Koht forklare hvorfor han trakk seg ut av styret: "[Jeg ser] ingen mulighet for et virkeligt samarbeide i Norges fredsforening mellem forsvarsnihilistiske" og "forsvarsvenlige" fredsvenner, og da jeg for min part ikke kan medarbeide paa forsvarsnihilistisk program, maatte jeg melde mig fra."³⁰⁰

Striden på landsmøtet og splittelsen i foreningen gikk ikke upåaktet hen. I de største avisene lå sympatien hos Koht og resten av det avtrådte hovedstyret, men N. A. Nilsson, formann i Sveriges fredsforening, var ikke like entydig. I et avisinnlegg tok han avstand fra betegnelsen forsvarsnihilist, som han mente var et skjellsord. Han lot det dessuten skinne igjennom at han syntes det var pussig at Koht og resten av hovedstyret ikke anså det for urett "att trots Norges finansnød [...] bevilja medel til fästningar vid Kristiania mot Sverige."³⁰¹ I skiensbladet *Folkerøsten* heter det: "Vi er ogsaa blandt dem, som beklager Splittessen (sic.) i Norges fredsforening. Men vi kan ikke være med paa at dømme de absolutte Fredsvenner saaledes, som endel Blade har gjort – endnu mindre paa at haane dem som Fredsfaar o.l. Det er en ærlig Sag at være absolut fredsven."³⁰² Også Johan Lindstrøm Saxon støttet de absolutte, han mente det hadde skjedd en renselse i Norges fredsforening, i det at elementer som bedre hørte hjemme i en forsvarsforening var fjernet.³⁰³

2) 1905

Etter det opprivende landsmøtet i Stavanger 1902 sovnet Norges fredsforening hen. En i utgangspunktet lav aktivitet ble ytterligere hemmet, og medlemstallet sank. I 1903 skriver Sørensen i *Fred* at det kun er seks virksomme stedlige fredsforeninger i Norge. Han bygger dette tall på antall foreninger som hadde bedt om å få medlemsbladet *Freds-Tidende* tilsendt. "Opprinnelig skal der vel være 50 foreninger som er med i landsorganisationen; men iveren er sygnet hen, og ingen har følt større ansvar for det."³⁰⁴ De seks foreningene er Stavanger, Fevik, Hiterø, Kristiania, Aalesund og Fede. "De anre (sic.) fredsforeninger ligger efter og faar saaledes ikke fredsorganet; det virker meget uheldig fordi foreningens forbindelser derved afbrytes."

Året etter, i 1904, var Sørensen enda mindre optimistisk på fredssakens vegne. Han besluttet å avlyse årsmøtet, noe som aldri tidligere hadde skjedd:

²⁹⁹ *Freds-Tidende*, nr. 6, 1902.

³⁰⁰ *Freds-Tidende*, nr. 6, 1902, s. 92.

³⁰¹ Innlegg i *Örebro Dagblad*, gjengitt i *Fred*, nr. 9, 1902, s. 139.

³⁰² *Fred*, nr. 9, 1902, s. 139.

³⁰³ Innlegg i *Jämtlands Tidning*, gjengitt i *Fred*, nr. 9, 1902, s. 140.

³⁰⁴ *Fred*, nr 4, 1903, s. 62. Antallet 50 lokalforeninger er trolig sterkt overdrevet. Vi har ingen holdepunkter for å si at det fantes så mange. Det høyeste antallet som vi finner tilfredsstillende dokumentert er 39, notert i 1899.

Det er ringe iver som raader i fredsarbeidet; efter loven staaer den forening som ikke betaler kontingent utenfor organisationen og skal ikke ha noget eksemplar af foreningsorganet [...] Det ser ut til at Norges fredsforening skranter og næsten drages med døden. Organisationen formaar ikke at holde sit organ oppe; og naar der tilbydes et annet organ (*Fred*, forf. anm.) forsøker man ikke engang at holde forbindelsen vedlike [...] Naar aarsmøtet utsættes er aarsaken den at man ikke venter at repræsentantene vil møte. Og det er for tiden bare et par foreninger med repræsentationsrett.³⁰⁵

I mai 1904 hadde bare Stavanger, Kristiania og Fede fredsforening betalt kontingent. De andre foreninger sto således utenfor organisasjonen. Sørensen slo i *Freds* spalter fast at det politiske fredsarbeid var konkurs. "[D]et er nu ingen annen utvej for fredsvenerne enn at søke forbindelse med afholdsfolket og træde i samarbeide med det internationale socialdemokrati."³⁰⁶

Det er liten tvil om at de sterke rivningene innad i Norges fredsforening i avgjørende grad bidro til splittelsen i 1902 og nedgangen som fulgte. Det var ikke bare saklig uenighet som førte til denne splittelsen, også personlige motsetninger og de mange kranglene spilte inn. Om de mange personangrepene og de rett ut sagt ondskapsfulle karakteristikkene av meningsmotstandere var typisk for fredsbevegelsen eller et kjennetegn ved den offentlig debatt i samtiden, er vanskelig å fastslå. Øystein Sørensen peker på at debattklimaet i 1905 var preget av det han kaller en "kompromissløs mentalitet" i unionssspørsmålet.³⁰⁷ Det er ikke unaturlig å tenke seg at denne kompromissløse mentaliteten hadde vært en del av norsk offentlig debatt siden de politiserte 1880-årene, og kanskje enda tidligere. Men selv om debattklimaet kan ha vært noe råere i årene rundt unionsoppløsningen enn hva vi er vant med i dag, var polemikken i stand til å såre debattører med den tilsynelatende tykkeste elefanthud. Selv N. J. Sørensen tok seg personlig nær av de vonde ord som falt, og følte seg i perioder såret og krenket.³⁰⁸

I opptakten til det norsk-svenske merkeåret 1905 var fredsforeningen sterkt preget av den vonde splittelsen som kom på landsmøtet i Stavanger tre år tidligere. I *Freds* spalter var det lite som bar bud om en forestående unionsoppløsning, i stedet var det krigen mellom Russland og Japan som krevde trykksverte. Selv om Norges fredsforening lå med brukket rygg, var interessen for fredssaken tilsynelatende fremdeles til stede i opinionen. En

³⁰⁵ *Fred*, nr. 4, 1904, s. 64.

³⁰⁶ *Fred*, nr. 5, 1904, s. 79.

³⁰⁷ Sørensen Øystein 2005, "Hva vi har manglet er politisk religiøsitet – kompromissløsheten i 1905", artikkel i *Historisk Tidsskrift*, s. 167.

³⁰⁸ Se blant annet *Fred* 1899, nr. 13, s. 103, der en såret N.J Sørensen etter en feide med hovedstyret skriver at foreningen vil "fornekte folk, som har gjort fredssagen til sin livssag."

underskriftskampanje for fred og internasjonal voldgift fikk for eksempel 10.000 underskrifter i Norge. Først i mars 1905 ble unionsstriden adressert i *Fred*, som på denne tiden var det eneste landsdekkende fredsblad i Norge. Sørensen skrev at fredsvennene i dagens strid heiste den hvite fane, og gikk utifra at meningsfellene i Sverige rolig ville sette seg inn i hva det tvistes om. ”Alle er jo enige om, at Norges ret til et eget konsulatvæsen er uomtvistelig og ikke vedrører den bestaaende personalunion eller de dynastiske interesser”. Sørensen lot også trykke en av Stavanger fredsforening forfattet henvendelse til det svenske folk, som hovedstyret sluttet seg til. Der ble et anført at riksakten fastslo full likestilling, og at unionen kun omfattet en mann som skulle være konge i begge riker, og at de skulle stå sammen i fred og krig. Det ble understreket at man ikke ønsket å gjøre inngrep i svenske anliggender, men samtidig tillagt at ”nordmændene bør og skal raade i Norge”.³⁰⁹ Henvendelsen gjorde det klart at konsulatsaken nok ville bli krevd gjennomført fra norsk side, og at fredsvennene var glade for at stemningen i Sverige i 1905 var en annen enn i 1895, ”da der truedes med overfald”. ”Vi haaber og beder til Gud om, at folkene paa vor halvø aldrig mer skal mødes i den raa og blodige leiding, hvad dog alle maa forstaa kun kan bringe de største ulykker over begge riger.” For fredsvennene var det økonomiske aspektet ved konsulatsaken viktigst. Et fattig land trengte egne ambassadører for å få økonomien på fote, ble det argumentert: ”Vi kan ikke finde os i at lægge vor handel og skibsfart under et andet folks overhøihed”.

Fra Stockholm 1. mai 1905 meldtes det at den svenske fredsvennen Emil Gullers på vegne av Sveriges fredsforening talte på arbeidernes store dag, noe som ikke tidligere var skjedd. Han krevde fred med Norge, og over 25.000 frammøtte utropte et leve for Norge og sang den norske nasjonalsang. Det ble uttrykt støtte til det norske kravet om egne konsuler, og en resolusjon ble framsatt: ”Stockholms arbeidere og andre fredsvenlige og frisindede mænd og kvinder i Stockholm udtaler herved sin bestemte misbilligelse af vor regjerings og det storsvenske høires hidtil førte kortsynte unionspolitik, som sætter begge landes forening og begge folk fremtidige velfærd paa spild.”³¹⁰

Norges fredsforening angis i *Handbuch der Friedensbewegung* for 1905 å bestå av 34 virksomme stedlige foreninger, med til sammen 6.000 medlemmer. En av foreningene er riktignok nevnt to ganger, men uansett var anslaget uten rot i virkeligheten. I velkomsttalen til landsmøtet i Kristiania samme år, røpte Sørensen hvor liten oppslutningen om fredsarbeidet i Norge i virkeligheten var: Norges fredsforening talte kun tre virksomme foreninger: Stavanger med 600 medlemmer, Hiterø med 325 og Kristiania med 100.

³⁰⁹ *Fred*, nr. 3, 1905, s. 33.

³¹⁰ *Fred*, nr. 5, 1905, s. 65-66.

Det var ikke mange kommentarene til den brennbare politiske utviklingen som sto å lese i den marginaliserte fredsforeningens tidsskrift sommeren 1905. I en liten og nøktern artikkel bedyret N. J. Sørensen at unionsoppløsningen ikke kom uventet. Han ga dessuten honnør til Stortinget, som han mente hadde krav på det norske folks takknemlighet: ”Hvad opløsningen af unionen med Sverige og overenskomsten i Karlstad angaar, saa maa vi hævde, at det er en seier for freden. Vi har stadig hævdet, at unionen, blevet til i en krig, førte til krig, og at en fredelig opløsning af unionen var fredsvennernes opgave.”³¹¹ Landsmøtet i 1905 vedtok også en takkeresolusjon til Stortinget og regjeringen for innsatsen ved unionens oppløsning. Om kongevalget står det lite i *Fred*, men i en setning anførte republikaneren Sørensen at ”Kongedømmet er indført af folket selv; og en gammel fristatsmand finder sig lydige i folkets vilje.”³¹²

Etter unionsoppløsningen var Sørensen mer optimistisk på fredssakens vegne enn på lenge. I *Fred* skrev han at utsiktene for fredsarbeidet var lysere, og at Norge i nær framtid ville erklære seg som en permanent nøytral stat, slik at avrustningen kunne begynne.³¹³ Oppløftet av unionsoppløsningen og håpefulle i forhold til å kunne legge stridighetene bak seg, lot Sørensen og hovedstyret for første gang trykke opp et stort og forseggjort program foran landsmøtet i Kristiania 1905. Både regjeringen og Stortingets medlemmer, prester og nobelkomiteen ble innbudt til møtet, som var kunngjort flere ganger i mange aviser. Programmet ble sendt ut i 500 eksemplarer, i tillegg til brev og andre innbydelser. Forståelig nok ble Sørensen dypt skuffet over frammøtet på landsmøtet, som kun talte noe over 20 mennesker. I innlegget ”Daarligt møde og daarlig moral”, skrev han:

[D]a den fastsatte tid kom, var der i universitetets festsal samlet tyve personer, og dette tal paa mødets deltagere sank til omtrent halvparten den siste eftermiddag ved valgene. Under saadanne forhold er der ikke tale om noget ansvarligt arbeide [...] De saglige spørsmåal forsvinder, de personlige staar alene tilbage; under saadanne forhold er der ingen foreningsmoral og intet at opnaa af foreningsarbeidet. Det, som er gjort, kastes overende, og man staar ligeoverfor et herjet omraade.³¹⁴

Men selv med kun 10-20 medlemmer til stede ble det strid. Og også denne gang var det om formannsvervet de hardeste slag sto. Mot stemmene til Kristiania fredsforening ble sogneprest Thorbjørn Frølich valgt til formann i Norges fredsforening. Sørensen var alt annet enn mild i sitt referat i *Fred*. Frølich, et inntil da ubeskrevet blad i fredsfolden, ”førte debatten ud paa

³¹¹ *Fred*, nr. 3, 1906, s. 37.

³¹² *Fred*, nr. 11-12, 1905, s. 17.

³¹³ *Fred*, 1905, s. 86-87.

³¹⁴ *Fred*, nr. 8, 1905, s. 114.

vildspor ved sin totale mangel paa kjendskab til fredsorganisationen, fredsarbeidet og fredsopgaverne”, skrev en bitter Sørensen.³¹⁵

Frølich gjorde seg ellers bemerket på landsmøtet ved å si at forsvarskrig var en ”hellig plikt”, og at selv angrepskrig ikke var galt dersom det gjaldt forsvaret av ens land, ettersom Jesus selv ”brugte vaaben for at rense sin faders hus”. Han uttalte seg også mot avvæpning da det var nødvendig for å forsvare sin selvstendighet. I tillegg til alt dette skapte Frølich furore ved å delta i agitasjonen mot Karlstad-forliket, som han mente var kommet i stand ved krigstrusler.³¹⁶ I *Fred* skriver Sørensen at denne uhørte handling førte til at hovedstyret i Norges fredsförening vendte seg mot sin formann og kastet ham. Jens Evang så denne avstandstagen som et resultat av at Bernhard Hanssen selv engasjerte seg i saken. Ifølge Evang skal Hanssen ha telegrafert til stavangerforeningens medlemmer av hovedstyret for å finne ut hva de mente om Frølichs motstand mot Karlstad-overenskomsten. ”Disse svarte straks telegrafisk at de ikke delte formannens standpunkt, og at de mente at Karlstad-overenskomsten burde vedtas, idet det deri gitte grunnlag egned sig for fredsvennenes mål, voldgift og avvæpning”.³¹⁷ Selv om Norge kom med innrømmelser i Karlstad, var de aller fleste ledende fredsvenner, med unntak av Frølich, positive til forliket. Bernhard Hanssen skrev i *Fredsbanneret* at fredsvenner verden over så ”en stor fredsseir” i Karlstad-forliket. Han kalte det en verdensbegivenhet av rang, til opplyste og kristne folks etterfølgelse. Tønnes Sandstøl istemte: ”For os har Karlstad en skjønn klang. Norge gjorde en glimrende affære i Karlstad.”³¹⁸

Med Frølich utstøtt og Sørensen ute i kulden, ble Bernhard Hanssen på nytt den faktiske formann i Norges fredsförening. Han sammenkalte til landsmøte i hjembyen Flekkefjord i 1906, hvor han formelt ble valgt. Igjen var N. J. Sørensen i harnisk. I sitt eget blad *Fred*, som fra 1907 ble erstattet av det stavangerbaserte *Fredsbanneret* som organ for Norges fredsförening, kalte han landsmøtet i Flekkefjord ”et privat møte”. I desember 1907 kom det siste nummeret av *Fred*, og en resignert Sørensen avsluttet med det et over 20 år langt, glødende engasjement for fredssaken. N. J. Sørensens ettermæle i norsk fredsbevegelse skjemmes av hans siste år som aktiv i Norges fredsförening. Etter i flere år å ha vært sterkt kritisk til foreningens ledelse, særlig under Halvdan Koht, klarte han ikke selv å gjenreise tilliten til en havarert organisasjon. Norges fredsförening var skakkjørt, og Bernhard Hanssen

³¹⁵ *Fred*, nr. 8, 1905, s. 128.

³¹⁶ *Fred*, nr. 8, 1905, s. 128. Øystein Sørensen har skrevet om den norske motstanden mot Karlstad-forliket i Stortinget og karakterisert den som *nasjonalistisk fundamentalisme*, frontet av demokrater. Karakteristikken synes dekkende også for en tolkning av Frølichs aversjoner mot forliket. Se: Sørensen, Øystein 2005.

³¹⁷ Evang, Jens 1938: 88. Han viser til *Verden Venter* fra november 1934.

³¹⁸ *Fredsbanneret*, nr. 8, 1907.

måtte igjen brette opp ermene. Landsmøtet i Flekkefjord i 1906 ble i realiteten en ”rekonstruering av organisasjonen”.³¹⁹

3) Forholdet til svenskene

Forholdet mellom Norges fredsforening og den svenske freds- og skiljedomsforeningen var gjennomgående godt i hele perioden forut for unionsoppløsningen. Påvirkningen fra Sverige var betydelig i forbindelse med etableringen av Norges fredsforening, og svenske fredsvenner som Wavrinsky, Arnoldsson, Nilsson, Hedin, Guller og Carl Sundblad var alle i tidvis tett kontakt med Norges fredsforening. Det ble flere ganger utvekslet reisetalere mellom de to organisasjoner, og flere svensker ble utnevnt til æresmedlemmer av Norges fredsforening. Allerede i det første nummeret av *Det Norske Fredsblad* fra 1894 var Bernhard Hanssen inne på takknemlighetsgjelden de norske fredsvenner hadde overfor svenske åndsfeller. Ifølge Hanssen sto Danmark og Sverige først i fredsarbeidet. Fredsbladet mottok også en varmhjertet hilsen fra den svenske fredsforeningens formann Carl Sundblad i anledning gjenstiftingen av Norges fredsforening. Sundblad skrev at han lenge hadde ventet på muligheten til å komme tettere i kontakt med fredsvenner i Norge: ” Det är af den största vikt för den gamla svensk-norska afvoghetens utplånande och för ett godt samförstånd mellan unionsfolken, att Norges och Sveriges fredsvännar lära känna hvarandra.”³²⁰ Den svenske fredsforeningen jobbet ellers hardt for å overbevise opinionen i Sverige om at krig med Norge for enhver pris måtte unngås. I konfliktåret 1895 rykket den svenske fredsforeningen inn en utvetydig resolusjon mot krig i en rekke aviser, ved siden av å gjøre den kjent i samtlige av sine 81 lokalforeninger. Slik ble den gjengitt i *Det Norske Fredsblad*:

[M]ed hensyn til den nu mer end nogensinde tilspidsede unionelle konflikt mellem begge de to broderfolk, [vil vi] benytte leiligheden til [...] at rette til alle fredens venner i begge lande en inderlig og alvorlig opfordring til i disse kritiske dage at benytte al sin indflydelse til at fremme en løsning af de foreliggende tvistepunkter snarest mulig ad fredelig vei. Enhver hentydning til voldsmidler er absolut forkastelig og uværdig civiliserede folk.³²¹

I likhet med den norske, møtte den svenske fredsbevegelsen kraftig motstand fra deler av pressen og det politiske etablissement. Denne motstanden hindret ikke den svenske fredsforeningen i å holde foredrag og spre fredslitteratur landet over. I tillegg ble det avholdt flere nordiske fredsmøter, som nettopp hadde som mål å spre forståelse mellom folkene på

³¹⁹ Olav Sætre 1964: 18.

³²⁰ *Det Norske Fredsblad*, nr. 4, 1894, s. 4.

³²¹ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3, 1895, s. 3.

den skandinaviske halvøy. Det første møtet ble avholdt i Gøteborg allerede i 1885, det andre fant sted i København 1890 og det tredje i Stockholm, august 1895. På dette møtet var det omkring 200 deltagere fra Norge, Sverige og Danmark. Fra Norge møtte mellom 30 og 40 fredsvenner, foruten formann Hanssen og flere medlemmer av hovedstyret. Møtet ble avholdt i Arbeiderinstituttet, med alle de tre nordiske nasjoners flagg representert. Fredsmøtet diskuterte blant annet et forslag fra Fredrik Bajer om en fellesnordisk traktat om voldgifts- og nøytralitetsforbund. I forslaget ble Norge behandlet som en selvstendig stat på linje med Sverige og Danmark, en stat som følgelig hadde rett til å inngå i forbundet etter egen vilje. Noen innvendinger kom, først og fremst av praktisk art, men dette viser like fullt at kampen for Norges stilling i unionen fant berettigelse blant danske og svenske fredsvenner.

Selv om stemningen blant de svenske og norske delegatene på fredsmøtet var god, rådet det en noe nervøs stemning i forkant av møtet. Ifølge Fredrik Bajer var møtet nær ved å bli avlyst av frykt for at unionsstriden skulle få nordmennene til å holde seg unna. ”Men, tvertimod! Nordmændene var forholdsvis stærkest repræsenterede. Og forhandlingene mellem svenske og norske fredsvenner førtes uden de ringeste bitterhed, aldeles venskabelig”.³²² Bajer mente forholdet mellom Sverige og Norge var mer positivt enn den politiske høyresiden likte å gi inntrykk av, og hevdet at de svenske fredsvenner bedre enn militaristene forsto å ”tale norsk med nordmennene”. Han la i artikkelen til at verdensfredsadressen fikk 250.000 underskrifter i Sverige, noe han mente var et sterkt signal om fredsviljen i landet. Han nevnte også de mange protestmøter som har vært avholdt rundt om i Sverige: ”[I] byerne og paa landet, har man fattet beslutninger for at protestere imod anvendelse af vaabenmagt imod det norske folk, - beslutninger i møder paa tilsammen halvhundredtusinde personer.”

Til tross for en gemyttelig tone ble unionskonflikten gjenstand for omfattende diskusjon under fredsmøtet i Stockholm. Den norske delegaten Oddmund Vik var skarp i sin tale, og sa at fredssaken i Norden ikke først og fremst var et spørsmål om økonomiske konvensjoner, men ”unionelle fællesinstitutioner” og et folks selvstendighet.³²³ Fredrik Bajer grep så ordet og slo fast at ”De danske fredsvenner slutter sig vist allesammen til tanken om, at hvert selvstændigt land har sin egen udenrigsminister”, og fra svensk side ble det betonet sterk sympati med den norske sak. Enkelte pekte på de svenske ”patrioter” på høyresiden som de fremste talsmenn for krigspolitikken, og S. G. Fahlstrøm, selvpostulert fredsvenn gjennom 30 år, tok opp denne tråden og mente fredssakens framtid lå hos arbeiderne og småkårsfolket: ”Vi har ingen hjelp at vente fra diplomater og storfolk; det er fra smaafolket redningen skal

³²² *Det Norske Fredsblad*, nr. 18-19, 1895, s. 2.

³²³ *Det Norske Fredsblad*, nr. 14, 1895, s. 1-2.

komme [...] den svenske arbeider har intet personligt udestaaende med nogen dansk eller norsk mand.”³²⁴

K. P. Arnoldson som i 1890-91 hadde lagt ut på den berømte fredsturneen i Norge, ga i 1895 ut en like berømt pamflett, *Fred med Norge – unionen må bära eller brista*. Skriftstykket vakte voldsom oppsikt i Norge så vel som i Sverige, der Arnoldson ble møtt med ramsalt kritikk. Som hans biograf Axel Svensson uttrykte det: ”[D]et var sannolikt endast ett antal oförskräckta och ståndaktiga fredsvänner og fredsvänliga tidningar som hindrade hatet att öfverga till blodigt våld”.³²⁵ Ifølge Svensson ble fredsvennene i flere aviser kalt både forrædere, ville radikalere og forbrytere. Ett blad ville sågar ikke anse skaden for stor om fredsvennene ble hugget ned mellom svenske og norske våpen.

Avisen *Arbeideren* trakk også fram den svenske fredsbevegelses betydning for at det ikke ble krig mellom Norge og Sverige sommeren 1895. ”[D]et er ingen overdrivelse at si, at hvad der før var en mulighed, ja en sandsynlighed – det er efter de svenske fredsvenners korrekte optræden og endnu mer efter det skandinaviske fredsmøde [...] en umulighed.”³²⁶

I april 1900 skrev Svenska freds- og skiljedomsforeningen til Norges fredsforening og inviterte til et nærmere samarbeid mellom de to foreninger. Etter en behandling på landsmøtet, ga nordmennene positivt svar, og Halvdan Koht og Georg Fasting møtte Edv. Wavrinsky og Emil Guller til to dagers forhandlinger om de respektive fredsforeningers innbyrdes forhold til unionsspørsmålet. Det ble bestemt at de to foreningene skulle opprette en stadig forbindelse gjennom utsendinger, i tillegg til å virke for hyppige fellesmøter mellom nordmenn og svensker og at begge riker så snart som mulig skulle erklære seg nøytrale. Men de norske delegatene avviste den svenske tilnærmingen på ett avgjørende punkt, som skulle komme til å skape en aldri så liten knute på den svensk-norske tråden. Koht og Fasting sa nemlig nei til ideen om et enende unionpolitisk program fordi de mente det lå utenfor Norges fredsforenings oppgave, men sikkert også fordi de så en slik konsesjon som hemmende for arbeidet for Norges stilling i unionen. Koht og Fasting gjorde det klart at flertallet innenfor alle norske partier helst så unionen bibeholdt, men understreket samtidig at Norges selvstendighet innen unionen var en absolutt betingelse for fred og vennskap mellom de to folkene, og dersom Norge ikke fikk komme til sin rett innenfor unionen, ”maa Norge frit og uhindret kunne skride til unionsopløsning”.³²⁷ Svenskene gikk en runde med seg selv, de ville jo ikke bidra til unionens oppløsning, men valgte likevel å akseptere det norske kravet: ”Alle

³²⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 14, 1895.

³²⁵ Svensson, Axel 1904: 30.

³²⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 9, 1896, s. 2.

³²⁷ *Freds-Tidende*, nr. 2, 1901, s. 20.

delegerede var enige om, at det aldrig under nogen omstændighed, ikke engang om unionen skulde opløses, maa komme til krig mellem rigerne, og de ansaa det for de to fredsforeningers pligt at virke for denne fredstankes almene anerkjendelse hos begge folk.”³²⁸

Halvdan Koht kunne i sin iver for norsk selvstendighet i unionen oppleves som bisk og uforsonlig. Iallfall ble den erfarne svenske fredsvennen Carl Sundblad så provosert over den unge Kohts framtoning, at han i den svenske *Fredsfanan* av 1. november 1900 fant å måtte sende ”ett maningsord til Norges fredsvänner”. Sundblad pekte på at det fantes stemmer i Norges fredsforening som rakk ned på svenskene, og det var ikke god fredsmisjon, mente han. ”Vi fredsvänner har verkligen andra och bättre ting att utföra, än att dra bränlse till de eldhärdar, hvarifrån nationell misstänksamhet, nationalhat och krigslågar hämta sitt ursprung.” Halvdan Koht følte seg truffet, og skrev i februarutgaven av *Freds-Tidende* fra 1901 at det var hans tale på landsmøtet i Flekkefjord året før, som hadde fått Sundblad til å skrive ut sin skuffelse. Koht forsvarte seg med at det måtte være tillatt for norske fredsvenner å fremme kritikk av unionen, uten at svenskene følte seg dårlig behandlet. ”Korleis kan det norske og det svenske folke faa full og inderleg kjennskap til kvarandre, naar dei ikkje fyrst og fremst skal segja meininga si beint ut um det som er millom dei?”

I ettertid er det kanskje ikke så vanskelig å forstå Sundblads smule skuffelse i denne saken. Den svenske fredsforeningens foregangsmenn hadde gjentatte ganger tatt initiativer og kommet med konsesjoner overfor Norge – uten at tilbakemeldingene alltid var like entydig positive. På norsk side var det en rådende oppfatning at svenskene ikke alltid møtte dem på like fot, men med en følelse av overlegenhet – både i kraft av å være storebror i unionen og fordi de representerte en eldre og mer vital fredsorganisasjon. Viktigere for den norske motviljen var kanskje den svenske fredsforenings fortsatte tro på unionen. For Koht var dette en hemske. Hans hovedagenda var ikke nedrustning for enhver pris, men nasjonal selvheldelse og etterhvert unionsoppløsning – selvsagt uten tanke på krig med svenskene. Det var nok av disse grunner de norske fredsvennene i litteraturen tidvis kan framstå som kjølige og avmålte henimot sine svenske venner, selv om flere svenske fredsvenner ble hyllet i Norge, blant annet som æresmedlemmer av Norges fredsforening.

I sin avhandling om den svenske fredsbevegelses historie stiller Bert Mårald seg bak dem som trekker fram fredsvennenes innsats for en fredelig utgang på unionskonflikten. Ifølge Mårald var den svenske fredsbevegelsen, i likhet med sosialdemokratene og arbeiderbevegelsen, positivt innstilt til likestilling i unionen og til de norske kravene om økt

³²⁸ *Freds-Tidende*, nr. 2, 1901, s. 20-21.

innflytelse over utenrikspolitikken. Noe av grunnen var at de så Norges krav som gunstige for den hjemlige kampen for demokratiske idealer og sosiale reformer. Mårald viser her blant annet til professoren Knut Wicksell som i norske *Samtiden* slo fast at ”varje seger för de norska självständighetskraven skulle på samma gång främja folkfriheten i Sverige, särskilt genom utrikesfrågornas successiva demokratisering.”³²⁹ Samtidig medgir Mårald at fredsvennene i de to land hadde ulikt utsyn, noe som kunne skape enkelte knuter på tråden til tider: ”The fact [...] that the Swedish pacifists cherished federalist ideals, while the Norwegians [...] were clearly disposed towards nationalism, aroused a good deal of irritation.”³³⁰

Ifølge Mårald ble merkedagene 1. mai og 17. mai brukt av fredsbevegelsen og arbeiderbevegelsen i både Sverige og Norge i en bevisst kampanje for å styrke Norges sak og arbeide for en fredelig utgang på unionskonfliktene, så vel i 1895 som i 1905. En uke etter 7. juni-vedtaket, 14. juni 1905, trykket den svenske avisen *Social-Demokraten* et opprop med parolen ”Fred med Norge, rättvisa åt Norge”, og en oppfordring fra partiledelsen om å avholde landsomfattende fredsdemonstrasjoner. Flere liberale svenske aviser hadde allerede i mange år spilt en betydelig rolle i opinionsarbeidet for Norges sak, blant annet K. P. Arnoldsons *Tiden*, som allerede på 1880-tallet slo til lyd for likestilling mellom de to unionspartnerne.³³¹

Kvinnenes innsats for å bedre de svensk-norske relasjonene i den konfliktfylte perioden rundt unionsoppløsningen må ikke underslås. De svenske fredskvinnene hadde trofaste meningsfeller i Norge³³², og kvinnefredsforeningene samarbeidet i det store og hele godt, selv om vennskapet ble satt på prøve i 1905, da nasjonalfølelsen på begge sider av Kjølén nådde sitt høydepunkt. Dronning Sofias engasjement ble trukket fram av samtidige fredsaktivister, i likhet med senere historieskrivere: ”Otvivelaktigt visade hon sig under denna bekymmersamma tid som den starkaste karaktären i kungaborgen. Lågmålt, men konsekvent förde hon försonlighetens talan och övade ett betydande inflytande på både man och son.”³³³

I likhet med den svenske dronningen øvde også forfatteren Selma Lagerlöf innflytelse på opinionen i Sverige. Hun var uttalt pasifist og manglet forståelse for ”krigsskramlet från Sverige”. Likevel fant hun unionsoppløsningen ubehagelig, og undret om ikke krig likevel

³²⁹ Mårald, Bert 1974: 245.

³³⁰ Mårald, Bert 1974: 286.

³³¹ Mårald, Bert 1974: 281-282.

³³² Det var ikke bare aktive norske fredsvenner som sympatiserte med de svenske fredskvinnene, også Randi Blehr var blant dem som beundret deres innsats (Hammar, Inger 2004: 73).

³³³ Zweigbergk, Otto von 1929: *Svensk politik 1905-1929*, gjengitt i Hammar 2004: 129.

hadde vært å foretrekke framfor Karlstadforliket.³³⁴ Denne tvetydighet kom til å prege forholdet mellom svenske og norske fredskvinner, slik tilfellet også var mellom Koht og Sundblad, som jeg har vært inne på. Svenskene hadde vondt for å svelge den norske nasjonalismen. Det skapte en hel del bitterhet blant de svenske fredskvinnene at de norske søsterforeningene så helhjertet støttet opp om Stortingets 7. junivedtak.³³⁵ I Sverige som i Norge ble fredvennene dessuten utfordret av forsvarsvenner, og på svensk side var kvinnene aktive også i kampen for et styrket militærvesen. Kjell Östberg har pekt på at de forsvarsvennlige kvinneorganisasjonene i perioder hadde flere medlemmer enn dem som i hovedsak arbeidet for freden.³³⁶

Selv om han som fredsaktivist tidvis hadde ry for å la sin nasjonalisme overskygge fredsidealene i dialogene med svenske meningsfeller, hadde *historikeren* Halvdan Koht ingen problemer med å anerkjenne de svenske fredsvennenes innsats for å unngå voldelig utgang på unionskonfliktene. Det kommer klart fram i hans framstilling av fredstanken i norsk historie:

Naar unionsstriden endaa stendig gjekk av utan krig, so skal dei svenske fredsvenine hava sin part av æra for dette; dei gav prov for at det svenske folke hadde naatt høgre enn styresmennane sine i vyrdnad for folkeretten. I 1895 [gjorde den sterke fredsørsla som daa gjekk yvi Sverik] ende paa valdstankane i folkehugen, so styresmennane laut tøyme seg [...] Alt dette svenske freds- og retts-arbeide gjorde stort gagn i Noreg; for det bøtte mykje paa alt det krigsskraale me elles høyrde, det lærde normennane at dei hadde trugne venir i det breide svenske folke, og difor kunde ikkje noko folkehat faa feste rot i Noreg – det var berre imot den svenske styringi motviljen og harmen vende seg.³³⁷

Å si at fredsbevegelsen i Norge eller Sverige *hindret* krig, det være seg i 1895 eller 1905, vil være å gå for langt. Samtidig spilte fredsbevegelsen en ikke ubetydelig rolle som påvirker av opinionen. Fredsvennene synliggjorde for offentligheten at en rekke mennesker på begge sider av Kjølens motsatte seg krig og rustninger, og bidro med det til å begrense betydningen og omfanget av agitasjonen fra dem som ønsket opprustning.

³³⁴ Hammar, Inger 2004: 160-161.

³³⁵ Blant fredskvinnene i Sverige var det særlig Gina Krogs pamflett "Norway" som vakte harme. Pamfletten ble utgitt 7. juni 1905 av Norske Kvinners Nationalraad, og var ment som en beskrivelse av norsk historie før og under unionstiden med Sverige. Pamfletten ble sendt til representanter for de 19 medlemslandene i International Council of Women (ICW), med den hensikt at den skulle distribueres videre ut i verden. De svenske kvinnene følte seg krenket, av at en slik pamflett var utarbeidet, men især av dens innhold, og det kom til noe av et skisma mellom Norske Kvinners Nationalraad og den svenske søsterforeningen. Se Hammar 2004: 179ff.

³³⁶ Östberg, Kjell 1999. "Krig och fred i svensk kvinnorörelse" i Florin, Sommestad, Wikander (red.) *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*. Stockholm: Norstedts Förlag, s. 41.

³³⁷ Koht, Halvdan 1906: 138-139.

IV) Fram mot 1914. Sosialistene overtar tømmene

A) Norges fredsforening 1905-1914: Opp av asken – fram mot ilden

”Norges fredsforening er i oppløsning”, skrev N. J. Sørensen i *Fred*, sommeren 1906. ”Den har været uden virkeligt samhold siden mødet i Bergen i 1898, da man brød samarbeidet med afholdssagen.”³³⁸ Ifølge Sørensen ble oppløsningen gjort fullstendig på landsmøtet i Kristiania i 1905 da fire utenbys representanter gjorde den ”forhenværende prest i Aadalen til formand”. Vrakingen av ham selv og utnevnelsen av Frølich som formann i Norges fredsforening, sto for Sørensen som et lavmål i fredsforeningens historie. Men verst var landsmøtet i Bergen 1898, der han ikke fikk støtte for å innlede samarbeid med avholdsbevegelsen. Den gamle fredsaktivisten var oppgitt, og i ferd med å miste interessen for hele fredssaken. I desember 1907 besluttet han å legge ned tidsskriftet *Fred*, og skrev resignert i en nekrolog over bladet at det neppe vil bli savnet. Han hadde bare forakt til overs for rekonstruksjonsarbeidet Bernhard Hanssen innledet etter unionsoppløsningen, og møtte ikke på det ekstraordinære landsmøtet i Flekkefjord 1906. Sørensen betegnet møtet som ”privat”, og var selv i stor grad blitt diskreditert som organisasjonsmann etter å ha hatt lederansvar i en periode hvor fredsforeningen gikk til grunne. Sørensen opprettholdt sin lille forening Oslo fredsgilde, men kom ikke på nytt til å spille noen sentral rolle i den norske fredsbevegelsen etter *Freds* inngang i 1907.

Foran møtet i Flekkefjord uttalte Bernhard Hanssen til *Fred* at hensikten med landsmøtet var på nytt å grunnlegge et foreningsarbeide til fredssakens fremme. *Stavanger fredsbanner*, et medlemskrift for Stavanger fredsforening som siden 1905 hadde vært å finne som innrykk i *Stavanger Aftenblad*, ble Norges fredsforenings nye offisielle organ fra 1907. I realiteten hadde *Fredsbanneret*, som det kom til å hete, vært organ for fredsbevegelsen allerede fra høsten 1906 av, som det femte i rekken av fredstidsskrifter. I bladets omtale av flekkefjordsmøtet 1906 står det at delegerte fra Kristiania, Flekkefjord, Hitterø, Lund, Stavanger og Haugesund møtte. Nestformann Tønnes Sandstøl ledet møtet: ”Uheldige forhold indelers ledelsen havde virket hemmende, saa at fredsorganisationen ikke alene har gjort liden fremgang, men at flere foreninger havde sygnet hen. Man havde alt formeget hæftet sig ved nuancer og afvigende anskuelser angaaende fredssagens principer.”³³⁹ Sandstøl siktet nok ikke her bare til Frølich, men også til N. J. Sørensen. Samtidig satt han jo selv i glasshus, all den tid han var Sørensens høyre hånd da denne var formann. Landsmøtet

³³⁸ *Fred*, nr. 7, 1906, s. 109ff.

³³⁹ *Stavanger Fredsbanner*, nr. 13, 1906.

foretok enstemmig visse endringer i foreningens lover, ved for første gang å innføre en fast årlig medlemsavgift og gjeninnføre direkte innmeldte medlemmers stemmerett. I det nyvalgte styret var det et flertall av absolutte fredsvenner, men kompromisskandidaten og organisasjonsmannen Bernhard Hanssen ble valgt til formann. Tønnes Sandstøl ble foreningens nestformann, og kom i realiteten til å bli ledelsens mest aktive skikkelse i årene fram mot første verdenskrig, mye på grunn av Hanssens stortingskarriere og omfattende forretningsvirksomhet.

Rekonstruksjonsarbeidet i Norges fredsförening tok til allerede i det første nummeret av *Fredsbanneret* fra 1907. Bernhard Hanssen hadde gått flere skritt i retning av å tekkes de relative fredsvenner, blant annet ved å understreke de folkerettslige prinsipper i logoen til tidsskriftet: "Folkenes sammenslutning om retslige avgjørelser er krigens afskaffelse." Bladet ble også sendt til foreninger som var oppløste, i håp om at det var rester igjen som kunne ta opp fredsarbeidet på nytt. Hanssen understreket i det første nummeret at det ikke ble krevd av medlemmene at de var militærnektende eller hadde bestemte motiver for sin tilslutning, det eneste han trakk fram som nødvendig var "at de bestemt skal ønske sig bort fra volds-systemet, ville have voldgift og ordnet rettergang mellem folkene istedetfor vaaben."³⁴⁰ Et arbeidsprogram på fem punkter ble introdusert. Norges fredsförening skulle 1) agitere for freds- og voldgiftssaken, 2) søke internasjonalt samarbeid, 3) arbeide for Norges erklærte og stedsevarende nøytralitet, 4) oppfordre til inngåelse av voldgiftstraktater med fremmede makter og 5) kjempe for internasjonal avvæpning. Fredsbevegelsens kampsaker forandret seg lite.

Det finnes få holdepunkter for å si hvor stor Norges fredsförening var i 1907 eller hvor mange stedlige foreninger som fantes. I en oversikt i *Fredsbanneret* ble det konstatert at det fantes 43 lokale foreninger og nærmere 200 direkte innmeldte medlemmer i Norges fredsförening. Tallene var svært overdrevne, og viser i realiteten til alle foreninger og direkte innmeldte medlemmer som på et eller annet tidspunkt mellom 1895 og 1907 var innrullert i Norges fredsförening. Sannsynligvis var flere medlemmer og lokalforeninger i virksomhet i 1907 enn under Sørensens ledelse i 1904-05, men Norges fredsförening var langt unna oppslutningen fra århundreskiftet. Likevel synes det som om fredsarbeidet tok seg opp under Hanssens ledelse. På landsmøtet i Stavanger 1907 møtte ingen delegater fra Kristiania, men både Stavanger, Flekkefjord, Hitterø, Thorsnæs, Onsø, Haugesund og Stjernerø var representert. Landsmøtet uttalte sin misnøye med skyteøvelser i skolen, som var en het potet i

³⁴⁰ *Fredsbanneret*, nr. 1, 1907, s.1.

samfunnsdebatten, og oppfordret på det mest bestemte landets skolestyrer om ikke å innføre slike øvelser. Men de absolutte fredsvennene var på nytt blitt utfordret av mer pragmatiske meningsfeller. Et forslag fra kvekeren Bryne om å avvise militærbevilgninger overhodet, ble nedstemt med sju mot 27 stemmer. Hanssen og Sandstøl ble gjenvalgt som formann og nestformann, og av årsberetningen går det fram at foreningen hadde fått 100 nye direkteinnmeldte medlemmer. Det lysnet så smått for det folkelige fredsarbeidet.

På landsmøtet i 1908 møtte Christian Lous Lange som medlem av styret, i tillegg til andre direkteinnmeldte medlemmer fra Kristiania. N. J. Sørensen holdt seg fremdeles unna. I referatet fra landsmøtet går det dessuten fram at sosialistiske fredsvenner ga lyd fra seg, for første gang på landsmøtene til Norges fredsforening. En optimistisk nestformann Sandstøl uttalte i etterkant av møtet at det var full enighet blant fredsvennene om fredsveien: ”Det var virkelig et godt fredsmøde [...] Ja, fredssagen er paa sit ustanselige tog fremad.”³⁴¹ Hanssen og Sandstøl ble gjenvalgt som henholdsvis formann og nestformann, og Christian L. Lange ble sekretær for de utenrikske anliggender.

I 1909 ble landsmøtet utsatt på grunn av en rekke store fredsmønstringer i Stockholm. Hanssen og Sandstøl ble nok en gang gjenvalgt som ledere for Norges fredsforening. I 1910 ble landsmøtet i Bergen preget av Bjørnstjerne Bjørnsons bortgang. Bernhard Hanssen holdt en minnetale over den avdøde dikter, som ble medlem av foreningen i 1894 og senere utnevnt til æresmedlem. I styret gjorde Halvdan Koht comeback, noe som viser at Bernhard Hanssens møysommelige arbeid med å konsolidere fredsforeningen stadig gikk framover. I årsberetningen for 1908-09 framgår det at de direkte innmeldte medlemmene var omkring 400 i antall, fordelt på hele landet. Fortsatt nevnes bare Stavanger, Hitterø, Stjernerø og Thorsnæs som virksomme lokalforeninger. *Fredsbanneret* ble nå først trykket i bladet *Vestlandet*, som førte til at bladet ble lest av flere tusen som ellers ikke ville ha fått det. Foreningens økonomi var bedre enn på lenge, med omkring 1.000 kroner i kassen. Ønsket om et eget fredstidsskrift i Kristiania strandet imidlertid på økonomi og manglende initiativ, men også fordi Christian Lange flyttet til Brussel som generalsekretær i Det interparlamentariske voldgiftsforbund, heter det i årsberetningen.

I 1911 var det stor glede over at utviklingen sakte, men sikkert gikk framover for fredssaken og Norges fredsforening: ”Det er glædeligvis flere og flere, som slutter sig til Norges fredsforening; men det gaar altfor trægt og sent, hvilket beviser, at den sande betydning af denne store sag ikke er gaet opp for vort folk.”³⁴² I referatet fra landsmøtet som

³⁴¹ *Fredsbanneret*, nr. 6, 1908, s. 22.

³⁴² *Fredsbanneret*, nr. 3, 1911, s. 11.

ble avholdt i Kirkehavn på Hitterø (Hidra, ved Flekkefjord), heter det at fredsforeningen hadde vokst seg fastere og hadde den beste livskraft og styrke. Samtidig ble det innrømmet at Norges fredsforening ikke utfoldet noen stor virksomhet i året som gikk. Hanssen frasa seg gjenvalg som formann på grunn av sine mange andre verv. Koht ble valgt til formann, men heller ikke han hadde tid til å ta over, og derfor virket nestformann Sandstøl inntil videre i hans sted.

Av referatet fra landsmøtet i Nobelgaarden i Kristiania 1912 framgår det at Madagascars fredsforening var blitt stiftet av norske misjonærer, i likhet med Kristiania fredsforbund og Stavanger barnefredsforening. Stemningen var positiv blant delegatene: ”[S]tillingen blandt fredsvennerne [er] god, idet vi staar enige om vort program og trods den paagaende sterke militære rustningsstemning skuer fremad med sikkert haab for vor sags endelige seier.”³⁴³ Bernhard Hanssen var på ny formann i Norges fredsforening, med Tønnes Sandstøl ved sin side. På landsmøtet i Stavanger i 1913 var en viss uro å spore, i forhold til opprustningen ute i Europa. Bernhard Hanssen var lei for at Norge og Europa på nytt hadde innledet en periode med sterke rustninger, og la ikke skjul på at han fryktet for konsekvensene: ”Det aar, som er gaaet, siden forrige landsmøde, har været et uroligt krigens aar med megen rustningsfeber rundt om i de fleste europæiske lande, ogsaa hos os.”³⁴⁴ Norges fredsforening hadde fremdeles rundt 400 direkte innmeldte medlemmer. Det totale medlemstallet var neppe betydelig større.

Med Bernhard Hanssen i førersetet hadde Norges fredsforening i årene etter unionsoppløsningen gjennomført en vellykket rekonstruering, men organisasjonen spilte like fullt bare en liten, nærmest ubetydelig, rolle i norsk offentlighet ved utbruddet av første verdenskrig. Initiativet og kraften i fredsarbeidet lå i perioden mellom 1905 og 1914 hos krefter utenfor den folkelige fredsbevegelse, krefter som hørte hjemme i arbeiderbevegelsen eller på Stortinget. Det mest håndfaste prov på Norges fredsforenings innsats for fredssaken i denne periode, er fredsmonumentet som ble avdekket på riksgrensen mellom Norge og Sverige i 1914. Monumentet, som norske og svenske fredsvenner i flere år hadde arbeidet for og donert penger til, ble avdekket og feiret 16. august, på dagen 100 år etter mossekonvensjonen, mens verdenskrigen herjet på kontinentet. Denne skjebnens ironi ble da også kommentert av den svenske biskop von Scheele i en tale ved avdukingen:

³⁴³ *Fredsbanneret*, nr. 7-8, 1912, s. 1.

³⁴⁴ *Fredsbanneret*, nr. 7-9, 1913, s. 25.

Det kan synes merkelig at holde fredsfest nu, da mørke begivenheder foregaar ude i Europa. Verden staar ligesom i brand. Men gennem dette ser vi den nye dag bryde frem – fremtidsdagen, da blodsutgydelse i krig skal være umuliggjort [...] Derfor er det med haab, vi samles her i dag og indvier dette monument som tegn paa hundreaarig fred. Det norske og svenske folk er besjælet av en hjerternes union, som aldrig vil briste.³⁴⁵

Fredsmonumentet ble reist på riksgrensen ved Magnor-Eda, etter initiativ fra fredsvenner i Norge og Sverige og med midler fra fredsföreningene i Norge og Sverige og de to lands nasjonalforsamlinger. Det ble tegnet av den danskfødte arkitekt Lehming i Stockholm, bygd av norsk granitt, med svensk entreprenør. Tomten besto av 12 mål svensk grunn og 12 mål norsk grunn, og er i dag kjent under navnet ”Morokulien”. Stortingspresident Jørgen Løvland som talte ved avdukingen foran mellom 10.000 og 15.000 tilhørere, betegnet anledningen som ”en av de største høitidsstunder, nogen av os har oplevet”. ”Norske og svenske kvinder og mænd har sat hverandre stevne i tusenvis for at hilse hverandre under fredens tegn. En vakker drøm er sat om til virkelighed.” Løvland frambragte også hilsener fra den norske regjering og kong Haakon, og både ”Ja, vi elsker” og ”Du gamla, du fria” ble avsunget.

Stortingspresidenten representerte en nasjonalforsamling som enstemmig hadde bevilget 2.000 kroner til fredsmoimentet. Stemningen var ikke like harmonisk da Riksdagen bevilget samme sum, 194 representanter stemte for og hele 156 stemte imot. Den kjente svenske oppdageren Sven Hedin kalte moimentet ”et skammärke över hundraårig svensk dådløshet!”³⁴⁶

B) ”Det socialistiske Fredshaab”³⁴⁷

”Socialisterne ønsker vist gjerne at faa tælle os sammen med dem; men fredssagen er daarlig tjent med, at folket tror at vi fredsvenner drager i spand med socialisterne”, sa Tønnes Sandstøl, den gamle kvekerlæreren og nestformannen i Norges fredsförening, i et foredrag i Stavanger fredsförening i 1915. Like før hadde han fra talerstolen slått fast at sosialistene ikke er ”fredens engle”, men snarere ”lovulydige oprørsmænd”.³⁴⁸

Forholdet mellom den folkelige fredsbewegelse og arbeiderbewegelsen var sammensatt. De sto samlet i fordømmelsen av militarisme, og tok begge til orde for nedrustning, folkerett og retten til å nekte militæret. Samtidig så flere av fredsbewegelsens ledende menn med

³⁴⁵ *Fredsbanneret*, nr. 8, 1914, s. 30.

³⁴⁶ Holter, Øyvind: ”Striden for fred”, artikkel i *Fredsviljen* 1985.

³⁴⁷ Tittelen på en av Tønnes Sandstøl forfattet artikkel i *Fredsbanneret*, nr. 5, 1908, der han går til angrep på fredssaken slik den ble forstått av Det Norske Arbeiderparti.

³⁴⁸ Sandstøl, Tønnes: *Avvæbningsspørgsmaalet og den socialistiske fredspolitik*, foredrag i Stavanger fredsförening 25. november 1915, T. Sandstøls forlag, Stavanger, s. 9.

skepsis på arbeiderbevegelsen, som de fryktet hadde vikarierende motiver for sin fredsaktivisme. Til gjengjeld betraktet mange sosialister Norges fredsforening som en betydningsløs borgerlig institusjon, og valgte i stedet å kanalisere sitt fredsengasjement gjennom arbeiderbevegelsen. Ifølge Oscar Falnes, som har skrevet et standardverk om Nobels fredspris og det norske fredsarbeidet, var sosialistene ”most reluctant about cooperating with ”bourgeois” efforts to combat war.”³⁴⁹ I Hallvard Langes bind II av *Det Norske Arbeiderpartis historie* framgår det at den borgerlige fredsbevegelse ble kritisert på landsmøtet i Stavanger 1912, noe som medvirket til at partiets stortingsgruppe meldte seg ut av Stortingets fredsforening samme år.³⁵⁰ Men bildet er ikke entydig, for det fantes krefter i begge leire som søkte samarbeid. I det følgende vil jeg redegjøre for denne samarbeidstanken, med utgangspunkt i hvordan den ble mottatt i den folkelige fredsbevegelse, forstått som Norges fredsforening.³⁵¹

Arbeiderbevegelsens engasjement i antimilitært arbeid går langt tilbake. Allerede Karl Marx agiterte for arbeidernes enhet mot det klasseundertrykkende militærvesenet – og krigen, som rammet arbeidere i større grad enn andre i samfunnet. Marx deltok også i internasjonale kongresser sammen med blant andre William Randall Cremer i *International Working Men's Association*. Den senere fredsprisvinner Cremer forsøkte gjentatte ganger å samle arbeiderbevegelsen om fredssaken i Storbritannia i annen halvdel av 1800-tallet. I Norge delte sosialdemokratiet disse antimilitære holdninger av flere grunner. Dels på grunn av kostnadene hærvesenet krevde, dels ideologisk, som et resultat av klasseperspektivet, og dels som følge av holdningen om at militarismen avføder krigen.³⁵² I en artikkel om fredsbevegelsen og arbeiderbevegelsen skriver Nils Ivar Agøy at grunnlaget for et partnerskap var til stede helt fram til 1940, men at samarbeidsviljen ble hemmet av ulike grunner. Det var vanskelig for borgerlige fredsvenner å samarbeide med dogmatiske marxister, som ikke prinsipielt var pasifister, men som så kampen mot krig og militærvesen som et ”situasjonsbetinget redskap i arbeidet for det egentlige målet, det sosialistiske samfunn.”³⁵³ Samtidig var nok den overveiende borgerlige Norges fredsforening, med ledende skikkelser fra samfunnets øvre lag, en noe fremmed konstruksjon for arbeidere som sympatiserte med fredssaken, til tross for at den var uttalt upolitisk og hadde flere sosialister i folden, blant dem Halvdan Koht.

³⁴⁹ Falnes, Oscar J. 1938: 78.

³⁵⁰ Lange, Halvard M. 1938: *Det Norske Arbeiderpartis historie*, bind II. Oslo: Det Norske Arbeiderpartis forlag, s. 88.

³⁵¹ Arbeiderbevegelsens omfattende innsats for det som av samtiden ble kalt fredssak, må forstås som parlamentarisk eller politisk fredsarbeid, og faller i noen grad utenfor denne drøftelsen.

³⁵² Nils Ivar Agøy utdyper dette i sin artikkel om fredsbevegelsen og arbeiderbevegelsen i *Arbeiderhistorie* 2000.

³⁵³ Agøy, Nils Ivar 2000: 83.

Ifølge Nils Ivar Agøy kom koblingen mellom fredssak og arbeiderbevegelse tidlig til syne også i Norge. En rekke fredsmøter ble holdt i arbeiderbevegelsens lokaler, og spesielt sterk var koblingen i Kristiania. Arbeiderpartiet hadde ”erobret” Kristiania Arbeidersamfund fra Venstre, og samarbeidet tett med fredsforeningen i byen. Med en ledelse som var sympatisk innstilt til arbeidernes sak, tiltrådte Kristiania fredsforening et sosialistisk og antimilitært 1. mai-opprop i 1901. Foreningen hadde da i mange år allerede etterlyst et tettere samarbeid med arbeiderbevegelsen. Ivar Sæter som satt i fredsforeningens styre, talte under et møte i Den socialdemokratiske forening i Kristiania 18. februar 1896, og sa det måtte være enighet mellom arbeiderbevegelsen og fredsbevegelsen i synet på ”militarismen og de store militærbevilgninger”.³⁵⁴

Alt i 1895 hadde arbeiderbevegelsen og fredsbevegelsen søkt sammen i kampen mot de ekstraordinære militærbevilgningene. Noe formalisert samarbeid var det imidlertid ikke snakk om. Det første tegn på noe slikt kom høsten 1897, under et såkalt demokratmøte i Stockholm. N. J. Sørensen var delegat på møtet, som blant annet besluttet å danne en demokratforening, der Norges fredsforening inngikk sammen med Det norske arbeiderparti, Den svenske freds- og skiljedomsforeningen, de svenske röstrettsforeninger, de norske arbeidersamfund og den svenske socialdemokratiske förening. Sørensen var republikaner, positiv til et samarbeid med arbeiderbevegelsen og opptatt av sosial rettferdighet: Han ville ha en ”aandelig vækkelse” og ”lige vilkaar” i landet. ”Fattigdommen maa fjernes og rigdommen med [...] retfærdige samfundsforhold [rydder marken] for et virksomt fredsliv”, skrev han i sitt tidsskrift *Fred* i 1899.

Halvdan Koht var også aktiv i Kristiania fredsforening en periode, før striden med Sørensen og de absolutte gjorde slutt på tålmodigheten. Gjennom hele sitt liv beholdt han troen på at fredssaken og sosialismen var partnere: ”[S]osialismen er fredssak òg, for han vil setja rett i staden for magt [...] Dei store arbeiderstemnune som hev fengi fast skipnad sidan 1889, hev stødt havt fredssaki paa saklista si.”³⁵⁵ Som formann på landsmøtet i Stavanger i 1902 satte Koht alt inn på å løse to for ham avgjørende stridsspørsmål i fredsbevegelsen: Forholdet til forsvaret og forholdet til arbeiderbevegelsen. Til protest fra blant andre Stavanger fredsforening ville Koht ha samarbeid med arbeiderforeningene og voldgift i arbeiderstridigheter. Denne diskusjonen åpenbarte også en splittelse på den absolutte fløyen. Mens Sørensen ønsket et samarbeid med arbeiderbevegelsen velkommen, var Tønnes Sandstøl i stavangerforeningen dønn imot. Vi husker at Sandstøl og de andre i Stavanger

³⁵⁴ *Det Norske Fredsblad*, nr. 3-4, 1896, s.5.

³⁵⁵ Koht, Halvdan 1906: 148.

fredsforening trakk tilbudet om å stå som vertskap for landsmøtet i 1902, av frykt for at byens bedrestående borgere skulle tro at de fromme fredsvennene sto i ledtog med opprørske sosialister. Sørensen forsøkte i sin andre formannsperiode å formalisere samarbeidet med arbeiderforeningene, slik det ble vedtatt i 1902. Landsmøtet året etter vedtok å samarbeide med Arbeiderpartiet, ”paa fredens grund”, som det heter i referatet i *Freds-Tidende*. Samarbeidet ble imidlertid aldri formalisert, ikke minst fordi kravet om voldgift i arbeiderstridigheter var vanskelig å svelge for arbeiderbevegelsen, som pekte på at dette ville lamme streikevåpenet fullstendig.

Helt konsekvent i sin tilnærming mot sosialistene kan Sørensen imidlertid ikke sies å ha vært. Et forslag om å melde Oslo fredsgilde inn i Arbeiderpartiet på årsmøtet i 1907, ble nemlig avvist av Sørensen: ”Dersom organisationen for fredsopgaven ikke kunde holdes oppe uten som politisk eller religiøs agitation ansaa han det for best at late det fredsvenlige organisationsarbeide hvile”, heter det i referatet fra årsmøtet.³⁵⁶

Etter århundreskiftet og unionsoppløsningen lå Norges fredsforening nede, og Arbeiderpartiet var drivkraften i fredsarbeidet. Partiet fikk sitt gjennombrudd i norsk politikk i perioden mellom 1905 og 1914, og landsmøtet i påsken 1906 tok sikte på full avvæpning. N. J. Sørensen var henrykt: ”Den stille uge har været en stor tid for fredsarbeidet. Det norske arbeiderparti har forlangt afskaffelse af alt det krigerske uvæsen, ogsaa folkevæbningen.”³⁵⁷ I 1909 tok partiets Carl Bonnevie, som etter første verdenskrig skulle engasjere seg sterkt i Norges fredsforening, til orde for militærstreik som et virkningsfullt redskap mot krig og militarisme. Arbeiderpartiet nærer også sterk sympati for militærnektelse, og foreslo i 1913 å avskaffe verneplikten. Partiet oppfordret aldri direkte til militærnektelse, men sosialister som Karl Nummedal og Einar Li var berømte for sine vernepliktnektelser. Langt de fleste ikke-religiøse militærnektelse var sosialister, men nektelse på ikke-religiøst grunnlag var så å si ukjent før unionsoppløsningen, sosialisten Karl Nummedal fra Bergen var trolig den første i 1905.³⁵⁸ Han ga ut bladet *Ned med vaabnene* som hadde sin første og eneste bevarte utgave, 22. januar 1906. Bladet hadde til hensikt å ”bekjempe militarismen og særlig søge at naa de unge mænd før de trekker i uniformen.”³⁵⁹

Norges fredsforening hadde tapt momentum i fredssaken til sosialistene, men det var ingen synlig misnøye med dette i fredsbevegelsen. Tvert imot lot mange seg imponere over hva arbeiderbevegelsen fikk til, blant dem fredsveteranen Georg Fasting i 1913: ”[N]aar

³⁵⁶ *Fred*, nr. 11-12, 1907, s. 174.

³⁵⁷ *Fred*, nr. 4, 1906, s. 58.

³⁵⁸ Agøy, Nils Ivar 1987: 215.

³⁵⁹ *Ned med vaabnene*, nr. 1, 1906, s. 4.

stundi er komi, lyder ordet: ”ned med vaapni! gaa til doms, er de usamde!” Det er arbeidarane eller socialdemokratiet [...] som talar dette ordet, og det maa alle lyda.”³⁶⁰

Mye på grunn av dette og liknende utsagn fra fredsbevegelsens ledende skikkelser, ble Norges fredsforening på tross av sin borgerlige karakter av mange forbundet med sosialisme og arbeidersak. I den tidlige perioden ble organisasjonen med god grunn assosiert med Venstre, men etter 1905 lå det snarere et sosialismens segl over fredsbevegelsen. Ikke sånn å forstå at fredsbevegelsen slo fast at den var sosialistisk, men at den i tekst og tale *framsto* sosialistisk, fordi flere av dens kampsaker så tydelig ble assosiert med arbeiderbevegelsen. Nils Ivar Agøy mener denne assosiasjonen ble styrket ved at Norges fredsforenings reisetalere ”gjærne samarbeidet med arbeider-akademiene som var opprettet i by og bygd for å bedre arbeiderklassens opplysning.”³⁶¹ En av disse var Ivar Sæter, mannen som talte under møtet i Den socialdemokratiske forening i Kristiania 1896.

Enkelte av medlemmene i Norges fredsforening var temmelig beklemmt over denne assosiasjonen med arbeiderbevegelsen. Fremst blant dem som ville markere avstand til sosialismen var Tønnes Sandstøl. Han var i flere perioder leder av Stavanger fredsforening, og i mange år lærer ved kvekerskolen i byen. Sandstøl var nestformann i Norges fredsforening i hele perioden mellom 1903 og 1918, og hans innflytelse var særlig stor mellom 1907 og 1917 da han var redaktør for foreningens organ, *Fredsbanneret*. Selv om Sandstøl var positiv til mange av vedtakene Arbeiderpartiet fattet på sine landsmøter, kunne han ikke akseptere dogmet om at militarismen først vil være avskaffet når et sosialistisk samfunn var innført. Sandstøl stolte ikke på sosialistenes fredsvilje, for ham var den opportunistisk og ikke alvorlig nok fundert: ”[S]ocialisterne bruger krigssystemet med al sin styggedom til især at agitere for sine socialistiske idealer. Det er den socialistiske stat som skal udgøre fredsriget”, skrev Sandstøl i *Fredsbanneret* fra mars 1908. I et senere nummer samme år slo han fast under tittelen ”Det socialistiske fredshaab” at sosialistenes avvæpningsprogram kun er et agitasjonsmiddel, ”som for sindige mennesker tager sig ud som et slag i luften, og som vel ingen mindre end socialisterne tror noget paa.” I foredraget Sandstøl holdt for sine venner i Stavanger fredsforening i 1915, avslørte han at sosialistene Einar Li og Adam Egede-Nissen, som mellom 1910 og 1917 var aktiv i Norges fredsforening, ved en anledning angrep ham og skjelte ham ut fordi han stemte borgerlig: ”Disse herrer mente nok, at jeg paa grund av deres avvæbningspost skulde finde mig pligtig at stemme med dem”, sa Sandstøl. Det hadde han liten lyst til.

³⁶⁰ *Syn og Segn*, 1913, s. 294. Gjengitt i Agøy 2000: 89.

³⁶¹ Agøy, Nils Ivar 2000: 91.

Nei, da har vi borgerlige fredsvenner en ganske annerledes solid grund at bygge paa og en sikrere vei, som fører til maalet, at vise frem. Vi fabler ikke om ”knusningen av den private kapital” og nødvendigheten av en ny socialistisk stat [...] Vort fredsprogram er enkelt og ligetil, heltud baseret paa kristendom og god moral. Det er ret og retfærdighed vi overalt vil ha indført i voldssystemets sted.³⁶²

Sandstøl avsluttet foredraget med å slå fast at den ”socialistiske agitation kort og ligefrem [er] et forræderi mod den virkelige fredssak. Det er paa grundlag av et haabløst fredsprogram at sluge hele den socialistiske raaskab med klassehad og bitterhed...”

Halvdan Koht som i 1910 hadde vendt tilbake tilbake til Norges fredsforening, kritiserte på landsmøtet i Kristiania 1912 Sandstøls stadige angrep på sosialistene i *Fredsbanneret*. ”[F]redssagen burde just samle til enighed alle fredsvenner, af hvilken politisk anskuelse man forøvrigt er”, mente Koht.³⁶³ Han ble imidlertid stående alene med denne kritikken, landsmøtet for øvrig ga Sandstøl rett i at det var sosialistene som først hadde egget til strid. Ifølge Nils Ivar Agøy var det i hovedsak den socialistiske stavangeravisen *Den Iste Mai* som provoserte. Avisen framholdt at de borgerlige fredsvennenes arbeid var bortkastet fordi det bygde på en ”ufullstendig forståelse av krigens og militærvesenets klassekarakter.”³⁶⁴ I 1907 skrev avisen at Bernhard Hanssen ikke var annet enn en ”god høiremand som forkludret hele fredsarbeidet.” Artikkelen fikk Sandstøl til å ta til motmæle på vegne av sin formann:

Det er vel ingen fornærmelse mot sosialistene at min fornuft tvinger mig til å tro at de med sitt program har meget lange utsikter for å komme i flertall i vårt land, om det nogensinde vil skje. [...] Nei, da ”forkludrer” sosialistene ganske annerledes fredssaken, når de blander den inn i sin klassekamp og sin samfunnsomstyrtende politikk. Derved blir fredssaken i den grad ”forkludret” at alle dens kristelige, guddommelige og humane momenter værers bort, så man kun har igjen iltre og fanatiske partimenn der kunde synes i pakt med Belsebub at ville utdrive krigsdjevelen.³⁶⁵

Hvor vidt Sandstøl eller Koht sto på flertallets side i spørsmålet om tettere allianser med arbeiderbevegelsen, er vanskelig å si. Støtten til samarbeidstanken var ikke konstant, men varierte med ulike personsammensetninger i hovedstyre og lokalforeninger.

Landsmøtevedtakene i 1902 og 1903 hadde ettertrykkelig slått fast at Norges fredsforening ønsket et tettere, om enn ikke formalisert, samarbeid med arbeiderforeningene, hvilket

³⁶² Sandstøl, Tønnes 1915: 11-12.

³⁶³ *Fredsbanneret*, nr. 7-8, 1912, s. 1.

³⁶⁴ Agøy, Nils Ivar 2000: 91.

³⁶⁵ *Fredsbanneret*, 1907, nr. 9, s. 38-39.

antyder at et flertall iallfall på denne tiden støttet en allianse med sosialistene. Samtidig var Norges fredsforening aldri noen sosialistisk organisasjon, og Arbeiderpartiets mål om et sosialistisk samfunn hadde forsvinnende liten støtte i fredsbevegelsen. Samtidig som Norges fredsforening ønsket å inngå allianser med arbeiderbevegelsen til beste for fredssaken, markerte foreningen avstand til partiets øvrige politiske mål.

V) Avslutning og oppsummering

Den 1. august 1914 erklærte Tyskland krig mot Russland. Europa sto ved inngangen til en ufattelig katastrofe som kom til å kreve livene til en hel generasjon av unge menn. Selv om opprustningen i Norge og ute i Europa hadde gjort de norske fredsvennene bekymret, var det ingen uttalt frykt for en europeisk storkrig å spore i Norges fredsforening. Tvert imot skrev Sandstøl i *Fredsbanneret* i 1914 at dem som hevdet krigsfare, gjorde dette av hensyn til våpenindustrien eller børsspekulasjoner: ”Disse sender ud en hel del agenter, som benytter pressen til at lave krigsfarer rundt om i verden og arbeider ivrigt for at skabe krigsfrykt, for derved at faa folkene til at ruste og de tjene mange penge.”³⁶⁶ I samme artikkel gjorde han Gunnar Knudsens ord til sine: ”Den politiske himmel er i sannhed skyfri. Forholdet mellem England og Tyskland [...] har paa længe ikke været saa fredeligt og godt som nu [...] Det eksisterer ikke den mindste skytaage, som tyder paa uveir, allermindst for Norges vedkommende.”³⁶⁷ 20 år var gått siden Bernhard Hanssen nærmest egenhendig gjenstiftet Norges fredsforening på et møte i Kristiania i 1895. Sandstøls politiske analyse fra 1914 viser med all mulig tydelighet at profetier ikke var fredsbevegelsens store styrke, men hva kan sies å ha vært bevegelsens styrke? I samtiden ble fredsforeningen motarbeidet av pressen, oppgitt av Venstre og avvist som ubetydelig av Stortinget. Den ble marginalisert av indre konflikter, og klarte aldri å bli noen stor folkebevegelse. Da unionskonflikten nådde sitt klimaks i 1905 og norske og svenske soldater tok oppstilling langs grensen, lå Norges fredsforening med brukket rygg. Etter uavhengigheten tok arbeiderbevegelsen plass i fredssakens førersetet, og avviste Norges fredsforening som en ”betydningsløs borgerlig institusjon.”³⁶⁸ At en norsk fredsorganisasjon så dagens lys i en utpreget konfliktfylt periode av norsk historie, krever i seg selv noe ettertanke. Med opprustning, reell fare for krig med det langt mektigere Sverige og sterke nasjonalistiske strømninger kan man ikke akkurat si at klimaet var gunstig for en

³⁶⁶ *Fredsbanneret*, nr. 3, 1914, s. 11-12. Selv om artikkelen er usignert, er det all grunn til å tro at det var redaktør Sandstøl som skrev denne artikkelen, som det meste annet i *Fredsbanneret*.

³⁶⁷ *Fredsbanneret*, nr. 3, 1914, s. 11-12.

³⁶⁸ Begrepet er hentet fra Jens Evangs hovedoppgave fra 1938 om Norges fredsforening.

norsk fredsbevegelse som preket nedrustning, avvæpning og internasjonalt samarbeid. Selv om disse sakene også kan ha bidratt til å vekke interesse for fredssaken, hadde tidligere forsøk på å danne en norsk fredsorganisasjon strandet på langt mindre utfordringer. Norges fredsforenings største bedrift i perioden var at den vant kampen for sin blotte eksistens, at den maktet å bevare fredsstemmen i et kor av forsvarshyl og holde på sin plass i den norske offentlighet, på tross av mange tilbakeslag.

Samtidig må vi trekke fram de smule *politiske* seire som Norges fredsforening kunne notere. Ifølge Nils Ivar Agøy førte fredsbevegelsen an i debatten om militærnekting og fortjener sin del av æren for reformene på dette området, reformer som kom langt tidligere i Norge enn i andre land. At Stortinget bekjente seg til voldgiftsprinsippet og nøytralitetstanken kan ikke sies å være Norges fredsforenings fortjeneste, men at fredsvennenes agitasjon og arbeid *bidro* til å befeste dette syn i offentligheten så vel som i nasjonalforsamlingen, kan ikke utelukkes. Likeledes kan det omfattende samarbeidet mellom norske og svenske fredsvenner ha bidratt – om enn i beskjeden grad – til å understreke overfor opinionen at det fantes alternativer til en voldelig utgang på unionskonfliktene mellom de to land.

Forbrødringstanken ble hamret inn fra fredsfolkets talerstoler, som en motvekt til det fra andre hold uttrykte hatet mot svenskene. Forbrødringstanken finnes uttrykt i et vell av skrifter fra både norske og svenske fredsvenner, men det kanskje mest håndfaste prov på ideen om brødrefolkene på hver sin side av Kjølen, er fredsmonumentet på den svensk-norske grensen, som ble reist på fredsbevegelsens initiativ i 1914.

Ifølge Halvdan Koht la Norges fredsforening ned mye ærlig og godt strev for fredssaken, selv da foreningen på det nærmeste var utslettet, i 1905. Samtidig konkluderte han til at ”det viktigaste fredsarbeide likevel [var] gjort utanfyri fredssamlage.”³⁶⁹ Koht siktet til det interparlamentariske fredsarbeid, voldgiftstankens gjennombrudd, opprettelsen av en permanent voldgiftsdomstol samt Stortingets fredsarbeid, herunder utdelingen av den årlige fredsprisen. For Koht var det to faktorer som særlig bidro til å svekke Norges fredsforening: Først og fremst at det samfunnsmessige klima ikke var gunstig for fredssaken, og dernest at fredsbevegelsen like fra starten av ble hemmet av indre stridigheter. De indre rivningene i fredsbevegelsen skyldtes hovedsakelig uenighet om sentrale spørsmål, men konflikten virket lammende fordi det ikke fantes noe velutviklet organisasjonsdemokrati i Norges fredsforening. Foreningens vedtekter var bevisst gjort runde, slik at de ikke skulle støte noen. Mye på grunn av dette ble uenigheten på denne måten liggende i dagen helt fram til Koht på

³⁶⁹ Koht, Halvdan 1906: 119.

landsmøtet i 1902 forsøkte å plastre over sårene med vedtektsendringer. Da hans syn ikke vant fram, trakk Koht og hans meningsfeller seg ut, og foreningen ble sprenget. Noen fast årsavgift ble ikke innført før i 1907, og mangelen på trygge økonomiske rammer og fraværet av medlemsavgifter gjorde Norges fredsförening til en løs foreningsdannelse, båret fram av en fire-fem ledende skikkelser og ikke tuftet på noen reell og inkluderende medlemsorganisasjon. Personlige motsetninger, rett ut sagt uvennskap, mellom sentrale skikkelser bidro til å skjerpe konfliktene og hemme foreningsvirksomheten ytterligere. En senere formann i Norges fredsförening, Ole Olden, forklarte Norges fredsförening manglende styrke delvis med de unionelle konflikter, men også med at sentrale stridsspørsmål aldri ble forsøkt løst. Som eksempel trakk han fram striden om hvor vidt voldgift kunne anvendes mellom Norge og Sverige. Ifølge Olden begikk Norges fredsförening en feil på landsmøtet i 1896 da organisasjonen ikke gikk inn for ubegrensede voldgiftstraktater:

Når en nu, efter snart 35 års forløp ser tilbake på utviklingen, får en sterke tvil om hvorvidt dette var heldig. Det var naturligvis pent og fredelig at man fant en form for uttalelse som alle kunde gå med på. Men linjene blev ikke klare. Og de vedblev å være uklare gjennom en hel menneskealder [...] Den organiserte fredsbevegelse i Norge har hele tiden fortsatt å ligge langt til akters for den svenske og den danske. Dette har naturligvis mange grunner, og det vilde være urett å legge skylden herfor på kompromissbeslutningen 1896. Men den førte iallfall ikke til særlig fremgang for fredsarbeidet.³⁷⁰

Jens Evang konkluderer i sin hovedoppgave om Norges fredsförening fra 1938 med at unionsstridighetene satte en effektiv stopper for gjennomslaget til den pasifistiske agitasjon: "[U]nionsstridighetene gjorde det umulig for en fredsförening med virkelig pasifistisk innhold å eksistere. Folkemeningen blev den at vår unionsfelle med makt vilde nekte oss vår gode rett og den uundgåelige reaksjon på dette var vår rett måtte verges."³⁷¹ Nils Ivar Agøy legger mer vekt på interne, organisatoriske forhold i sitt forsøk på å forklare Norges fredsförening nedgang etter århundreskiftet. Ifølge Agøy hadde striden mellom absolutte og relative fredsvenner svekket bevegelsen dramatisk og ført til offentlig diskreditt, i tillegg til at militærnekterspørsmålet bidro til å gi foreningen et dårlig rykte. Skepsisen mot å innlede allianse med arbeiderbevegelsen er for Agøy også en forklaring på Norges fredsförening marginale rolle.³⁷²

³⁷⁰ *Verden Venter*, nr. 10, 1929, s. 6

³⁷¹ Evang, Jens 1938: 93.

³⁷² Agøy, Nils Ivar 1990.

Det er vanskelig å peke på en bestemt årsak til at Norges fredsforening aldri ble den massebevegelse Bernhard Hanssen hadde håpet på da han 1893 stiftet Flekkefjords og omegn fredsforening og to år senere bidro til å stable en landsdekkende organisasjon på beina. Unionskonfliktene og forsvarsbevegelsens sterke stilling virket opplagt hemmende på fredssakens vekst. Fredstanken var heller ikke godt fundert i folket, tvert imot forfektet fredsbevegelsen avgjort upopulære standpunkter, som for eksempel straffefrihet for militærnektene. Konfliktene innad i fredsbevegelsen påførte Norges fredsforening alvorlige sår, og gjorde ikke fredssaken mer populær i opinionen. Organisasjonsmessig var foreningen heller ikke sterk, med sviktende økonomi og manglende vilje til å ta itu med uavgjorte stridsspørsmål. Samtidig var oppslutningen om Norges fredsforening størst i de periodene da Bernhard Hanssen satt som formann, for så å synke når Halvdan Koht eller N. J. Sørensen overtok tømmene. Det er neppe tilfeldig at Bernhard Hanssen ikke bare var den første til å makte å etablere en virksom folkelig fredsbevegelse i Norge, men at han også klarte å vekke den til live igjen i 1906. Vel hadde Sørensen og Koht glød, engasjement og rike åndsevner, men ingen av dem var gode organisatorer. Bernhard Hanssen var brobyggeren og organisasjonsmannen framfor noen i Norges fredsforening. Han var avholdt og respektert både innad i organisasjon og utad, selv i pressen og på Stortinget, der han senere kom til å sitte som sekretær i fredsforeningen og som medlem av Nobelkomiteen. Hanssen var et politisk og pedagogisk talent og en god kommunikatør, med evne til å forstå ulike anskuelser og samarbeide med meningsfeller så vel som meningsmotstandere. I referatene fra de ulike lokale foreningsdannelser rundt om i landet, går det fram at de fleste lokallag ble dannet etter et foredrag Bernhard Hanssen holdt i bygda. Ingen har som ham æren for at Norges fredsforening sto løpet ut i de turbulente årene mellom 1895 og 1914. I tråd med dette er det grunn til å spørre seg om oppslutningen om Norges fredsforening hadde vært en annen i kritiske perioder om de øvrige formenn hadde hatt et like godt utviklet organisasjonstalent som Hanssen.

En alternativ forklaring på Norges fredsforenings spede utbredelse i tiden rundt unionsoppløsningen kan være at organisasjonen ble sett på som overflødig av sentrale politikere i Venstre og Stortinget som helhet. Venstre mente selv partiet ivaretok de fleste av sakene fredsbevegelsen var opptatt av, så hvorfor støtte en fredsorganisasjon utenfor Stortinget? Men dette var neppe hele forklaringen på Venstres oppgivelse av Norges fredsforening. Det hadde jo vært naturlig at fredsvennlige stortingsrepresentanter også var aktive medlemmer i en folkelig fredsorganisasjon. At dette ikke var tilfellet, skyldtes nok mer de politisk belastede, pasifistiske innslagene i organisasjonen enn dens relative ubetydelighet.

Skal vi heve blikket litt og speide etter seierherrer i striden mellom de absolutte og relative elementer i norsk fredsbevegelses tidlige periode, vil svaret avhenge av hvilket utsyn vi velger. Mens striden sto på som verst, synes det som de absolutte fredsvennene skikket boet sitt best. N. J. Sørensen var formann i flere år enn Koht, og de absolutte hadde i årevis flertall i fredsforeningens hovedstyre. Ser vi medlemsmassen i foreningen under ett, framstår Kohts fløy som vinnere. Da de relative fredsvenner trakk seg ut av hovedstyret i 1902, døde en rekke av lokalforeningene ut og bare tre hadde overlevd tre år med Sørensen som formann i 1905. Dersom vi anlegger et langt perspektiv, kan vi si med Øivind Holter, leder av Norges fredslag³⁷³ på 1980-tallet, at Halvdan Kohts pragmatiske og ikkepasifistiske linje seiret i fredsbevegelsen så vel som i norsk politikk, selv om det pasifistiske innslaget hele tiden levde videre som en understrøm.³⁷⁴

”Om hundre aar er alting glemt, baade vor forening og vort arbejde”, sa den kanskje fremste eksponenten for understrømmen i norsk fredsbevegelse, N. J. Sørensen, i 1899.³⁷⁵ Det ville nok ha gledet den gamle rabulist å vite at han tok feil.

³⁷³ Norges fredsforening fikk i 1946 navnet Norges fredslag.

³⁷⁴ Holter, Øyvind 1985.

³⁷⁵ *Fred*, nr. 20, 1899, s. 159-160.

Vedlegg 1. Norges fredsforenings formål

Foreningens formaal er under samvirken med andre nationers freds- og voldgiftsforeninger at vække og styrke folkeviljen til arbeide for krigens og de trykkende krigsrustningers ophør ved indførelse af voldgift til løsning af tvistigheder mellem folkene. Lov og ret skal dømme nationerne imellem, ikke den brutale magt. Sit maal vil Norges fredsforening søge at naa ved i tale og skrift at sprede kjendskab til krigens virkelige natur, dens aarsager og fordærlige følger, samt om de særskilte midler, ved hvilke krig i alle tilfælde kan forebygges. Saaledes vil foreningen virke for: at den endelige afgjørelse af krig og fred maa fuldt og helt blive lagt i folkets haand, at flere og flere lande, ligesom ogsaa vigtige samfærdselsveie paa land og sjø, neutraliseres, saaledes at krigsfeldtet i tilfælde mere og mere indskrænkes, at voldgiftstraktater maa blive afsluttet mellem staterne, og at under deres fælles beskyttelse og garanti maa blive oprettet en international domstol til hvilken opkommende mellemlfolkelige tvistemaal henvises. Norges fredsforening slutter sig til den internasjonale fredsbevægelse, hvis hovedledelse for tiden udgaar fra det internasjonale fredsbureau i Bern.³⁷⁶

Vedlegg 2. Skien-vedtaket

Det 4de nordiske fredsmøde udtaler ønsket om at de tre nordiske riger, i anerkendelse at hverandres suverænitet, snaret slutter en overenskomst om et freds- og voldgiftsforbund.

Mødet mener, at overenskomsten bør blant sine bestemmelser indeholde følgende:

1. Staterne bør, så snart som gunstig leilighed tilbyder sig, erklære sig prinsipielt og vedvarende neutrale, i forening eller hver for sig.
2. Det er staternes pligt at hindre anvendelse af magt i sine indbyrdes forhold, og i særdeleshed at slutte overenskomster om obligatorisk voldgift (jfr. art. 19 i Haagkonventionen af 1899 om fredelig udjævning af internationale stridigheder).
3. Freds- og voldgiftsforbundet organiseres således, at staterne i fællesskab på formålstjenestlige måde kan udøve den pligt, som det nævnte konventions art. 27 pålægger de undertegnede magter i tilfælde af, at ilspidset

³⁷⁶ *Det Norske Fredsblad*, nr. 2, 1894.

strid truer med at bryde ud mellom de to ller flere af dem, navnlig at minde om, at den faste voldgiftsdomstol står dem åben; og

4. Forbundet kan tiltrædes af andre suveræne stater på de i overenskomsten foreskrevne betingelser.

Denne beslutning sendes de nordiske statsministre og nordiske folkerepræsentasjoners præsidenter og interparlamentariske grupper, Nobel-institutet i Kristiania, det interparlamentariske Råd og det Internationale Fredsbureau i Bern.³⁷⁷

Vedlegg 3. Oversikt over lokale fredsforeninger, per mars 1897. Foreningene er ordnet kronologisk etter stiftelsesdato:

1. Flekkefjord fredsforening, 52 medlemmer.
2. Gyland fredsforening, 120 medlemmer.
3. Lyngdal fredsforening, 20 medlemmer. (utgått)
4. Øislebø og Lauvdals fredsforening, medlemstall ikke oppgitt.
5. Torsnæs fredsforening, medlemstall ikke oppgitt.
6. Skien og Gjerpen fredsforening, 160 medlemmer.
7. Tverdalsøen fredsforening, 82 medlemmer.
8. Skodje fredsforening, 600 medlemmer.
9. Sigdal fredsforening, 50 medlemmer.
10. Arendal og omegn fredsforening, 636 medlemmer.
11. Stavanger fredsforening, 530 medlemmer.
12. Bergens fredsforening, medl.tall ikke oppgitt.
13. Onsø fredsforening, medl.tall ikke oppgitt.
14. Modum fredsforening, 100 medlemmer
15. Herreds fredsforening, 66 medlemmer.
16. Bakke fredsforening, 48 medlemmer.
17. Kristiania fredsforening, 40 medlemmer.
18. Tromsø venstreforening, medl.tall ikke oppgitt.
19. Vennesla fredsforening, medl.tall ikke oppgitt.

³⁷⁷ Olav Sætre 1964: 31.

20. Hiterø fredsförening, medl.tall ikke oppgitt.
21. Vidraks (sic.) fredsförening, 47 medlemmer
22. Øksendal fredsförening, 23 medlemmer.
23. Drammen fredsförening, 105 medlemmer.
24. Lund fredsförening, 60 medlemmer.
25. Nes fredsförening, 50 medlemmer.
26. Fevig fredsförening, 73 medlemmer.
27. Høivaag fredsförening, medl.tall ikke oppgitt.
28. Vingelens fredsförening, 71 medlemmer.
29. Gvarv ungdomslag, 85 medlemmer.
30. Fede fredsförening, 89 medlemmer.
31. Rakkestad fredsförening, medl.tall ikke oppgitt.
32. Eidsberg fredsförening, medl.tall ikke oppgitt.
33. Loge Norden af Den norske godtemplarorden, medl.tall ikke oppgitt³⁷⁸

Vedlegg 4. Norges fredsföreningens formenn (1895-1914):

1895/96:	Bernhard Hanssen
1896/97:	Nikolai Julius Sørensen
1897/98:	Nikolai Julius Sørensen
1898/99:	Diderikke (Dikka) Møller
1899/00:	Bernhard Hanssen
1900/01:	Halvdan Koht
1901/02:	Halvdan Koht
1902/03:	Nikolai Julius Sørensen
1903/04:	Nikolai Julius Sørensen
1904/05:	Nikolai Julius Sørensen
1905:	Thorbjørn Frølich
1906/07:	Bernhard Hanssen
1907/08:	Bernhard Hanssen
1908/09:	Bernhard Hanssen
1909/10:	Bernhard Hanssen

³⁷⁸ *Det Norske Fredsblad*, nr.3, 1897.

1910/11:	Bernhard Hanssen
1911/12:	Halvdan Koht (Tønnes Sandstøl fungerte som formann)
1912/13:	Bernhard Hanssen
1913/14:	Bernhard Hanssen

Vedlegg 5. Biografier over den folkelige norske fredsbevegelses sentrale skikkelser:

1) Bjørnstjerne Bjørnson (1832-1910)

Lenge før det organiserte, folkelige fredsarbeidet tok fatt i Norge rundt 1895, var Bjørnstjerne Bjørnsons engasjement for fredssaken velkjent, også utenfor landets grenser. Allerede på 1870-tallet finnes spor av interesse for fredssaken i hans diktning, men de viktigste bidragene i denne sammenheng kom noe senere. I 1890 skrev han fortalen til K. P. Arnoldsons i skandinavisk sammenheng skjellsettende fredsbok Lov – ikke Krig, og i 1891 skrev han propagandaverket Fred. Dette såkalte fredsoratoriet ble iallfall delvis skrevet hos hans gode venninne Dikka Møller på Thorsø herregård, og Bjørnson gis mye av æren for å ha vekket interessen for fredssaken i Dikka Møller. Virkelig berømt for sin fredsvennlighet ble Bjørnson i 1892 da han talte til over 10.000 mennesker på et stort freds- og demokratimøte på Himmelbjerget. Astrid Finsland som har skrevet boka Bjørnson og fredssaken, mener å kunne spore hans personlige utvikling fra et norsknasjonalt utgangspunkt i 1850-årene, gjennom skandinavisme og pangermanisme, til det kosmopolitiske syn han kom fram til i 1880-årene, og som kom til å prege hans engasjement for fredssaken. Bjørnson var æresmedlem av Norges fredsforening, men tok aldri aktivt del i foreningsarbeidet. Gjentatte ganger avsto han tilbudene fra fru Dikka Møller om styreverv, han ville virke for fredssaken på sin måte. Antakelig hadde aversjonen mot folkelig fredsarbeid også noe å gjøre med det sterke pasifistiske innslaget i Norges fredsforening. Bjørnsons tilnærming til fredssaken var pragmatisk, og i valget mellom fredssak og hensynet til norsk uavhengighet og selvstendighet, seiret stadig nasjonalisten i ham.

2) Bernhard Hanssen (1864-1938)

Framfor noen fortjener Bernhard Hanssen æren for å ha organisert det folkelige norske fredsarbeidet og holdt det oppe gjennom mange stormfulle år. Hanssen etablerte

Foto. Stortingsarkivet.

Flekkefjord og omegns fredsforening i 1893, og sørget så godt som egenhendig for at en rekke andre lokale fredsforeninger startet opp. Gjenstiftingen av Norges fredsforening i 1895 skyldtes hovedsakelig Hanssens innsats, og hans talenter som organisasjonsmann berget foreningen en rekke ganger fra å gå under. Da Norges fredsforening i 1905 lå nede, var det Hanssen som på ny tok føringen og sakte, men sikkert sørget for at foreningen ble rekonstruert. Han ble født i Feda ved Flekkefjord i 1864, og jobbet som lærer fra 1883 til 1891. Hanssen ble deretter redaktør i avisen Agder i Flekkefjord. I 1898 gikk han for alvor over i

forretningslivet, og ble skipsreder fra 1903. Han ble valgt inn på Stortinget for Venstre i 1900, og ble sittende i nasjonalforsamlingen helt fram til 1921, bare avbrutt av fireårsperioden mellom 1915 og 1919. Han var sterkt delaktig i dannelsen av Nordisk Fredsforbund i 1917, og grunnla Norges fredsforenings Fredsfond med en grunnkapital på 20.000 kroner. Han var formann i Norges fredsforening i flere perioder, styremedlem i Stortingets fredsforening og medlem av Nobelkomiteen fra 1913. Personlig var Bernhard Hanssen en dypt troende og samvittighetsfull mann. Han spilte ofte rollen som kompromissmaker og brobygger, og møtte de forskjelligste mennesker med en inderlighet og omsorg som gjorde ham avholdt og respektert langt utenfor fredsfolkets rekker.

3) Nikolai Julius Sørensen (1850-1923)

Norsk fredsbevegelses "l' enfant terrible", Nikolai Julius Sørensen, var i en årrekke det pasifistiske Norges fremste talsmann. En kompromissløs individualist som steilt sto på sitt, uansett om polemikken var rettet mot Bjørnstjerne Bjørnson, Halvdan Koht eller kong Oscar II. I 1881 ble han dømt til 60 dagers fengsel for "majestetsforbrydelse" etter å ha publisert en rekke artikler mot kongedømmet i avisen Østlandsk Tidende. Mens han sonet straffen i Fredrikstad rådhus fikk han en rekke sympatierklæringer, og mye på grunn av sin bestemte republikanisme ble han innvalgt til Stortinget, der han representerte Venstre fra 1883-88. Sørensen hadde da allerede gjort seg bemerket som publisist, forfatter og skolemann.

Foto. Stortingsarkivet.

Født i Råde, opprettet han 1878 Alfheims folkehøgskole som fristet en omflakkende tilværelse i Smaalenenes bygder fram til 1890 da den ble nedlagt. Sørensen tok juridisk embetseksamen i 1876 og fikk jobb ved Johan Sverdrups kontor som sakførerfullmektig og medarbeider i Verdens Gang, der Sverdrup var redaktør 1876-78. I 1885 var han med på stiftelsen av Norges fredsforening under ledelse av Wollert Konow, og da denne foreningen gikk under, deltok han i dannelsen av Stortingets sparegruppe. Sørensen var også dedikert avholdsmann, og var med å etablere stortingsmennenes avholdsgruppe i 1886. Året etter var han sterkt delaktig i fusjonen mellom den norske godtemplarstorlosje og den internasjonale losje (I.O.G.T.). Fra 1890-årene kom fredssaken til å dominere hans sterke politiske engasjement. Han deltok på konstitusjonsmøtet i Norges fredsforening 1895, og var Kristiania fredsforenings ubestridte leder i mange år. Han var også formann i landsforeningen flere ganger, som oftest med dype interne konflikter som resultat. Hans glød var ikke sammenfallende med noe organisasjonstalant, og Sørensen fikk flere motstandere enn tilhengere i den norske fredsbevegelsen. Etter unionsoppløsningen tonet hans omfattende innsats for fredssaken ut. Sørensen hadde da i mer enn 20 år vært en utrettelig produsent av bøker, pamfletter og avisartikler om fredssaken. Han hadde deltatt på flere internasjonale kongresser, og var godt kjent for

sin uforsonlige pasifisme også utenfor Norges grenser. På mange områder var den tordnende ildsjelen forut for sin tid. Han var vegetarianer, opptatt av uekte barns arverett og kristensosialist. Sørensen var også en lidenskapelig kvinnesaksmann, gift som han var med den berømte feministen Birgit (Birgitte) Weltzien (1853-1922). Sørensen var statsrevisor i en årrekke, og blir i Norsk Biografisk Leksikon karakterisert som energisk, begavet og meget omgjengelig. Sammen med sin kone tok han seg av sin funksjonshemmede bror, kunstmaleren Jørgen Sørensen, som blant annet er representert med flere verker i Nasjonalgalleriet. For dem som kom i hans vei, var nok ikke Sørensens omgjengelighet mest framtrødende. Bladet Tyrihans trykket 1903 en tegnet karikatur av ham, der han framstår innbitt, selvsikker og noe arrogant med hendene i lommen. Hans blick er strengt, håret bustet og krøllete, skjegget kullsvart og viltert. Han framstår noe kortvokst og lubben, med en glød og en besluttsomhet som hans meningsmotstandere nok hadde fått merket. Under karikaturen står et dikt:

Du, fredens ven,
 Med blod paa tand, -
 Du vil ha fred
 for alle land.

Du svinger sværdet
 Mod brand og baal,
 Paa ufreds venner
 Du hvast gjør kaal,

Og naar du først
 Har faat op dampen,
 Du vildest berserk
 Er i kampen!

4) Diderikke (Dikka) Annette Møller (1838-1912)

Født på Rød herregård i Fredrikshald, som datter av godseier Peder Anker, kom den velstående Dikka Møller til å sette sitt milde preg på Norges fredsforening like fra starten i 1895. Hennes fredsengasjement ble tent av hennes kjære venn Bjørnstjerne

Bjørnson etter at hun i 1886 var blitt enke på herregården Thorsø utenfor Fredrikstad. I 1892 deltok hun i forsøket på stiftelse av en nasjonal fredsforening på Elverum, og da

Foto: L. Szacinski, Nasjonalbiblioteket, Billedsamlingen.

Bernhard Hanssen i 1895/95 tok et nytt initiativ for å få en organisasjon på beina, engasjerte hun seg både intellektuelt og økonomisk. I mange år kom de sjenerøse donasjonene fra fruene på Thorsø til å være den viktigste inntektskilden for Norges fredsforening. Dikka Møller var formann i Norges fredsforening i en kort periode, og var også den første formannen i den norske avdelingen kvinnefredsforeningen, Alliance Universelles des Femmes pour la paix. Senere ble hun ærespresident i samme organisasjon, ved siden av å være norsk

representant i Det internasjonale kvinneråds komité for fredsarbeidet. Dikka Møller

forfattet en rekke pamfletter og artikler om fredssaken, og var gavmild og hjertelig i møtet med mennesker. Hennes kristendom hadde i likhet med Sørensens en mild, grundtvigiansk farge, og ofte åpnet hun sitt hjem for fredsmøter av ulike slag. Hun likte å bli kalt "fredsmor", og var i egenskap av norsk fredsbevegelses Grande Dame, avholdt av alle.

5) Halvdan Koht (1873-1965)

Mest kjent som historieprofessor og norsk utenriksminister fra 1935-40, hadde den unge Halvdan Koht allerede på midten av 1890-tallet en helt særegen stemme i den norske fredsbevegelse. Pragmatisk innstilt til fredssaken og dypt preget av en demokratisk nasjonalisme som gjorde tanken om avvæpning og pasifisme umulig for ham, skulle Koht bli de relative fredsvennenes fremste talsmann i Norge. Hans fenomenale intellektuelle kapasitet kom ikke helt til sin rett i Norges fredsforening, og mange av Kohts meningsmotstandere mislikte hans "skolemestermine". I motsetning til det store flertall av norske fredsvenner, sto ikke kristendommen sentralt for Koht. I stedet var det troen på folkerettslige avtaler og de små skritts politikk som for ham

konstituerte fredssaken. Halvdan Koht ble født i Tromsø, som sønn av stortingsrepresentant Paul S. Koht. Han fikk en solid utdannelse med latinskole og lærerskole, og ble senere universitetsstipendiat i historie. Han satt i hovedstyret for Norges fredsförening fra 1895 til 1902, da han brøt med organisasjonen etter det opprivende landsmøtet i Stavanger da N. J. Sørensen fløy ble sittende med all makt. I 1910 gjorde han come back i hovedstyret. Koht deltok på internasjonale fredsmøter i London 1908, Stockholm 1910 Chicago 1909. Han ble medlem av Institut International de la paix 1913, og i 1915 kom han med i styret for Den internasjonale organisasjonen for varig fred. Han fungerte som konsulent i politisk historie ved Det norske nobelinstitutt mellom 1904-13, og var fra 1919 selv medlem av nobelkomiteen. Koht skrev en rekke bøker om fredssaken, og etablerte Freds-Tidende i 1901, som han også redigerte fram til landsmøtet i 1902. Selv om Halvdan Koht tidvis ble møtt med kraftig motstand innad i den norske fredsbevegelsen, var hans arbeidskapasitet og åndsevner avholdt og beundret. Blant fredsaktivister i utlandet hadde nok Koht en høyere stjerne enn på hjemmebane, selv om hans pragmatiske og antipasifistiske linje i ettertid må sies å ha seiret i norsk så vel som internasjonal fredsbevegelse.

6) Tønnes Sandstøl (1845-1924)

Tønnes Sandstøl var selv ikke kveker, men hans tilknytning til kvekermiljøet i Stavanger var likevel sterk. I 30 år, fra 1876 til 1906, var han lærer ved kvekerskolen i byen, og han hadde sterke personlige sympatier med vennenes samfunn. Like fra dannelsen av Stavanger fredsförening var han aktiv i lokallaget, også som formann og sekretær, og han var aktiv i den folkelige fredsbevegelsen i hele perioden mellom 1895 og 1914, og faktisk enda noen år. Tønnes Sandstøl var en mild mann med bestemte meninger. Han var selve sjelen i Stavanger fredsförening og sentral i utformingen av den absolutte fredslinje som så sterkt var assosiert med fredsvennene i området. Da *Stavanger Fredsbanner*, senere *Fredsbanneret*, overtok som organ for Norges fredsförening etter unionsoppløsningen, var Sandstøl redaktør

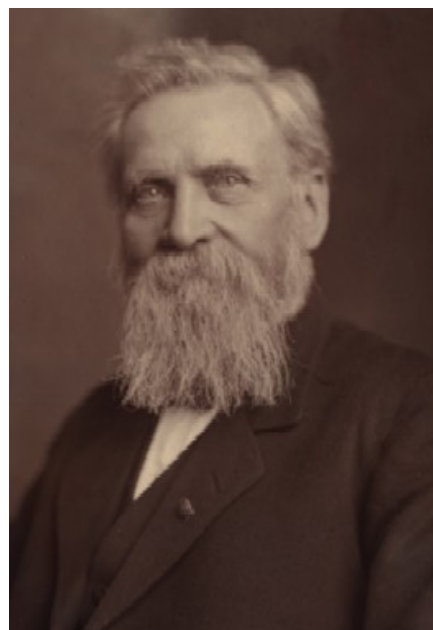

Foto: Stavanger Byarkiv

og følgelig sentral også i ledelsen av Norges fredsforening. Han hadde sittet som nestformann og styremedlem i hovedstyret også tidligere, men hans innflytelse over Norges fredsforening var størst årene før 1914, da foreningen var kommet på fote igjen etter den opprivende splittelsen i kjølvannet av landsmøtet i 1902 og unionsoppløsningen tre år senere. I 1911/12 fungerte Tønnes Sandstøl som formann i Norges fredsforening, selv om Halvdan Koht besatt vervet i navnet. Personlig var Tønnes Sandstøl avholdt og respektert blant de øvrige medlemmene av Norges fredsforening, selv om hans steilhet i enkelte saker kunne virke provoserende på flere enn hans mangeårige kampfelle Halvdan Koht. Tønnes Sandstøl var en ivrig hobbyfotograf og mange av hans bilder finnes oppbevart hos Statsarkivet i Stavanger.

Etterord

Med disse linjer er to og et halvt års arbeid i ferd med å avsluttes. I en sådan stund er det nærliggende å rette en takk til dem som har gjort det mulig for meg å fullføre dette arbeidet. Først og fremst vil jeg takke min kone og kjæreste Trine for å ha løftet meg opp etter håret i perioder da jeg lette på gulvet etter motivasjonen for arkivsøk og historieskriving. Dernest vil jeg rette en varm takk til min tålmodige veileder Helge Pharo og alle de andre som er tilknyttet FoSam-prosjektet *Den norske fredstradisjonen*, for all hjelp og nyttige innspill underveis i arbeidet. Til sist vil jeg takke min arbeidsgiver, Norsk Telegrambyrå, for godvilje og raushet i forhold til permisjoner, fridager og vaktbytter i forbindelse med studiene og oppgaven.

Grønland, Oslo, 2. november 2005.

Mats Rønning

Litteraturliste

- Agøy, Nils Ivar 1987: *Kampen mot vernetvangen. Militærnekterspørsmålet i Norge 1885 til 1922*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Agøy, Nils Ivar 1990. "The Norwegian peace Movement and the question of conscientious objection to military service 1885-1922" i Kodama, Katsuya og Vesa, Unto (red.), *Towards a Comparative Analysis of Peace Movements*, Dartmouth Publishing Company.
- Agøy, Nils Ivar 2000. "Et floket partnerskap. Fredsbevegelsen og arbeiderbevegelsen til 1940", i *Arbeiderhistorie 2000*, Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek
- Agøy, Nils Ivar og Gleditsch, Nils Petter 1990. "Norway: Toward Full Freedom of Choice?" i Kodama, Katsuya og Vesa, Unto (red.), *Towards a Comparative Analysis of Peace Movements*. Dartmouth Publishing Company.
- Bajer, Fredrik 1909. *Fredrik Bajer's Livserindringer*. København: Jul. Gjellerup's Forlag
- Berg, Roald 1995. *Norge på egen hånd, 1905-1920*, bind II av Norsk utenrikspolitikk historie. Universitetsforlaget.
- Dungen, Peter van den og Wittner, Lawrence S.: "Peace History: An introduction" i *Journal of Peace Research*, volume 40, number 4, july 2003.
- Evang, Jens 1938. *Norges Fredsforening 1894-1937*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Falnes, Oscar J. 1938. *Norway and the Nobel Peace Prize*. Columbia University Press.
- Finsland, Astrid, 1948. *Bjørnstjerne Bjørnson og fredssaken inntil 1900*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Fuglum, Per 2000. "Allierte eller rivaler? Avholds- og arbeiderbevegelsen i Arbeiderpartiets gjennombruddstid" i *Arbeiderhistorie 2000*. Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.
- Furre, Berge 1996. *Norsk historie 1905-1990*. Det Norske Samlaget.
- Gram-Skjoldager, Karen. "The Unrepentant Idealist – Danish Internationalism 1899 to 1939", upublisert artikkel, s. 4.
- Gram-Skjoldager, Karen 2004. "At sette retten i magtens sted. Internationalismens gjennombrud i dansk udenrigspolitik 1899-1907", upublisert artikkel, Universitetet i Århus.
- Hammar, Inger 2004: *För freden och rösträtten. Kvinnorna och den svensk-norska unionens sista dagar*. Nordic Academic Press.
- Holter, Øyvind: "Striden for fred", artikkel i *Fredsviljen* 1985.
- Keilhau, Wilhelm 1935. *Det norske folks liv og historie, 1875-1920*. H. Aschehoug & CO.
- Kjeldstadli, Knut 2004. "Folkelige bevegelser", upublisert artikkel.
- Kodama, Katsuya og Vesa, Unto (red.) 1990. *Towards a Comparative Analysis of Peace Movements*, Dartmouth Publishing Company.
- Koht, Halvdan 1906: *Freds-tanken i Noregs-sogo – Noreg i den samfolkelege rettsvoksteren*, Det norske samlage.
- Kristiansen, Tom 2002. *Krigsplaner og politikk*, Dr. art.-avhandling. Universitetet i Bergen.
- Kaartvedt, Alf 1995. "1814-1905. Unionen med Sverige", del III av Bjørge, Rian og Kaartvedt. *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905*, bind I av Norsk utenrikspolitikk historie. Universitetsforlaget
- Laity, Paul 2001: *The British Peace Movement 1870-1914*, Oxford University Press.
- Lange, Halvard M. 1938: *Det Norske Arbeiderpartis historie, bind II*. Det Norske Arbeiderpartis forlag

- Leira, Halvard 2002. *Internasjonal idealisme og Norge. Utenrikspolitisk tenkning fra Justus Lipsius til Halvdan Koht*, hovedoppgave i statsvitenskap. Universitetet i Oslo
- Leira, Halvard 2004. "Hele vort Folk er naturlige og fødte Fredsvenner. Norsk fredstenkning fram til 1906", *Historisk tidsskrift* 2004, 83.
- Lindkvist, Kent 1990: "Mobilization peaks and declines of the Swedish peace movement", i Katsuya Kodama og Unto Vesa (red.) *Towards a Comparative Analysis of Peace Movements*, Dartmouth Publishing Company.
- Linné Eriksen, Tore 1993: *Norge og verden fra 1850 til 1940*, Gyldendal Norsk Forlag.
- Møller, Dikka Anker 1897. *Ansvar – Fra Thorsnæs Fredsforening*. Oslo Prenteverk.
- Møller, Dikka Anker 1897: *Fred paa Jord– Fra Thorsnæs Fredsforening*. Oslo Prenteverk.
- Møller, Dikka Anker 1897: *Julehilsen – Fra Thorsnæs Fredsforening*, Oslo Prenteverk.
- Mårald, Bert 1974. *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst*. Akademiförlaget.
- Nag, Martin 1985. *I strid for fred*. Tre kapitler av fredsbevegelsens pionértid i Norge. Kvekerforlaget.
- Nerbøvik, Jostein 1999. *Norsk Historie 1860-1914*. Det Norske Samlaget.
- Norsk Biografisk Leksikon*, Oslo 1969.
- Olav Riste 2001. *Norway's foreign relations*. Universitetsforlaget
- Sandstøl, Tønnes 1915: *Avvæbningsspøragsmaalet og den socialistiske fredspolitik*, foredrag i Stavanger fredsforening 25. november 1915, T. Sandstøls forlag.
- Santi, Rainer 1992. *Hundra års fredsarbete*. Sällskapet för befrämjande av Fredslitteratur i Finland.
- Seip, Anne Lise 1999: "Nasjonsbygging – folkestyre – idékamp. Utviklingslinjer på 1800-tallet" i *Norsk Tro og Tanke*. Aschehoug.
- Skard, Sigmund 1982: *Mennesket Halvdan Koht*. Det Norske Samlaget.
- Skjønberg, Else 1998: *Kvinnenes fredsbevegelse på åttitallet*. Prosus.
- Stromberg, Roland 1994. *European Intellectual History Since 1789*. Prentice Hall.
- Svensson, Axel 1904. *En lifsgerning för freden. Til K. P. Arnoldson på sextioårsdagen*. G. Walfrid Wilhelmssons förlag.
- Sætre, Olav 1964. *Bernhard Hanssens fredsarbeide*. Norges fredslag.
- Sørensen, Nikolai Julius 1896: *Intet eller alt. Et ordskifte om fredssagen*. Bernhard Hanssens forlag.
- Sørensen, Nikolai Julius 1896: *Fred paa Jorden!* P. Omtvedts Forlag.
- Sørensen Øystein 2005: "Hva vi har manglet er politisk religiøsitet – kompromissløsheten i 1905", artikkel i *Historisk Tidsskrif*, bind 84.
- Östberg, Kjell 1999. "Krig och fred i svensk kvinnorörelse" i Florin, Sommestad, Wikander (red.) *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*. Norstedts Förlag.